

С. В. Д'ячков, С. Д. Литовченко

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ 8

Новий час (XV—XVIII ст.)

ВИДАВНИЦТВО
РАНОК

УДК 94 (100)"15/17"(075)

ББК 63.3(0)51я721

Д93

Видано за державні кошти. Продаж заборонено

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(Наказ Міністерства освіти і науки України № 206-1 від 19.03.2008)

Працівники Міністерства освіти і науки України
та Інституту інноваційних технологій та змісту освіти,
які є відповідальними за підготовку до видання підручника:

Р. І. Євтушенко, головний спеціаліст МОН України;

О. В. Галєгова, методист вищої категорії
Інституту інноваційних технологій і змісту освіти

Рецензенти:

Т. В. Ніколаєва, учитель-методист
Харківської загальноосвітньої школи № 119;

О. І. Тумаков, доцент кафедри Нової
та Новітньої історії ХНУ ім. В. Н. Каразіна

Д'ячков С. В.

Д93 Всесвітня історія. Новий час (XV—XVIII ст.). 8 клас: Підручник для загальноосвіт. навч. закл. / С. В. Д'ячков, С. Д. Литовченко. — Х.: Ранок-НТ, 2008. — 224 с.: іл.

ISBN 978-966-315-067-3.

Підручник створений відповідно до вимог «Державного стандарту базової і повної середньої освіти» та навчальної програми для 12-річної школи зі всесвітньої історії.

Методичний апарат підручника містить фрагменти історичних джерел, погляди відомих людей на різні події, довідкову інформацію, а також різнорівневі завдання та запитання на осмислення й закріплення вивченого матеріалу. Схеми та ілюстрації підручника дозволяють добре засвоїти основні факти й поняття курсу.

Призначено для учнів 8 класів загальноосвітніх шкіл.

УДК 94 (100)"15/17"(075)

ББК 63.3(0)51я721

© С. В. Д'ячков, С. Д. Литовченко, 2008

© Ф. В. Целуйко, іл., 2008

ISBN 978-966-315-067-3

© ПП «Ранок-НТ», 2008

Вступ

Варто пригадати!

- ✓ Пригадайте, що спричинило зростання середньовічних міст у Західній Європі.
- ✓ Які країни намагалися встановити своє панування на Європейському континенті в XIII—XV ст.?
- ✓ Назвіть причини розколу християнської церкви на католицьку та православну.

1. Як працювати з підручником. Підручник, який ви тримаєте в руках, допоможе вам зрозуміти складну, але дуже цікаву історію раннього Нового часу, яка приваблює бурхливим феєрверком подій, яскравістю історичних характерів.

Підручник містить 11 тем, які поділені на 30 параграфів. Кожна тема починається з *преамбули*, яка розкриває особливості присвячених їй подій. Особливу увагу варто звернути на *запитання*, якими починається кожний параграф. Вони допоможуть вам пригадати раніше вивчений матеріал, який стане в пригоді під час опрацювання нової теми.

Найважливіші положення кожного пункту параграфа для зручності сприйняття та кращого розуміння починаються з нового рядка та виділяються кольором. Наприкінці параграфа розміщені *запитання й завдання*, які нададуть вам змогу перевірити здобуті знання й навички та закріпити вивчений матеріал. Кожен параграф містить уривки з історичних джерел та цікаву додаткову інформацію, які покликані надати вам більш повні відомості про ті чи інші події. Заглибитися в дивовижний світ минулих часів, насолодитися чарівною красою витворів мистецтва вам допоможуть ілюстрації. Поринути в загадкову історію життя людей у Нового часу ви зможете за допомогою *енциклопедичної сторінки* «Титани Нового часу», що дає більш повне уявлення про видатних постатей XV—XVIII ст., розповідає цікаві й маловідомі факти їхньої біографії. Зразки тематичного оцінювання допоможуть вам виявити рівень засвоєння навчального матеріалу.

2. Що таке Новий час? Наприкінці XV ст. в історії людства починається нова епоха, яка має назву **Новий час**. Але чому Новий час, якщо його відділяє від сьогодення п'ятсот років? Так цю епоху почали називати самі європейці ще в XVI ст., коли стало зрозумілим, що у світі відбуваються надзвичайні перетворення. Тому вони поділили всю історію людства на античність, Середньовіччя

Первісний лад	Стародавній світ	Середньовіччя	Новий час		Новітній час
			Ранній Новий час	Пізній Новий час	
2 млн — 4 тис. до н. е.	4 тис. до н. е. — 5 ст. н. е.	V—XV ст.	Кінець XV — друга половина XVIII ст.	Друга половина XVIII — початок XX ст.	Початок XX — XXI ст.

та Новий час. Ви зможете переконатися, що це не помилка. Порівняно із Середньовіччям XVI ст. було справжнім початком Нового часу. В епоху Середньовіччя розвиток країн Європи був таким повільним, що здавалося, що оточуючий світ зовсім не змінюється. Від кінця XV ст. почалися нечувані та часом несподівані зміни майже в усіх сферах життя. Саме в цю добу були закладені підвалини сучасного суспільства, зроблені найважливіші наукові відкриття, значно змінилося становище християнської церкви. Середньовічне рицарство почало поступатися місцем купцям та городянам. Західноєвропейські держави тісніше стикаються з народами Америки та Африки, із великими цивілізаціями Сходу.

Але не слід вважати, що перетворення Нового часу з'явилися самі по собі, без жодного зв'язку з минулим. Підвалини цих процесів були закладені ще в середні віки, коли виникли політичні, соціальні та економічні передумови змін нових часів.

Історія Нового часу охоплює понад чотири століття — від кінця XV до початку XX ст. У 8 класі ми вивчатимемо тільки перший період — ранній Новий час, який закінчується другою половиною XVIII ст. Саме в ці три століття у Європі відбулися радикальні зміни в суспільному та культурному житті.

Ранній Новий час охоплює період від кінця XV до другої половини XVIII ст.

Порівняно із Середньовіччям у Новий час значно зросла кількість писемних джерел. Розвиток книгодрукування привів до небаченого поширення друкованої книги, до появи газет та журналів. Церква та світська влада вже не мали змоги повністю контролювати видання книжок, тому до нашого часу збереглися різні, іноді протилежні погляди тогочасних європейців. Це дає змогу більш повно уявити картини життя XVI—XVIII ст.

3. Світ у Новий час. У Новий час світ став значно більшим — під час географічних відкриттів європейці зіткнулися з досі невідомими народами та почали освоювати нові континенти. Технічні переваги жителів Європи призвели до захоплення земель Америки, Африки, Азії та Австралії. З'явилися перші європейські колоніальні імперії, у володіннях яких справді ніколи не заходило сонце. Відносини між європейськими країнами та великими державами Сходу були дещо складнішими. Спочатку Османська імперія стрімко насувалася на Європу, але згодом європейські країни не тільки зупинили наступ Туреччини, але й самі почали проникати на Схід.

У Європі в більшості держав закінчився процес централізації і знову посилилася боротьба за владу на континенті. На політичну арену вийшли нові країни, які в епоху Середньовіччя не мали великого впливу на події. На Балканському півострові та узбереж-

Рис. 6. Лондонський порт у 1600 р.

жі Чорного моря закріпилася Османська імперія. У Центральній Європі утворилася велика держава — **Річ Посполита**. У Східній Європі набувало ваги Велике князівство Московське, яке згодом стало однією з найбільших держав світу. Західноєвропейські країни — Італія та Німеччина — залишилися роздробленими та ще більш залежними від більш сильних сусідів.

4. Європейське суспільство. Найважливіші зміни в Новий час відбулися в економічному розвитку європейських країн. В епоху Середньовіччя головний прибуток давало сільське господарство, тому середньовічну цивілізацію часто називають *аграрною* (сільськогосподарською). Але прибуток від міських ремесел поступово ставав більшим, аніж прибуток від виробництва сільськогосподарських товарів. Значно поширилася й торгівля, у тому числі між країнами. Таким чином, у Європі почав формуватися новий тип цивілізації — *індустріальна* (промислова).

Розвиток ремісничого виробництва спричинив зростання впливу міського населення — ремісників та купців — на суспільне життя. Вони почали вимагати захисту своїх прав від свавілля дворян та монархічної влади. У тих державах, де розвиток ремесел досяг значного рівня, населення відкрито виступало проти влади феодалів. У таких країнах сталася нечувана для Середньовіччя річ — докорінна зміна суспільного ладу — революція. У країнах, де революції перемогли, значно поширився вплив представницьких органів влади — парламенту, Генеральних штатів. Згодом у Північній Америці з'явиться перша велика країна, де зовсім не буде монарха, — республіка.

Але в більшості країн Європи монархи, спираючись на підтримку дворян та армії, спромоглися не тільки зберегти свою владу, але й значно посилити її, перетворивши на необмежену.

У Новий час відбулися значні зміни в політичному устрої країн Європи.

5. Церква. Соціальні та політичні зрушення мали значний вплив на становище католицької церкви. Безмежна влада церкви в Європі поступово відійшла в минуле. Якщо в середні віки імператори на колінах благали вибачення в римських пап, а реформатори церкви — гусити — були розчавлені підковами бойових коней європейського рицарства, то в Нові часи ситуація починає змінюватися. Усе більше людей вимагають обмежити світську владу церкви, угамувати безмежні бажання священників. Невдоволення всевладдям церкви висловлюють і ремісники та купці, і частина рицарства, і навіть деякі монархи. Але католицька церква, захоплена примноженням багатств та розширенням впливу в нових землях, не звертала достатньої уваги на протести та втрачала можливість для реформування.

У XVI ст. ставлення європейців до католицької церкви починає змінюватися

6. Наука та мистецтво в Новий час. Найбільш вражаючі зміни в Новий час відбулися в науці й техніці. Поступово звільняючись від впливу церкви, учені почали більш ретельно вивчати оточуючий світ. Переслідування, в'язниці та тортури вже не могли зупинити розвиток науки. Револьюційні відкриття були зроблені в астрономії, математиці, фізиці та інших науках. Саме в цей час були сформульовані закони, що пояснювали будову світу. Наукові відкриття привели до значного розвитку технічних засобів. Переворот у техніці дозволив прискорити рух морських суден, покращити конструкцію більшості технічних приладів. Але найбільш важливим було поступове вдосконалення двигуна, який можна було б використовувати в ремісничих майстернях.

Наукові та технічні відкриття Нового часу значно полегшили виробництво та перевезення товарів.

У сфері культури в Новий час продовжували поширюватися ідеї гуманізму, що виникли ще в період Середньовіччя. Відродження, яке тривалий час не виходило за межі італійських держав, усе ж таки охопило більшість країн Західної Європи. Культура, як і наука, почала позбавлятися контролю з боку католицької церкви. XVI—XVIII ст. стали епохою, коли були створені справжні шедеври світового живопису, скульптури та архітектури, більшість із яких залишаються неперевершеними й донині.

Зопитання й завдання — — — — —

1. Розкажіть про основні відмінності Нового часу від епохи Середньовіччя.
2. Назвіть головні відмінності аграрної цивілізації від індустріальної.
3. Зміни в яких сферах життя європейців ви вважаєте найбільш важливими?
4. Чи можна вважати, що в Новий час кордони світу, відомого європейцям, значно розширилися?

ТЕМА 1. ВЕЛИКІ ГЕОГРАФІЧНІ ВІДКРИТТЯ: ЗУСТРІЧ ЦИВІЛІЗАЦІЙ

Ранній Новий час починають Великі географічні відкриття, що охопили період від другої половини XV до середини XVII ст. Чому ж європейській цивілізації стало тісно в межах континенту? Відповідь на це питання варто шукати в особливостях історичного розвитку країн Європи наприкінці Середньовіччя.

У XIV—XV ст. Європа «занедужала» на «золоту лихоманку». Торгівля, яка бурхливо розвивалася, вимагала великої кількості золотих і срібних монет, а їх катастрофічно не вистачало. Тільки далекі країни Сходу могли забезпечити зростаючу європейську економіку необхідною кількістю коштовних металів.

У XV ст. європейці втратили безпосередній доступ до східних товарів і прагнули самостійно, без посередників, вести торгівлю зі Сходом.

У передових країнах Європи поступово утворюються абсолютні монархії. Вони характеризуються необмеженою особистою владою государя, що тримається на слухняному дворянстві, королівських чиновниках і сильній постійній армії. Для їхнього утримання були необхідні величезні кошти, які могли дати торгівля й пограбування заморських земель.

Раніше за інших до запеклого змагання мореплавців залучилися Португалія та Іспанія. Географічні відкриття європейців, на жаль, відкрили сумні сторінки всесвітньої історії — людство розділилося на метрополії та колонії.

Великі географічні відкриття сприяли бурхливому розвитку світової економіки, торгівлі, культури. Вони значно розширили уявлення європейців про світ. Відкриті країни й землі стали називати Новим Світом.

Захід	1486 Бартоломео Діаш досягає південної точки Африки	1492 Христофор Колумб відкриває Америку	1497 Джон Кабот здійснює плавання до узбережжя Північної Америки	1498 Васко да Гама досягає берегів Індії	1510 Португальці захоплюють Гоа в Індії	1519–1522 Перше навколосвітнє плавання Фернана Магеллана
	1405–1433 Китайські морські експедиції до країн Індійського океану	1468–1474 Подорож Афанасія Нікітіна до Індії	1475 Туркосмани встановлюють контроль над Чорним морем	1539 Турецький флот виходить в Індійський океан	1542 Португальці відкривають Японію	1581 Похід Ермака до Сибіру
Україна	1492 Документальне свідоцтво про козаків	1509 Напад татар на Поділля та Галичину	1528 Похід козаків під керівництвом черкаського старости О. Дашкевича на Очаків	1556 Заснування князем Д. Вишневецьким Січі на о. Мала Хортиця	1563 Похід Д. Вишневецького до Молдавії	

§ 1. Великі подорожі

Варто пригадати!

- ✓ Що ви знаєте про середньовічних мандрівників?
- ✓ Які країни відвідав під час своїх подорожей Марко Поло?
- ✓ Які землі захопили турецькі султани в XIV—XV ст.?

1. Передумови Великих географічних відкриттів. Чому, на вашу думку, у другій половині XV ст. склалися сприятливі умови для організації далеких морських плавань?

Насамперед, далекі подорожі стали можливими завдяки розвитку науки й техніки. Італійський учений-астроном **Паоло Тосканеллі** переконливо довів, що земля куляста, і склав карту світу. Він сміливо стверджував, що, рухаючись на захід, можна досить швидко досягти берегів Індії. Син португальського короля **Енріке Мореплавець** (1418—1460) організував кілька морських експедицій. Він зібрав при своєму дворі кращих картографів, які працювали над створенням карт, — *портоланів*, що містили докладний опис морського узбережжя.

Загадковий Схід. У середні віки знання європейців про країни Сходу були дуже далекими від дійсності. Не випадково всі землі на схід від Палестини — від Аравії до Китаю — вони називали «Індіями», загадовими і майже недосяжними. Звичайно, у монастирських бібліотеках і королівських архівах зберігалися праці античних географів, описи східних країн, складені середньовічними європейськими, арабськими та єврейськими мандрівниками. Але ці відомості лишалися доступними небагатьом.

Від кінця XIII ст. в країнах Середземномор'я з'являється новий тип кораблів — *каравели*. Ці маневрені трищоглові судна з подвійною обшивкою бортів могли витримати удари океанських хвиль. Вітрила каравели дозволяли рухатися не тільки при бічному, але й при зустрічному вітрі. У трюмах можна було розмістити великий вантаж і запас продуктів. Нові точні навігаційні прилади — *компас* і *астролябія*, які стали відомі європейцям, допомагали штурманам визначати сторони світу, напрямок руху й місце розташування корабля.

Рис. 1. Каравела

Як і в часи хрестових походів, у цей час у Європі з'являються «зайві люди» — рицарі, що залишилися без діла, дворяни, які розорилися. Вони були готові з ризиком для життя вирушити на пошуки й завоювання нових земель і багатств. Упевненості у власних силах їм додавали вогнепальна зброя й артилерія.

Таким чином, Великі географічні відкриття були закономірним явищем середньовічної історії європейської цивілізації, а також об'єктивною необхідністю її подальшого розвитку.

2. «Відкриття» Америки. Учені вважають, що фінікійські купці-пірати, китайські ченці, норманські вожді в різний час досягали берегів Америки. Нормани в XI ст. навіть заснували там своє поселення. Але всі ці «відкриття Америки» були незабаром забуті «через непотрібність».

Рано-вранці **12 жовтня 1492 р.** моряк іспанської каравели «Пінта», який дивився вперед, схвилювано прокричав: «Земля!» До цієї події син генуезького ткача **Христофор Колумб** (1451—1506) ішов кілька десятиліть. Колумб здобув гарну «морську» освіту. У 30 років він уже був досвідченим мореплавцем, знавцем астрономії й картографії. Якщо Земля має форму кулі, вважав він, то, рухаючись на захід через Атлантичний океан, можна досягти омріяних берегів Індії.

Проект такого плавання Колумб пропонував королям Франції, Англії, Португалії. Але португальці в цей час наполегливо шукали шлях до Індії в обхід Африки, а французький і англійський монархи не могли виділити великі кошти під ризикований проект. Тільки «католицькі королі» Іспанії Фердинанд II та Ізабелла підтримали італійця. Вони прагнули поповнити збіднілу під час Реконкісти іспанську скарбницю за рахунок заморського золота, яке щедро обіцяв їм упевнений у собі Колумб.

Рис. 2. Фердинанд II Арагонський та Ізабелла Кастильська

Рис. 3. Христофор Колумб

Велика помилка. До своєї подорожі Колумб готувався дуже ретельно. Він вивчав праці античного географа Птолемея, розрахунки Тосканеллі, студіював книгу подорожі Марка Поло. І все-таки у своїх розрахунках він припустився суттєвих помилок. На його думку, відстань від Канарських островів до Японії становить 3,8 тис. км. Але насправді вона перевищує 17 тис. км. Помилка Колумба допомогла зробити одне з найбільших відкриттів в історії людства. Чи вистачило б Колумбу мужності вирушити в плавання, якби він не припустився помилок у розрахунках?

Отже, 8 серпня 1492 р. три каравели — «Санта Марія», «Пінта» і «Нінья» — вийшли в море. Використовуючи вітер і течії, переборюючи сумніви й тривоги, моряки перетнули Атлантичний океан.

Першим був відкритий один із Багамських островів, який іспанці назвали *Сан-Сальвадор*, потім — острови Куба й Гаїті. Колумб наполегливо шукав «справжню» Індію. Адже те, що він побачив на відкритих ним островах, зовсім не збігалось з описами Індії і, що найголовніше, тут не було золота!

Відкриття Канади. У 1497 р. італійський мореплавець Джованні Кабото (Джон Кабот), що перебував на службі в англійського короля, на невеликому суденці з 18 моряками на борту вирушив на захід у пошуках казкових багатств Китаю. Через 52 дні плавання моряки досягли землі. Це були острови біля узбережжя Канади. Так почалося освоєння Північної Америки.

Після тріумфального повернення в Іспанію Колумб переконав уряд виділити кошти для наступних експедицій. Він ще тричі вирушав на захід, наніс на карту багато нових островів, досліджував узбережжя Центральної Америки. Колумб так і не зрозумів, що відкрив новий материк, який перегороджував шлях до берегів Індії.

Увага, джерело!

«Таким чином, з одного лише того, що було виконано під час [першої] подорожі, їхні високості можуть переконатися, що я дам стільки золота, скільки їм потрібно, якщо їхні високості нададуть мені найменшу допомогу; крім того, прянощів і бавовни — скільки забажають їхні високості повеліти...»

«Звідси можна... відправляти всіх рабів, яких можливо буде продати, і барвне дерево. І якщо відомості, які я маю, справедливі, то ...можна продати 4000 рабів... А раби із цих земель... будуть коштувати втричі дорожче за гвінейських... І нехай навіть умирають раби в дорозі — усе-таки не всім їм загрожує така доля». (Із листів Колумба до іспанських королів)

? Які аргументи використав Колумб, закликаючи іспанських монархів надати допомогу його експедиціям? Як у листах мореплавця відбулося те, що ставили собі за мету європейські першовідкривачі?

Після смерті королеви Ізабелли великий мореплавець залишився без заступництва. Прославленого адмірала піддали гонінням, він утратив майно й помер усіма забутий.

Подорож Колумба докорінно змінило хід світової історії.

3. Морський шлях до Індії. Від 30-х рр. XV ст. португальці, рухаючись уздовж західного узбережжя Африки, наполегливо намагалися знайти шлях до Індії. Чутки про те, що на екваторі вода закипає, а моряки стають чорношкірими, не зупиняли цих мужніх людей. Нарешті, у **1486 р.** кораблі **Бартоломео Діаша** досягли південного краю Африканського континенту, де потрапили у великий шторм. Діаш назвав це місце мисом Бур. Однак за наказом португальського короля Жуана II на карту нанесли іншу назву — *мис Доброї Надії*.

У португальців з'явилася надія, що плавання в обхід Африки дасть змогу швидко дістатися «індійських скарбів». Першим, кому вдалося здійснити зухвале на той час плавання, став тридцятирічний капітан-генерал португальського флоту **Васко да Гама** (1460—1524). У липні 1497 р. чотири кораблі під його командуванням узяли курс до берегів Індії.

У **травні 1498 р.**, через десять місяців сповненого небезпек і поневірянь плавання, три кораблі Васко да Гама за допомогою арабського лоцмана кинули якір в індійському порту Калікут. Арабські купці не бажали допускати європейців до індійських товарів, тому місцевий правитель зустрів їх неприязно. Васко да Гама довелося застосовувати свій дипломатичний талант, а іноді й корабельну артилерію, щоб завантажити судна прянощами та іншими товарами. Тільки у вересні 1499 р. до Лісабона повернувся один корабель і третина команди. Вартість доставленого товару дала португальській скарбниці величезний прибуток.

Відкриття Васко да Гама уможливило подальше просування європейців до Китаю, Філіппін, Індонезії та Японії

Рис. 4. Мис Доброї Надії

Рис. 5. Фернан Магеллан

4. Перше навколосвітнє плавання здійснив португальський моряк Фернан Магайльянш, що служив іспанському королю й увійшов в історію людства під ім'ям **Фернан Магеллан** (1480—1521). Він уважав, що якщо обігнути Америку з півдня, то досить швидко можна допливти до Молуккських островів, надзвичайно багатих на прянощі й спеції. Іспанський король виділив кошти для організації експедиції.

У вересні **1519 р.** ескадра з п'яти каравел та з екіпажем понад 250 моряків узяла курс на південний захід. Плавання видалося винятково важким. Моряки, що не витримували труднощів плавання, зчинили заколот, вимагаючи повернення на батьківщину. Лише залізна воля Магеллана й покарання бунтівників дозволили продовжити плавання.

Рис. 6. Флорентійський учений і мандрівник Америго Веспуччі. Він стверджував, що Колумб відкрив новий материк. На честь флорентійця Америго цей материк стали називати Америкою

Суходолом до Тихого океану. Першим європейцем, що побачив Тихий океан, був іспанський рицар Бальбоа. У 1513 р. із загonom воїнів він перетнув Панамський перешийок і вийшов до східного узбережжя Америки. Бальбоа не міг знати справжніх розмірів побаченого ним морського простору, який він назвав «Південним морем» (площа Тихого океану сягає щонайменше 178,8 млн км², що перевищує загальну площу суходолу).

Три тижні серед островів біля південного краю Америки Магеллан шукав прохід через протоку, що тепер названа його ім'ям. Нарешті очам мандрівника відкрився безкрайній океан. Погода сприяла подорожі, тому Магеллан назвав його Тихим. Три місяці мореплавці рухалися по безжиттєвій морській гладі. Виснаження й цинга щодня забирали життя моряків. Тільки в березні 1521 р. моряки знайшли острови, де змогли поповнити запаси продуктів і води.

Магеллан досяг Філіппінських островів. Тут він спробував навернути місцеве населення до християнської віри, за що й поплатився життям. Два кораблі, що залишилися, далі повів **д'Елькано**. Він уникнув зустрічі з португальцями, які господарювали в Індійському океані, і виконав поставлене завдання. У вересні 1522 р. в Іспанію повернувся останній корабель — каравела «Вікторія». На її борту перебувало 18 моряків, що вижили. Це були перші люди, які здійснили навколосвітнє плавання. Ще дуже довго ніхто не зважувався користуватися західним шляхом в Індію.

Навколосвітня подорож Магеллана довела, що Америка є континентом, а Земля має форму кулі.

Заяпитання й завдання

1. Поясніть поняття «Великі географічні відкриття».
2. Чому саме наприкінці XV ст. європейці почали рішучі пошуки шляху до Індії?
3. Які зміни в науці й техніці зробили можливим далеке океанське плавання?
4. Іспанці й португальці шукали шлях в Індію, але чому одні вирушали на захід, а інші намагалися обігнути Африку?
5. Поясніть значення термінів і понять: «золота лихоманка», каравела, прянощі, компас, портолан.
6. У XIV—XV ст. східні товари (прянощі, пахощі, перли, шовкові й бавовняні тканини тощо) стають у Європі надзвичайно цінними. «Арабський», «перський», «індостанський» — ці визначення в середні віки були рівнозначні словам «розкішний», «коштовний», «вишуканий». У чому причина такого ставлення до східних товарів у більшості європейських країн?
7. Використовуючи текст підручника, заповніть таблицю «Великі подорожі».

Першовідкривач	Країна, яку він представляв	Чого досяг	Дата відкриття
Бартоломео Діаш			
Христофор Колумб			
Васко да Гама			
Фернан Магеллан			

§ 2. Завоювання Нового Світу

Варто пригадати!

- ✓ Чому Африку називають «батьківщиною людства»?
- ✓ Коли первісні племена заселили Америку?
- ✓ Із якою метою давні греки засновували колонії?

1. Народи «Чорної Африки» в середні віки.

Північна Африка, що омивається водами Середземного моря, і в давнину, і в середні віки була важливою частиною великих середземноморських цивілізацій (античної, візантійської, арабо-мусульманської). Країни, розташовані на південь від Сахари, здавна називали «*Чорною Африкою*». Основним заняттям африканців було *мотичне землеробство*, оскільки більша частина континенту вкрита тонким шаром родючого ґрунту. Географічне положення Африки не дозволяло використовувати культурні й технологічні досягнення передових народів Азії та Європи.

Історична доля народів Африки була складною. Багато держав і цивілізацій (Сонгай, Малі, Конго, Мономотапа та ін.), що виникли на континенті в середні віки, припинили своє існування через внутрішні протиріччя або напади *арабів* і *берберів*. Інші загинули в результаті нападів первісних племен. Справжнім лихом для Африки стала работоргівля. Міста-держави на східному узбережжі континенту, що перебували під контролем арабських куп-

Рис. 1. Обробіток землі мотикою в Африці

Рис. 2. Цариця царства Іфе (Нігерія)

Рис. 3. Палац правителя на східному узбережжі Африки (реконструкція)

Рис. 4. Португальський форт у Момбасі

ців, процвітали завдяки продажу чорношкірих рабів правителям Індії, Арабського халіфату та інших країн. Тисячоліттями работоргівля знекровлювала африканські народи.

Уже в середні віки народи Африканського континенту суттєво відставали у своєму розвитку від провідних цивілізацій Сходу та Заходу.

2. Доколумбові цивілізації Америки. Народи Америки пройшли свій неповторний історичний шлях від первісності до великих централізованих держав.

На XV ст. припадає час розквіту співдружності міст-держав *майя*, що займали територію Гватемали та Юкатана. Майя будували великі й просторі міста (Майяпан, Чичен-Іца), вони створили рисункове письмо, добре продуману систему права, точне літочислення на основі сонячного календаря.

У долині Мехіко (сучас. Мексика) на початку XIII ст. оселилися племена *ацтеків*. Держава ацтеків розкинулася від атлантичного узбережжя до Тихого океану. Легенди розповідають, що місце для їхньої столиці вибрали боги — там, де орел сидить на кактусі й пожирає змію. Столиця ацтеків — місто *Теночтітлан* — була розташована на острові озера Тескоко. Її прикрашали кам'яні палаци, храми й піраміди. Вожді ацтеків підкорили й обклали тяжкою даниною сусідні племена. Ацтеки були вправними хліборобами й ремісниками. Частину продуктів (кукурудза, овочі, бавовна) вони вирощували на штучних «плаваючих» островах-озерах. Велику роль у житті ацтеків відігравала релігія. Вони поклонялися численним богам, серед яких виділявся бог війни.

Література ацтеків. Більшість жителів Теночтітлана були грамотними. Ацтеки створили багату літературу: прозу, поезію, драматичні твори. У країні проходили загальнонародні поетичні змагання, переможець яких одержував премію від правителя.

Рис. 5. Піраміда ацтеків

Рис. 6. Столиця ацтеків Теночтітлан (сучасна реконструкція)

У першій половині XV ст. племена *інків* підкорили своїй владі величезні території на заході Південної Америки (Еквадор, Болівія, Перу). Згодом слово «інка» стало розцінюватися як титул. Верховного Інку називали «Сином Сонця», йому поклонялися як божеству. Непроступна столиця інків місто *Куско* було розташоване високо в горах. Володіння інків з'єднували вимощені камінням дороги, захищені міцними фортецями. На гірських терасах і в річкових долинах інки вирощували картоплю, квасолю, кукурудзу. За допомогою оригінального вузликового письма, що складалося з різнобарвних мотузочок із вузликами різної форми й розміру, інки зберігали особливо важливі відомості, посилали одне одному повідомлення. На початку XVI ст. інки вели кровопролитну міжусобну війну за владу.

Напередодні подорожі Колумба цивілізації Америки досягли значних успіхів у землеробстві й ремеслі, монументальній кам'яній архітектурі й містобудуванні, науці та мистецтві.

3. Конкістадори в Новому Світі. В історії Нового часу важко знайти подію більш драматичну, ніж та, що відбулася з жителями Америки, помилково названими *індіанцями*. Вони відчули на собі всі жахи чужоземного завоювання. Європейці безжалісно руйнували квітучі міста, прирікаючи на загибель народи й безцінні скарби індіанської культури.

У 1526 р. сучасник відзначив: «З Іспанії виїхало стільки чоловіків, що місто Севілья збезлюділо й майже опинилося під владою жінок». На освоєння відкритих земель вирушали безземельні рицарі, селяни й ремісники, які розорилися, найманці, студенти, що недоучилися, і просто авантюристи. Одні мріяли почати нове

Рис. 7. Багато споруд інків, складених із величезних кам'яних блоків без сполучного розчину, збереглося до наших днів

Рис. 8. Франсіско Пісарро — віроломний і жорстокий завойовник імперії інків

життя в Новому Світі, інші прагнули розбагатіти за рахунок пограбування «дикунів». Цих людей називали *конкістадорами* (від іспанського слова «конкіста» — завоювання, «конкістадор» — завойовник). За велінням іспанських монархів вони захоплювали нові землі й оголошували їх володіннями іспанської корони. Награбовані багатства поповнювали королівську скарбницю, зміцнювали владу і вплив римської церкви. Конкістадори допомагали монахам-місіонерам навертати до християнства «нерозумних» індіанців.

Серед численних завойовників особливо прославився **Ернан Кортес**. У 1519 р. Кортес із 400 піхотинцями, декількома вершниками і 13 гарматами вирушив на завоювання держави ацтеків. Йому допомагали загони індіанських племен, підкорених ацтеками. Луки й списи ацтеків не могли протистояти гарматним залпам і рушницям іспанців. Особливий жах в індіанців, які ніколи не бачили коней, викликали кавалеристи. Одягнений в обладунки вершник і кінь були для ацтеків страшним чудовиськом. Після семимісячної облоги головорізи Кортеса увірвалися до Теночтітлана. Руйнування й розграбування столиці поклало початок знищенню цивілізації ацтеків. Останні вогнища опору майя й ацтеків іспанці придушили тільки через 170 років.

У 1532 р. на завоювання держави інків до Перу був відправлений загін під командуванням малограмотного, але відчайдушного **Франсіско Пісарро**. Крім вогнепальної зброї іспанці використовували віроломство та підступництво. «Про індіанців нічого не говориться в Біблії, тому до них можна не застосовувати Божі заповіді» — приблизно так міркували конкістадори. Індіанці чинили мужній опір. Понад 40 років знадобилося іспанцям, щоб остаточно підкорити інків та інші племена Південної Америки.

Загибель «Сина Сонця». Пісарро взяв у полон правителя інків Атагуальпу й обіцяв звільнити його, якщо індіанці до стелі заповнять золотом і коштовностями в'язницю, у якій тримали вождя. Інки виконали умову, але Пісарро стратив «Сина Сонця» і призначив замість нього іншого, слухняного Інку. Перед стратою він охрестив індіанського правителя, і той помер як «раб Божий Франсіско де Атагуальпа».

До середини XVI ст. самотутні цивілізації індіанців були знищені європейцями.

4. Перші колонії. Іспанці й португальці без зволікання приступили до «освоєння» відкритих земель. Усі землі, завойовані іспанцями в Новому Світі, були оголошені власністю короля. Зміцнюючи своє панування, завойовники будували міста-фортеці: *Панаму, Ліму, Боготу*. Тут розміщувалися палаци іспанської знаті, будинки переселенців, християнські храми й монастирі. Громади індіанців зобов'язані були виконувати трудові повинності на користь завойовників, працювати на золотих і срібних копальнях. Уже в середині XVI ст. американські копальні давали половину світового видобутку срібла. Управляв завойованими землями віце-король. Так виникли іспанські колонії в Америці.

Колонія — країна, що перебуває під владою іноземної держави (метрополії). Як правило, колонії виникали в результаті завоювання. Місцеве населення колоній перебувало в залежному, пригнобленому становищі.

«Попелюшка Європи» (так називали Португалію) не мала сил для завоювання нових країн і народів. Вона повела боротьбу за торговельні шляхи. Португальці зводили фортеці на важливих пунктах узбережжя Африки, Індії, Індонезії, розміщували в них сильні гарнізони й торговельні факторії. Португальський флот витіснив з Індійського океану арабів й установив контроль над морськими шляхами із країн Азії в Європу. Торговельна монополія приносила величезні прибутки. Португальці за безцінь скуповували прянощі й інші колоніальні товари й за штучно високими цінами продавали їх у Європі.

Перший поділ світу. Суперництво на морях загострило відносини між Іспанією та Португалією. Посередником виступила церква. У 1494 р. Папа Александр VI провів умовну межу по меридіану Атлантичного океану на захід від Азорських островів. Усі відкриті й невідкриті землі на схід від цієї межі передавалися у володіння Португалії, а на захід — Іспанії: «Богу — душа; земля — королеві». Що не врахував у цьому поділі Папа Римський?

За лічені десятиліття відкриті в ході Великих географічних відкриттів землі перетворилися на колонії Іспанії та Португалії. Незабаром до боротьби за колонії в Новому Світі долучилися й інші європейські держави.

5. Наслідки Великих географічних відкриттів. Великі плавання XV—XVI ст. докорінно змінили уявлення європейців про навколишній світ, підтвердили гіпотезу про кулястість Землі. Наукові знання збагатилися безцінними відомостями про нові моря, океани й континенти. Однак наслідки цих відкриттів для різних народів і країн не були однозначними.

У результаті географічних відкриттів виникла й зміцніла *колоніальна система*, головна мета якої полягала в пограбуванні багатств захоплених країн за допомогою безжалісної експлуатації місцевого населення. На думку фахівців, до початку Конкісти

населення Американського континенту досягало 15 млн осіб. У XVII ст. воно зменшилося до 8 млн. До таких людських втрат призводило фізичне знищення індіанців, їхня загибель на рудниках. Крім того, жителі Америки були беззахисними перед хворобами, які принесли із собою європейці: тиф, чума, холера, віспа, кір, грип. Від «нових» хвороб загинули мільйони людей. Скорочення населення й робочих рук в Америці було настільки стрімким, що на їхній захист виступила католицька церква, а також імператор Карл V. Він оголосив індіанців підданими короля, що перебувають під захистом закону. В американських колоніях не вистачало робочих рук. Європейці організували доставку в Америку чорношкірих рабів з Африки. Работоргівля стала одним із найвигідніших «торговельних заходів».

У ході географічних відкриттів *світові торговельні шляхи* із Середземномор'я до Атлантичного та Індійського океанів поступово *переміщуються*. Починає формуватися *світовий ринок*, що сприяв бурхливому економічному розвитку багатьох країн Європи. Приплив дешевого срібла й золота призвів до підвищення цін. У Європі на десятиліття розтяглася *«революція цін»*, що привела до збагачення частини населення. Поступово багатства, що виникли в результаті пограбування колоній або несправедливої торгівлі, осідали в скарбницях європейських монархів, католицької церкви, а також у купців і банкірів.

Залитання й завдання

1. Чому народи Африки до початку Великих географічних відкриттів відставали у своєму розвитку від країн Азії та Європи? **2.** Яких успіхів досягли корінні народи Америки напередодні Конкісти? **3.** Чому ми називаємо співтовариства індіанців Америки «цивілізаціями»? **4.** Яким чином конкістадорам вдалося завоювати держави індіанців, населення яких досягало декількох мільйонів осіб? У чому причини успіху конкістадорів? **5.** Поясніть значення термінів і понять: «Чорна Африка», мотичне землеробство, індіанці, конкістадори, колонія. **6.** Чому відкриття, здійснені в галузі географії, рішуче вплинули на хід всесвітньої історії? **7.** Які наслідки Великих географічних відкриттів ви вважаєте найважливішими? Свою точку зору обґрунтуйте.

Увага, джерело!

«Острів Еспаньола був першим, на якому... висадилися й учинили великі спустошення та винищили тутешніх людей християни. ...І почали вони з того, що стали відбирати в індіанців їхніх дружин і дітей, щоб жити їх працею і щоб пожирати те, що потом і працею добували нещасні... І деякі індіанці ховали свій хліб, інші — дружин і дітей, багато хто тікав у дрімучі ліси...

І тому стали шукати індіанці способи, якими можна було б викинути християн зі своєї землі, і повстали вони, але жалюгідною і нікчемною була їхня зброя... Християни зі своїми кіннями, шпагами, списами накиннулися на них і творили побоїща й жорстокості незбагненні... І вступаючи в селища, не милували вони ні дітей, ні старих, ні жінок, ні породіль, знищуючи з корінням усе живе, громлячи й руйнуючи й не залишаючи каменя на камені, наче пси, спущені з ланцюга». (Із книги «Найкоротша повість про руйнування Індії» іспанського монаха-домініканця Лас Касаса, 1474—1565)

? Кого Лас Касас називає «християнами»? Як він оцінює поведінку європейців? Кому співчуває автор книги?

ТЕМА II. ЛЮДИНА РАНЬОГО НОВОГО ЧАСУ

Якщо вдуматися в назву «Новий час», то стає зрозумілим, що цей важливий період всесвітньої історії характеризується серйозними змінами, що торкнулися всіх сторін людського буття. У XVI—XVIII ст. у передових країнах поширюються нові форми господарської діяльності. Люди ставлять перед собою нові цілі виробництва, виникають економічні відносини, які рішуче відрізняються від Середньовіччя. У Європі зароджується заснований на приватній власності капіталізм, головною метою якого стає одержання прибутку й постійне розширення виробництва.

Як ніколи раніше, у людях цінувалися енергія, ініціативність, заповзятливість і дисципліна. Сформувався новий погляд на самий «час», який наче прискорив свій біг. Не випадково, що люди починають дорожити ним, з'являються різноманітні годинникові механізми. Відбувається руйнування усталених середньовічних поглядів на життя людини та її місце в суспільстві. Поступово змінюється якість життя європейців: змінилися праця й розваги, знаряддя праці й предмети побуту, одяг і житло. Іншими словами, змінився матеріальний світ, що оточував людину раннього Нового часу.

§ 3. Матеріальний світ і суспільство

Варто пригадати!

- ✓ Що таке реміснича майстерня?
- ✓ Які повинності відбували залежні селяни на користь феодалів?
- ✓ Що таке стан? Які стани характерні для середньовічного суспільства?

1. Людина й природа. У XVI—XVIII ст. світ залишався величезною селянською країною, у якій 80—90 % населення жили за рахунок того, що давала земля. Люди були тісно пов'язані з природою. Тому природні катастрофи часто викликали соціальні потрясіння: голод, епідемії, міграції населення.

Загалом продуктивність сільського господарства залишалася низькою. Два погані врожаї, що йшли один за одним, призводили до лиха. У 1622 р. королівські чиновники в Бургундії (Франція) повідомляли королеву: «Голод цього року прирік на смерть 10 тис. родин Вашої провінції, а третину жителів навіть добрих міст змусив харчуватися травою».

Прогнози й пророкування. Прогнозувати зміни природи люди не вміли й довірялися народним прикметам і астрологам. Наприклад, у 1551 р. один із них пророкував: «Якщо Сонце, Венера й Місяць зійдуться під знаком Близнюків, письменники мало зароблять цього року, слуги будуть непокірні своїм панам... Але на Землі буде чудовий достаток пшениці, а дороги стануть небезпечні через велику кількість злодіїв».

У великих містах стала відчутною нестача води. Водопроводів було мало, подекуди використовували римські акведуки. У багатьох містах існували цехи водоносів. У Стамбулі влітку воду продавали невеликими чашечками. Очисних споруд на той час не існувало. У Парижі, наприклад, воду, як і раніше, пили із Сени, хоча її стан залишав бажати кращого. У Лондоні XVIII ст. воду три рази на тиждень доставляли в будинки по дерев'яному трубопроводу, її зберігали у великих дерев'яних бочках.

Люди намагалися використовувати всі багатства полів, лісів, морів. Тріска й оселедець у багатьох приморських країнах рятували від голоду; у лісах і на болотах залишалася велика кількість дичини і ягід. У той же час люди рішуче урізноманітнювали природу. У Європі поступово набувають поширення «американські» рослини: кукурудза, картопля, томати тощо. Завдяки цим культурам до XIX ст. загроза голоду в європейських країнах поступово зменшується.

Періодичні похолодання й потепління клімату, посухи й повені, виверження вулканів і землетруси впливали на повсякденне життя людей.

2. Мануфактура й капіталізм. Предмети повсякденного попиту й споживання — одяг, взуття, хатне начиння, як і колись, виготовляли прості ремісники. Сільські ремісники були конкурентами міським цехам. Але в тих та інших у ранній Новий час з'явився дуже серйозний суперник — *мануфактура*.

Мануфактура (від латин. *manu facio* — «роблю рукою») — велике виробництво, засноване на ручній праці. На мануфактурах використовувалася праця найманих робітників. Процес виготовлення виробу ділили на окремі операції. Протягом робочого дня (12—16 годин) працівник виконував одну дуже просту операцію (наприклад, пришивав ґудзик або обрізав край книги). Тому на мануфактурах працювали жінки, підлітки й навіть діти. Продуктивність праці на мануфактурах у десятки разів перевищувала можливості ремісничих майстерень.

Мануфактура Планта. В Антверпені (Нідерланди) в друкарні Планта працювали 22 друкарські преси. Їх обслуговувало близько ста працівників. Тут використовували 66 шрифтів на 13 мовах. За рік друкарня випускала сотні тисяч екземплярів книг. У Європі виникли найбільші центри книговидання — Париж, Венеція, Базель, Ліон. Проводилися міжнародні книжкові ярмарки.

Мануфактури виникали перш за все в нових видах виробництва, наприклад друкарстві, цукроварінні, склоробстві. Вони обслуговували інтереси монархів (суднобудування, військова справа, предмети розкоші). Мануфактури вимагали великих коштів. Необхідно було придбати землю, побудувати виробничі приміщення й склади, закупити устаткування, сировину, найняти робітників. Витрати окупалися, адже мануфактура давала значні доходи. Таким чином, витрачені гроші давали нові гроші — *прибуток*.

Гроші, вкладені в яку-небудь справу, що дає прибуток, називаються капіталом. Таку організацію виробництва називають капіталістичною.

Особливо великі капітали зосереджувалися в банківській справі й заморській торгівлі. У XVI ст. починається розквіт банків, що з міняльних контор перетворилися на великі фінансові підприємства. Банки вкладали свої капітали в заморську торгівлю, мануфактури, освоєння колоній. Королі європейських держав були боржниками банкірів і тому захищали їхні інтереси.

Рис. 1. Використання водяного колеса в гірничій справі (Німеччина, XVII ст.)

Рис. 2. Доменна піч

Рис. 3. Складуви

Рис. 4. Каменярі за роботою.
Міське будівництво

Світова торгівля, що охопила всі відомі на той час країни й землі, сприяла появі великих торговельних компаній. Купці, банкіри, королі об'єднували свої кошти для організації дуже ризикованої заморської торгівлі, що давала нечуваний прибуток. Про основні напрямки торгівлі говорять назви компаній: Ост-Індська, Африканська, Балтійська, Московська.

У XV—XVI ст. капіталістичні відносини розвивалися серед незначної частини суспільства. Європейська цивілізація мала пройти складний шлях подолання середньовічних феодальних устоїв і традицій.

3. Технічні нововведення й транспорт. Основним видом енергії залишалася фізична сила людини й тварин. Ручна праця панувала повсюдно. Основні вдосконалення відбувалися у використанні енергії води й вітру. Наприклад, водяні колеса примушували рухатися важкі ковальські молотки, насоси, підійомники в шахтах тощо.

Джерелами теплової енергії залишалися деревина, кам'яне вугілля й торф. Використання дерева як основного джерела тепла призводило до масової вирубки лісів у Європі.

Горн і домна. Головним досягненням у металургії став винахід домни. Вона замінила відомий із глибокої давнини горн. Доменна піч, що досягала висоти 4,5 м, дозволяла добувати 1,5 т чавуну за день (у горні виплавляли не більше 8 кг заліза за добу). У домні використовували кам'яне вугілля. За допомогою великих міхів, що приводилися в рух водяними колесами, досягали потрібного вмісту кисню в печі. Це значно підвищувало температуру плавлення металу і його якість. Стали ширше використовувувати сплави різних металів (заліза, міді, свинцю, цинку, срібла тощо).

Суттєві зрушення відбулися у виробництві вогнепальної зброї. До цього часу навчилися відливати цільні стовбури гармат, що підвищувало дальність і точність стрільби. Широкого застосування набула індивідуальна вогнепальна зброя — *аркебузи*, *мушкети*, які довели свою ефективність у ході завоювань країн Нового Світу.

Бурхливо розвивалися текстильне виробництво, особливо виготовлення шовку й сукна, миловаріння, виготовлення канатів і мотузок, виробництво прозорого скла. Розвиток книгодрукування забезпечив появу на початку XVII ст. перших газет і журналів.

Найбільша кількість вантажів перевозилася морським і річковим транспортом. Проте зросло значення сухопутних доріг. Завдяки досягненням людей у давні й середні віки в Західній Європі виникла мережа доріг. Про це свідчать перші *«ітинерарії»* — путівники з описом найбільш важливих шляхів сполучення.

Незважаючи на нові технічні відкриття XVI–XVII ст., люди ще не досягли революційних зрушень у техніці, не знали нових джерел енергії.

4. Зміни в суспільстві. Характерний для Середньовіччя поділ суспільства на три стани — ті, що моляться; ті, що воюють; ті, що працюють, — не відповідав реаліям життя в Новий час.

Значні потрясіння в XVI ст. очікували католицьку церкву. Нові напрямки в християнстві, що виникли в цей час, порушили сувору ієрархію церковної організації й беззаперечну могутність Папи Римського.

Багато феодалів (*ідальго* в Іспанії, *«дворянство шпаги»* у Франції) намагалися зберегти старі порядки. «Старе дворянство» зі зброєю в руках відстоювало своє монопольне право на володіння землею із селянами, що жили на ній, а також привілеї на владу й панування в суспільстві. «Славне рицарство»

Рис. 5. Будинок заможних людей у Нідерландах

Рис. 6. Джордж Морленд. Селяни

залишилося в Середньовіччі. Мушкети добре навчених солдатів постійних армій звели нанівець усі переваги закутих у панцири кінних рицарів. Потужні гармати легко руйнували найгрізніші рицарські замки.

У той же час з'явилися «нові дворяни». У своїх маєтках вони здавали землю в оренду, сіяли технічні культури, розводили високопродуктивних овець. За рахунок нових форм господарювання «нові дворяни» підвищували прибутковість маєтків. Їхньою метою стає *виробництво продуктів для продажу на ринку* й одержання прибутку. Нехтуючи становими забобонами, вони разом із купцями й банкірами брали участь у спільних комерційних заходах, засновували мануфактури й торговельні компанії. У свою чергу, деякі розбагатілі купці й банкіри купували дворянські титули й високі державні посади, які давали можливість збільшувати їхні багатства або тішити марнославно: «із хама пан».

Таким чином, банкіри, лихварі, купці й торговці всіх мастей, цехова верхівка, власники мануфактур і «нові дворяни» утворили новий клас — *буржуазію*. У середні віки бюргерами або буржуа називали жителів середньовічних міст. У Новий час значення цього терміна поступово змінилося — «буржуа» і «буржуазією» стали називати власників капіталів, які використовували працю найманих робітників.

У містах і на селі з'являється цілком помітна соціальна група *найманих робітників*. Вона формувалася за рахунок селян, що залишилися без землі, ремісників, які розорилися, «вічних підмайстрів», ченців, вигнаних із монастирів, тощо.

Особливе місце в житті суспільства належало міській *інтелігенції*: юристам, ученим, викладачам університетів, письменникам, архітекторам, лікарям тощо. Інтелігенція формувала мету, цінності та світогляд людей Нового часу.

Тотальне розшарування суспільства XVI—XVIII ст. характерне для перехідного періоду від аграрного суспільства до індустріального, від середньовічного феодалізму до капіталізму Нового часу.

Завдання й завдання — — — — —

1. Чи можна стверджувати, що розвиток європейської цивілізації в Новий час забезпечив більшу незалежність людини від природи?
2. Що спільного й відмінного між середньовічною ремісничою майстернею й мануфактурою?
3. Чому власники мануфактур прагнули використовувати як найманих робітників жінок, підлітків і дітей?
4. Дайте визначення термінів і понять: мануфактура, прибуток, аркебуза, інтелігенція, наймані робітники.
5. Чи можна заховані в тайнику гроші назвати «капіталом»? Свою точку зору обґрунтуйте.
6. Які технічні винаходи XV—XVI ст. мали, на ваш погляд, найбільші наслідки для життя європейського суспільства?
7. Чому деяких феодалів XV—XVI ст. називають «новими дворянами»? У чому полягає «новизна» їхнього життя й становища в суспільстві?

§ 4. Повсякденне життя людей у XVI—XVIII ст.

1. Життя людей раннього Нового часу. У XVI—XVII ст. кількість населення Європи збільшилась удвічі й досягла 180 млн осіб. Найбільш густонаселеними були Нідерланди, Німеччина, Італія. Населення Парижа, Риму, Генуї, Лісабона, Праги й деяких інших міст перевищило 100 тис. осіб.

У Новий час міграція населення іноді набувала загальноєвропейських масштабів. Люди шукали роботу й кращі умови життя, бігли від війн і епідемій, рятувалися від релігійного або національного гніту. Міграції призвели до страждань і тяжких випробувань, адже люди вибивалися зі звичного способу життя. З іншого боку, відбувалося взаємозбагачення досвідом, навичками, досягненнями культури.

Помітно збільшилася *тривалість життя* людей. Багато аристократів доживали до 64—68 років, а, наприклад, король Іспанії Філіпп II (1555—1598) дожив до 71 року. Тривалість життя простих людей, зазвичай, була значно меншою. Як і раніше, дуже високою залишалася смертність серед немовлят і дітей. У XVII ст. у Бовезі (Франція) від 25 до 33 % народжених дітей помирало у віці до одного року.

Однією з головних причин *високої смертності* залишалися численні хвороби, із якими тогочасні лікарі ще не вміли боротися. Наприклад, на туберкульоз хворіли навіть французькі королі Франціск II, Карл IX, Людовік XIII. Європейці страждали також від скарлатини, тифу, дизентерії. Періодично в країнах Європи спалахували епідемії чуми й холери. Чума приходила часто, до неї звикли. У 1561 р. житель Тулузи спокійно розмірковував: «Ця заразна недуга завжди накидається на бідних людей. Господь по милості своїй цим задовольняється. Багаті ж уживають заходів обережності». Головним методом порятунку від епідемій була втеча з густонаселених міст.

Лікарів не вистачало, медична допомога коштувала дуже дорого. Так, учений XVIII ст. писав: «У Німеччині селянин і бідняк умирають, жодного разу не скориставшись якими-небудь ліками. Ніхто й не думає про лікаря — почасти тому, що він занадто далеко, почасти ж тому, що він занадто дорогий».

Рис. 1. Ганс Гольбейн Молодший. Танець смерті

2. Шлюб і родина. У Новий час законним уважався шлюб, укладений у церкві, де його письмово реєстрували. Тут же хрестили й реєстрували дітей. Тільки зареєстровані в церкві діти вважалися законно народженими. У цей час діяла найсуворіша заборона розлучень. Повторним шлюб був можливим тільки із благословення священника в разі смерті когось із подружжя. Тогочасне суспільство різко засуджувало будь-які форми подружньої зради.

Порівняно із Середньовіччям у ці часи значно збільшився вік вступу в шлюб — 23—26 років для дівчат і 28—29 для чоловіків. Зазвичай родини були багатодітними. У середньому виживало 5—6 дітей, а в деяких районах Європи й більше. Як правило, у сільських родинах дітей було більше, оскільки вони з 10—12 років залучалися до домашньої праці або роботи в полі. Робочі руки в селянському господарстві завжди цінувалися.

Жінка несла на своїх плечах увесь тягар ведення домашнього господарства й виховання дітей. Вона перебувала в повній владі чоловіка. Безмовна покірність дружини чоловікові вважалася необхідною умовою подружнього щастя. Автор трактату про сімейне життя радить жінці, скривдженій чоловіком: «Не ремствуй на долю; піди до себе, поплач, поскаржся Богу».

Джерела не зберегли імен жінок — членів парламенту або міського управління, ми не знайдемо жінок і серед студентів європейських університетів. Значний вплив на державне й громадське життя здійснювали тільки жінки з аристократичних і королівських родів. Наприклад, **Ізабелла Кастильська** (1469—1504) домоглася об'єднання Іспанії та завершення Реконкісти, завдяки її підтримці відбулася експедиція Колумба. У роки правління **Єлизавети I** (1558—1603), яка знала вісім мов, в Англії настав розквіт культури й науки, країна перетворилася на провідну державу Нового часу.

Рис. 2. Луї Ленен. Селянська родина

Рис. 3. Пітер Брейгель Старший. Селянське весілля

3. Харчування. У період від XV до XVIII ст. їжа простих людей складалася в основному з рослинних продуктів. Скорочення споживання м'яса в Європі було пов'язане з різким зростанням народонаселення. Селянин харчувався переважно просом або кукурудзою, раз на тиждень їв м'ясо, а на ринок ніс кращу частину своєї продукції: пшеницю, яйця, птицю, цапенят, телят, ягнят.

На початку XVII ст. працівники мідних рудників у Верхній Саксонії (Німеччина) могли на свій заробіток харчуватися лише хлібом, кашею й овочами. А нюрнберзькі ткачі-підмайстри скаржилися, що одержують м'ясо лише тричі на тиждень. Солонина (солона яловичина або свинина) входила до убогого м'ясного раціону європейської бідноти від Франції до Росії.

Основними продуктами харчування простого люду були сир і риба. У той час у річках ще було багато риби. Луара славилася своїми лососями й коропами, а Рейн — окунями. Води північних морів були багаті на оселедці. Народними напоями були пиво й вино. Різноманітні сорти пива пили в країнах Північної Європи. В Іспанії, Португалії, Італії і Франції віддавали перевагу вину, що було доступне всім верствам населення. У країнах Східної Європи пили квас. Для готування їжі використовували місцеві прянощі: тім'ян, майоран, лавровий лист, аніс, часник.

Багаті й знатні люди обмежень у їжі не знали. Столи аристократії ломилися від вишуканої і дорогої їжі. В особливі соуси додавалися рідкісні продукти: перець, мигдаль, амбра, розова вода тощо. «Багатими» вважалися страви, приготовані з великою кількістю прянощів: корицею, гвоздику, мускусним горіхом, імбиром.

Уже в XVI ст. загальноприйнятим стає використання за столом ложки. Кожний співтрапезник мав персональний кубок, свою тарілку (олов'яну або дерев'яну, золоту або срібну). Поступово європейці звикли користуватися виделкою. Багато страв їли руками, особливо це стосувалося м'ясної їжі, яка переважала за столом. Тому в деяких будинках під час їжі прислуга часто подавала посудини «для миття рук».

Солодке життя. Фламандський картограф Ортелій у 1572 р. писав: «Цукор, який раніше можна було дістати тільки в крамницях аптекарів, що тримали його для хворих, тепер поглинають через обжерливість. Те, що колись служило ліками, служить нам їжею». Цукор у деяких європейських країнах залишався розкішшю до кінця XVI ст.

Екзотичним фруктом вважалися апельсини. Їх зберігали як цінність від Різдва до травня. У кращих європейських будинках подавали арабську каву, мексиканський шоколад, китайський

Рис. 4. Бартоломе Есте-
бан Мурільйо. Дівчинка —
продавщиця фруктів

Рис. 5. Пітер Брейгель
Старший. Косовиця

Рис. 6. Майстерня
кравця

чай. Уживання міцних спиртних напоїв і паління тютюну також вважалися ознаками розкішного життя.

У врожайні, мирні й спокійні роки населення Європи, як правило, не відчувало нестачі продуктів.

Якість харчування людей залежала від їхнього соціального становища й статку.

4. Житло, комфорт, санітарія. У селі споруджували криті соломою або дерев'яним тесом будинки. Невеликі вікна закривали промасленим папером або бичачим міхуром. Підлоги були земляними або глиняними. Узимку таку підлогу вкривали соломою, а влітку — запашними травами. Європейські селяни селилися здебільшого на хуторах. У країнах Східної Європи переважали великі села.

У містах перший поверх будинків споруджували з каменю, інші поверхи залишалися дерев'яними. Тому міська пожежа перетворювалася на справжню катастрофу. Наприклад, у жахливій пожежі 1666 р. згоріло три чверті Лондона. Після цієї пожежі в місті заборонили будувати оселі з дерева й зводили тільки кам'яні або цегляні будинки.

Як правило, європейське місто поділялося на квартали або райони відповідно до соціального й майнового стану його жителів. Для міської бідноти зводили багатоповерхові будинки з крихтливими кімнатками. Жителі таких осель готували їжу на вугіллі у переносних печах із цегли, обшитих деревом. Ці убогі, без будь-яких зручностей помешкання, повні комах і пацюків, були головними розсадниками хвороб.

У більшості європейських міст, як і раніше, була відсутня централізована система каналізації. Тому прямо по вулицях були прокладені канами для нечистот.

Просторі кам'яні будинки купців, банкірів, юристів, аристократів були вкриті черепицею. Вікна таких будинків були засклені прозорим або непрозорим кольоровим склом, а підлога вкрита паркетом. У будинках

з'являються дорогі меблі з рідкісних порід дерева, привезених із колоній. Помешкання освітлювалися різноманітними свічками й масляними лампами. Але навіть у таких будинках ванна кімната в XVII—XVIII ст. залишалася рідкістю.

У містах Європи раннього Нового часу було мало суспільних і приватних лазень. Відсутність щоденної гігієни призводила до швидкого поширення захворювань. Люди різного статку й суспільного становища однаково страждали від бліх, вошей і клопів. Лікарі прописували миття в лазні як лікувальний засіб. Іншим було становище у Східній Європі. Тут збереглася традиція користування суспільними або приватними лазнями як природна потреба.

5. Одяг. Мода. Косметика. Як і завжди, одяг людини свідчив про її становище в суспільстві. Для простої людини одяг був необхідним захистом від холоду й негоди, він мав бути практичним і зручним під час роботи. Тому переважав костюм із недорогого полотна й грубої вовни. Багато селян використовували для пошиття одягу полотно домашнього виробництва. Тканини фарбували природними барвниками. Наприклад, як чорну фарбу використовували кору дуба.

Людина заможна і впливова мала потребу у великій кількості дорогого одягу, щоб за його допомогою утверджувати свій соціальний статус. При дворі французького короля Генріха IV (1589—1610) людину не вважали заможною, якщо в неї не було 25—30 туалетів різного фасону, які вона мусила міняти щодня. Аристократи й багатії уважно стежили за модою. У цей час у Європі поступово формуються національні моди: французька, англійська, італійська.

В епоху раннього італійського Відродження переважав розкішний костюм із золотим і срібним шиттям із яскравих і дорогих тканин: парчі, атласу й оксамиту. У XVI—XVII ст.

Рис. 7. Пітер Пауел Рубенс. Солом'яний капелюшок

Рис. 8. Франсуа Клуе. Портрет Карла IX (1566)

Рис. 9. Антоніс Ван Дейк. Лорди Джон і Бернард Стюарти

віддавали перевагу більш стриманому костюму темних тонів із камзолом, що облягає, штанами й пуфами, коротким плащем із дуже високим коміром, облямованим невеликим жабо. Значним попитом користувався одяг, що був прикрашений хутром. Часто мода формувалася в королівських дворах. Іспанський король Філіпп IV (1621—1665) установив при дворі суворі вимоги, що забороняли одяг яскравих кольорів. Навіть чужоземці допускалися до монарха лише «одягненими в чорне».

Уже в той час люди розуміли, що мода мінлива. Купці й торговці сприяли зміні моди, адже торгівля вовною, бавовною, шовком та іншими дорогими тканинами давала величезні доходи.

Мовою документа

«Туалет — це набір усіх пудр, усіх есенцій, усіх рум'ян, необхідних для того, щоб змінити зовнішність і зробити юною й чарівною найстарішу й найпотворнішу. Саме при туалеті виправляють ваду зросту, роблять собі брови, вставляють зуби, створюють собі обличчя й, нарешті, змінюють фігуру й шкіру». («Повчальний словник», XVII ст.)

Крім модного одягу, заможні люди залишали неабиякі кошти в перукарів. У XVII—XVIII ст. налічувалося близько чотирьохсот видів стрижки. У цей час поширюється мода на вигадливі перуки. На початку XVIII ст. з Туреччини почали завозити шапину вовну, спеціально перероблену для виробництва перук.

Великі гроші витрачалися на косметику. На туалетних столиках аристократів і просто заможних людей можна було побачити парфуми на основі есенцій троянди, фіалки, жасмину, нарциса, лілії, конвалії тощо. Із заморських країн і колоній доставляли міцні аромати на основі амбри й мускусу.

Європейська християнська цивілізація раннього Нового часу досягла значних змін на краще в повсякденному житті людини. Однак якість життя людей багато в чому залежала від місця проживання, віку, соціального й майнового становища.

Запитання й завдання

1. Від яких факторів залежала тривалість життя людей у ранній Новий час? 2. Чи можна стверджувати, що в XVI—XVIII ст. докорінно змінилося становище жінки в родині й суспільстві? 3. Чому саме жителі міст особливо сильно страждали від епідемії інфекційних захворювань? 4. Які зміни в облаштуванні міських осель відбуваються в Новий час? Що із цих нововведень збереглося в наші дні? 5. Із яких тканин шили одяг європейці Нового часу? 6. Хто впливав на розвиток моди цього часу?

ТЕМА III. РЕФОРМАЦІЯ ТА КОНТРЕФОРМАЦІЯ В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ

Домінуючі позиції в духовному, політичному й економічному житті західноєвропейського суспільства посідала католицька церква. Римські папи за будь-яких обставин намагалися зберегти середньовічні порядки.

Однак Новий час вимагав нової церкви, яка мала забезпечити ідеологічну підтримку капіталістичного суспільства, що зароджувалося. У першій половині XVI ст. відбулися події, які підірвали основи християнського світу. У Європі XVI—XVII ст. розгорнувся широкий суспільний рух, спрямований проти католицької церкви,— Реформація (*reformatio* — латин. «перетворення», «виправлення»). Реформація передбачала перегляд основних догматів католицької церкви. Це привело до виникнення нового напрямку християнства — протестантизму.

Учені виділяють три основні напрямки Реформації. Справу Реформації в Європі розпочав німецький монах Мартін Лютер. Його вчення відповідало інтересам німецьких князів та інших світських властей, які прагнули закріпити свій політичний вплив за рахунок захоплення церковних володінь та обмежити могутність Папи Римського. Вимоги буржуазії, що зароджувалася (бюргерський напрямок), відстоював у своїх ученнях Жан Кальвін. У народній течії Реформації на перший план висувалися гасла на захист пригнобленого народу та рівність (Томас Мюнцер).

Під ідейними гаслами Реформації проходили Селянська війна в Німеччині (1524—1525), національно-визвольний рух XVI ст. в Нідерландах, Англійська революція 1640 р.

Реформаційний рух привів до рішучих політичних потрясінь у житті Європи, докорінно змінив повсякденне й духовне життя значної частини населення континенту.

Захід	1517 Початок Реформації в Німеччині	1524—1525 Селянська війна в Німеччині	1534 Заснування «Товариства Ісуса»	1541 Церковна реформа в Женеві	1555 Аугсбурзький релігійний мир	1559 Публікація «Індекса заборонених книг»
	1502 Заснування держави Сефевідів в Ірані	1517—1526 Ібрахім-шах Лоді, останній делійський султан	1552 Приєднання Казанського ханства до Росії	1556—1605 Джелал-ад-Дін Акбар, падишах імперії Великих Моголів	1587 Перший антихристиянський указ у Японії	1590 Захоплення Туреччиною всієї території Закавказзя
Схід	1564 Поява ордену єзуїтів у Польському королівстві	1582 Введення в Речі Посполитій григоріанського календаря	1586 Заснування Успенського православного братства у Львові	1595 Заява в Римі православних єпископів про прийняття церковної унії	1596 Берестейська церковна унія	
Україна						

§ 5. Реформація в Німеччині

Варто пригадати!

- ✓ Коли виникла Священна Римська імперія?
- ✓ Хто такі гуманісти?
- ✓ Чого навчав і до чого закликав Ян Гус?

Рис. 1. Карл V Габсбург (1519—1558). Обраний німецьким імператором у 1519 р. Володів країнами й землями в Європі, колоніями в Америці, був королем Іспанії. Німеччина була лише частиною його величезних володінь

Рис. 2. Якоб II Фуггер (1459—1525). Один із найбагатших людей Європи, виділив 500 тис. флоринів на обрання Карла V Габсбурга імператором Священної Римської імперії

1. Німеччина напередодні Реформації. Н політичній карті початку XVI ст. території *Священної Римської імперії*, основу якої склали німецькі землі, нагадувала «клаптикову ковдру». До неї належали численні королівства, герцогства, єпископства, незалежні міста й землі. Насправді імператори влади не мали, їх обирали *курфюрсти* — правителі найбільш сильних німецьких земель, які прагнули обмежити вплив центральної влади. У країні не існувало єдиних законів, єдиної монети й війська.

Під пишною назвою «Священна Римська імперія німецької нації» в XVI ст. приховувалася роз'єднана й роздроблена країна.

Господарство в німецьких землях розвивалося вкрай нерівномірно. На всю Європу славилися німецькі ярмарки, місцеві рудокопи вважалися найдосвідченішими у світі. Процвітала торгівля з іншими країнами. У багатьох галузях економіки міцнішали капіталістичні відносини, з'явилися власники великих капіталів. Вони вкладали свої кошти в гірничу справу, торгівлю, банки й лихварство. Німецькі банкіри давали гроші в борг римським папам, королям та імператорам.

Однак більша частина німецьких земель занепадала. Розвиток торгівлі всередині Німеччини стримувався різними обмеженнями, заборонами, відсутністю єдиної грошової системи. Численні міста скоріше нагадували невеликі селища. Провідну роль у їхньому житті відігравало сільське господарство (виноградарство, виноробство, тваринництво тощо). Більшість селян перебувала в особистій і господарській залежності від власників землі — феодалів.

2. Католицька церква на рубежі XV—XVI ст. Наприкінці XV ст. не було сили, що могла б конкурувати з могутньою католицькою церквою. Римські папи були найбільшими землевласниками Європи. Церковні землі й промисли давали небачені доходи. Величезні кошти надходили з Німеччини та інших країн Європи від виплати десятин, торгівлі церковними посадами, за пошанування святих, різних ікон і мощів. На 30 тис. жителів Кельна на початку XVI ст. припадало 19 храмів, 100 каплиць, 22 монастирі й 12 притулків для прочан. Особливо прибутковою справою стала торгівля «відпущенням гріхів» — *індульгенціями*. Наприклад, одному з німецьких курфюрстів належало 19 тис. церковних реліквій, він «викупив гріхи» на два мільйони років уперед.

У Німеччині католицька церква не зустрічала опору з боку світської влади й повною мірою користувалася політичною роздробленістю країни.

Спосіб життя римських пап мало відрізнявся від способу життя світських правителів. Вони передавали своїй рідні дохідні посади, безконтрольно розпоряджалися церковним майном, втручалися в політичне життя європейських держав. Слідом за папами багато єпископів і абатів безсоромно наживалися, використовуючи своє особливе положення в суспільстві. У той же час рівень життя й доходи парафіяльних священиків нічим не відрізнялися від доходів їхніх парафіян — простих городян і селян.

Негативні явища в житті церкви привели до падіння авторитету пап і духовного стану в цілому. Нескінченні церковні побори зачіпали матеріальні інтереси всіх соціальних груп. Усе голосніше лунали вимоги обмежити вплив церкви лише турботою про духовне життя парафіян. Монархи прагнули захистити свою владу від папських зазіхань. Установлення дешевої церкви було важливою вимогою дворянства, рицарства, що слабшало, буржуазії, яка зароджувалася, й селянства.

Наприкінці XV — на початку XVI ст. католицька церква опинилася на межі глибокої кризи, що охопила всі сфери релігійного життя.

3. Німецький гуманізм. Як і інші діячі епохи Відродження, німецькі гуманісти бачили в людині найвеличніше зі створінь Бога, вірили в силу, розум і здібності людей.

Найважливішою особливістю німецького гуманізму стала боротьба за відродження єдиної Німеччини й критика вад католицької церкви.

Гуманісти спрямували свій талант на боротьбу із засиллям католицької церкви в країні. Лідером гуманістичного руху став виходець із Голландії **Еразм Роттердамський** (1469—1536) — один із найосвіченіших людей Європи свого часу. Це була глибоко

Рис. 3. Еразм Роттердамський. «Еразм зніс яйце, а Лютер його висидів», — говорили сучасники

Рис. 4. Мартін Лютер (близько 1520 р.)

віруюча людина. Еразм захищав ідеали й догмати католицизму. У своїх працях письменник критикував примітивні уявлення людей про християнство. У памфлеті *«Похвала глупоті»* він різко засуджував вади сучасного суспільства, неучтво священників і ченців. Еразм безжалісно висміював людей, які віру в Бога зводили тільки до неухильного дотримання ритуалів, свят і посту.

Видатним діячем гуманізму був представник німецького рицарства *Ульріх фон Гуттен* (1488—1523) — прихильник відродження сильної Німецької імперії. Він вважав папський Рим головним противником об'єднання країни.

4. Мартін Лютер і початок Реформації. На початку XVI ст. доля католицької церкви опинилася в руках нікому невідомого ченця **Мартіна Лютера** (1483—1546). Він народився в сім'ї заможного рудокопа в Ейслебені (Саксонія). Усупереч волі батька Мартін Лютер залишив навчання на юридичному факультеті Ерфуртського університету, став монахом-августинцем і повністю присвятив себе служінню Господу. Життя Лютера було тісно пов'язане з містечком *Віттенберг* (2,5 тис. жителів, чотири церкви, два монастирі й університет). Тут він став священником Замкової церкви й професором місцевого університету.

Реформація почалася з пересічної події. На околицях Віттенберга з'явилися агенти архієпископа Тецеля, які діловито торгували індульгенціями. **31 жовтня 1517 р.** Лютер прибив

Рис. 5. Мартін Лютер під час проповіді

до дверей своєї церкви «95 тез», у яких різко засудив торгівлю «спокутою гріхів». Він хотів виправити й зміцнити Всесвітню церкву й тому критикував продаж індульгенцій, хотів нагадати про євангельські ідеали бідності й рівності серед християн. Це був перший, ще неспівимий крок на шляху боротьби з вадами католицької церкви.

«Тези» досить швидко поширилися по всій Німеччині й мали ефект бомби, що розірвалася. Десятки тисяч людей підтримали ідеї ченця з Віттенберга. Спираючись на підтримку деяких німецьких князів, рицарства й бюргерів, Лютер із кожним роком усе рішучіше боровся за реформування католицької церкви.

Поступово формуються основні ідеї вчення Лютера, головне місце в якому посідав догмат* про «виправдання вірою». Євангелія вчать, говорив Лютер, що віра є «несказанною добротою й милістю Господа». Ставлення до Бога — це внутрішній стан віруючого, й божественну благодать він одержує не завдяки «добрим справам» на користь церкви, а через глибоку особисту віру. Спасіння віруючому дарує сам Господь. Таким чином, Лютер заперечував роль церкви як посередника між Богом і людиною.

Лютер стверджував, що єдине джерело віри міститься у *Святому письмі*. Тому складене людьми *Святе передання* (постанови церковних соборів, твори «отців церкви», папські булли) не може бути непогрішимою істиною. Дотримуючись тексту Євангелія, реформатор заперечував чернецтво, поклоніння святим, шанування ікон, пости, численні церковні свята. Лютер вважав, що серед семи християнських таїнств у Євангелії згадуються тільки два — хрещення й причастя, які однаково доступні кожному християнину.

Євангелічні ідеї Лютера стали основою реформаційного руху в Європі й мали руйнівні наслідки для долі католицької церкви.

Рис. 6. Двері Замкової церкви, до яких Лютер прибав свої тези проти продажу індульгенцій

Рис. 7. Руйнування католицьких церков у Німеччині в період Реформації

Рис. 8. Альбрехт Дюрер. Німецькі селяни. Гравюра на міді

* Догмат — основна, беззаперечна ідея будь-якого вчення.

Рис. 9. Напад селян на рицаря

Рис. 10. Повсталі селяни виголошують клятву

Папа оголосив учення Лютера ерессю. Спроби вмовити Лютера зректися своїх поглядів закінчилися провалом. Своїм опонентам він пропонував спростувати його погляди текстом Біблії, який знав напам'ять. У відповідь на спалення його книг церквою Лютер спалив папську буллу, а Папу оголосив Антихристом.

Користуючись гарантіями недоторканності, у 1521 р. Лютер прибув на рейхстаг у *Вормсі*. Народ зустрічав його з радістю. На засіданнях рейхстагу Лютер непохитно відстоював свої переконання. Обурений імператор залишив зал засідань. По дорозі додому озброєні люди захопили Лютера й відвезли в невідомому напрямку. Так заступник Лютера курфюрст Фрідріх Мудрий врятував його від розправи й сховав у своєму замку під ім'ям «рицаря Георга». Тут Лютер уперше переклав із латини німецькою мовою текст Нового Заповіту. Тільки за життя реформатора цей переклад видавали понад 420 разів. Доступний і зрозумілий текст Євангелія став потужною зброєю в боротьбі проти католицизму й за поширення лютеранства.

Лютер вважав, що Реформацію повинні здійснити німецькі князі. Але на його заклик відгукнулися широкі верстви населення Німеччини. Однак єдності в поглядах на цілі й результати Реформації серед її учасників не було.

5. Народна Реформація. У 1522 р. на «війну проти попів» піднялися загони німецьких рицарів, які хотіли розбагатіти за рахунок захоплення церковних володінь. Цей виступ був рішуче придушений князями, Ульріх фон Гуттен утік за кордон, де незабаром помер.

Найрішучішим прихильником Реформації був мандрівний проповідник **Томас Мюнцер** (1489—1525). «Час диспутів минув, — вважав Мюнцер. Він обвинувачував Лютера в нерішучості

й закликав до активної збройної боротьби проти всіх гнобителів простого народу, за негайне встановлення «царства Божого» на землі.

Проповіді Мюнцера отримали гарячий відгук серед задоволеного феодальними й церковними поборами селянства. Спалахнула *Селянська війна* (1524—1525), що охопила всю Південно-Західну й Середню Німеччину. Зі зброєю в руках піднялися понад 200 тис. людей. Лютер намагався зупинити повсталі: «Я не хотів би, щоб Євангеліє відстоювалося шляхом насильства і пролиття крові». Але вожді повстанців ждали крові й свободи. Повсталі вимагали скасування особистої залежності, передачі землі тим, хто її обробляє.

Селяни штурмували й грабували монастирі й замки, чинили жорстокі розправи над священниками, феодалами та їхніми родинами. Полоненого графа Людвіга фон Хельфенштейна стратили, прогнавши крізь стрій списоносців. Одним із центрів повстанського руху стало місто Мюльгаузен — резиденція Мюнцера.

Рис. 11. Томас Мюнцер

Мовою документа

«Кожен, хто може, повинен рубати їх, душити й колоти, таємно і явно, так само, як убивають скажену собаку... Тому, любі добродії, ...не слід виявляти до селян хибного милосердя». (Із памфлету М. Лютера «Проти розбійницьких і грабіжницьких зграй селян»)

Розрізнені, погано озброєні й ненавчені військової справи селянські загони були швидко розбиті. У вирішальній битві під *Франкенгаузен*ом війська імператора й найманці вчинили люту розправу над повсталими, у якій загинуло понад 5 тис. повстанців. Полоненого Мюнцера після страшних катувань стратили.

Після поразки Селянської війни справа Реформації в Німеччині перейшла до рук німецьких князів, які використовували боротьбу з католицькою церквою у власних інтересах.

Запитання й завдання

1. Охарактеризуйте політичне й економічне становище Німеччини напередодні Реформації. 2. Назвіть основні джерела доходів католицької церкви наприкінці XV — на початку XVI ст. 3. Чому римські папи розглядали Священну Римську імперію як свою вотчину? 4. Визначте головну особливість поглядів німецьких гуманістів. 5. Чому вчення ченця Лютера оголосили ересю? Які положення у вченні Лютера становили найбільшу небезпеку для католицької церкви? 6. Яку роль відіграв Лютер в історії Реформації в Європі? 7. Поясніть назву п'ятого пункту параграфа. 8. Назвіть основні причини поразки Селянської війни в Німеччині.

§ 6. Реформація і Контрреформація в Європі

Варто пригадати!

- ✓ Які чернечі ордени виникли в середні віки?
- ✓ Коли була заснована інквізиція та з якою метою вона створювалася?

1. Народження протестантизму. У 1526 р. в боротьбу за Реформацію вступили німецькі князі, які намагалися використати ідеї Лютера для зміцнення своєї влади й незалежності від імператора й Папи.

У **1529 р.** на рейхстазі в м. *Шпрейс* імператор Карл V зажадав суворого дотримання католицького віросповідання на всій території Священної Римської імперії. П'ять князівств і 14 міст заявили різкий протест. Вони вважали, що в справах віри й совісті не можна підкорятися рішенням більшості. Від цього часу прихильників Реформації стали називати **протестантами**. Князі-протестанти уклали військово-політичний союз для продовження Реформації.

Розпочалася виснажлива війна між князями-католиками й князями-протестантами. Із метою придушення Реформації Карл V переправив до Німеччини 40 тис. добірних іспанських солдатів. Війна йшла з перемінним успіхом. Тільки в **1555 р.** на рейхстазі в Аугсбурзі був укладений релігійний мир. Мирна угода зафіксувала головний принцип: *«Чия влада, того й віра»*.

Аугсбурзький мир призвів до ще більшого розколу Німеччини, роздробленість країни посилилася, але лютеранські князівства вийшли з-під контролю папського Риму.

Католицька церква втратила свої позиції в Північній і Північно-Західній Німеччині. Розпад імперії став неминучим. Ідеї протестантизму поширилися далеко за межі країни. Особливу небезпеку для католицизму становив реформаційний рух у сусідній з Римом Швейцарії.

Рис. 1.
Женева

2. Швейцарія на порозі Реформації. У IX—XV ст. відбувалося становлення державного ладу Швейцарського союзу. До нього ввійшли 13 самостійних адміністративних областей — *кантонів*, що склалися із самоврядних сільських і міських громад. У більшості кантонів феодальні відносини були розвинені слабо. Швейцарська конфедерація не мала єдиної армії, грошової одиниці, центральних органів управління. Країна зберігала фактичну незалежність відносно Священної Римської імперії.

Кантони, у яких переважало міське населення, називали *міськими* (Базель і Женева — до 17 тис. жителів, Цюрих — 8 тис. жителів). Тут розвивалися цехове ремесло й промисли. Через гірські перевали проходили важливі торговельні шляхи, що з'єднували країни Південної й Північної Європи. Щорічні ярмарки сприяли розквіту лихварства й банківської справи. Міцніючу швейцарську буржуазію обтяжували церковні побори, чернечі притулки й промисли на гірських перевалах конкурували з місцевими торговцями. Основою економіки сільських кантонів було м'ясне й молочне тваринництво, виробництво сиру, шкіри, вовни, вина.

Найприбутковішим промислом у Швейцарії стало *військове найманство*, організоване в державному масштабі. Швейцарська наймана піхота вважалася кращою в Європі. Торгівля кров'ю співгромадян, що благословлялася римськими папами, гальмувала економічний розвиток країни.

3. «Женевський Папа». Значна частина населення Швейцарії щиро сприйняла ідеї Реформації. Центрами реформаційного руху стали Цюрих і Женева.

Гуманіст, священник і мандрівний проповідник **Ульріх Цвінглі** (1484—1531) пристосував ідеї Лютера до інтересів швейцарських міських кантонів. У 1523 р. міська рада Цюриха підтримала програму церковних реформ Цвінглі. Головним джерелом божественної істини визнавалося Святе писмо. Із церков прибрали ікони й святі мощі, скасували церковну ієрархію і celibat. Головною

Рис. 2. Ульріх Цвінглі. Гравюра

Рис. 3. Жан Кальвін

Рис. 4. Папський герб

ознакою благочестя, на думку Цвінглі, є сумлінна праця. Реформатор навчав, що все, чим володіють люди, є милістю Божою. Неробочим днем вважалася тільки неділя, яку слід було присвячувати благочестивим молитвам. Ідеї цвінгліанства набули поширення в деяких швейцарських кантонах і сусідніх німецьких князівствах. У ході збройної боротьби за свої ідеї Цвінглі загинув.

Виходець із Франції **Жан Кальвін** (1509—1564) став засновником *кальвінізму* — одного з найрадикальніших рухів протестантизму. Будучи прихильником реформаційних ідей Лютера й Цвінглі, Жан Кальвін зазнав гонінь на батьківщині й утік до Швейцарії. Тут опублікували його головну працю — *«Напучення в християнській вірі»*. У 1536 р. магістрат Женеви запросив його в місто для проповіді.

Які ж ідеї Кальвіна зацікавили жителів Женеви?

Жан Кальвін висунув ідею про *«божественне приречення»*. На його думку, Господь заздалегідь призначив душу кожної людини для блаженства в раю або вічної муки в пеклі. Це рішення непорушне й абсолютне. Ніякими помислами або «добрими справами» змінити волю Господню неможливо. Тільки діяльне життя «во славу Богу», успіхи в справах (ремеслі, торгівлі, землеробстві) свідчать про обраність душі до порятунку, — стверджував Кальвін.

Виконуючи місію *«міністра Божого»*, Кальвін докорінно змінив життя в місті. Із Женеви вигнали єпископа, закрили монастирі, конфіскували все церковне майно. У місті заборонили свята, ігри й танці. Засуджувалася також надмірність у їжі й одязі. Жителі міста, доводячи свою «обраність», увесь свій час мали присвячувати праці й молитві. За поведінкою городян стежили спеціальні *пастори* (наставники в Слові Божому) і старшини. Міська влада заохочувала ощадливість і скромність у побуті. Приватна власність проголошувалася непорушним «Божим дарунком».

За порушення встановленого Кальвіном порядку накладалися штрафи й інші покарання. Найманство, як небажане Богом заняття, заборонили. Будь-яке інакомислення переслідувалося. За час правління Кальвіна в Женеві до страти були засуджені 58 осіб. До них належав вільнодумець і видатний лікар **Мігель Сервет** (1511—1553). Він утік до Швейцарії від переслідувань католиків, але в Женеві на вимогу Кальвіна був засуджений до спалення на багатті. Влада й авторитет Кальвіна в місті були настільки великими, що його називали *«жневським Папою»*.

Кальвінізм виражав інтереси найбільш активної частини буржуазії, яка зароджувалася, і набув значного поширення в Європі.

4. Контрреформація. У результаті Реформації Англія, країни Скандинавії, значна частина населення Франції, Німеччини, Швейцарії, Польщі, Чехії, Угорщини розірвали зв'язки з католицькою церквою. Папи римські докладали величезних зусиль, аби зупинити й придушити Реформацію. Заходи, які вживала папська влада проти реформаційного руху, заведено називати *Контрреформацією* або «Католицьким відродженням».

Основним напрямком Контрреформації стало підвищення авторитету католицького духовництва: засновувалися нові чернечі ордени (театинці, капуцини, кармеліти). Для підготовки високоосвічених священників церква створювала духовні семінарії. Особлива роль у боротьбі з реформаційними ідеями належала *ордену єзуїтів*.

Активізувала свою діяльність інквізиція. Жертвами суду *Священної канцелярії* стали вчені й мислителі, чиї погляди не збігалися з догматами католицизму. У 1559 р. був складений обов'язковий для всіх католицьких країн «*Індекс заборонених книг*», які інквізитори вважали еретичними. Книги, які потрапляли до «Індексу», спалювалися.

Рис. 5. Катування інквізиції

Рис. 6. Тиціан.
Тридентський
собор

Рис. 7. Перший єзуїтський коледж

Рис. 8. Брат-кармеліт

Папи римські відкрито й таємно втручалися у внутрішні справи держав. Вони активно підтримували абсолютні монархії в Іспанії, Португалії, князів Південної Німеччини, у Римі плели павутину змов проти непокірних монархів, влаштовували війни між протестантськими державами тощо.

Величезне значення в історії Контрреформації мав **Тридентський собор** (м. Тренто в Північній Італії; 1545—1563), підготовлений зусиллями Папи Павла III. Засідання Собору з великими перервами тривали понад 18 років. Собор беззастережно затвердив, що римський єпископ (Папа) є святим, єдиним і природним намісником апостола Петра. Тому Папа непогрішний і має необмежену владу у Всесвітній церкві. Собор засудив учення Лютера й Цвінглі, підтвердив усі основні догмати віри, проти яких виступили протестанти.

Рішення Тридентського собору свідчили про те, що католицька церква вийшла з кризи, а новий розкол у християнстві став остаточним і безповоротним.

Запитання й завдання

1. Чому прихильників Реформації називають протестантами?
2. Як закінчилася релігійна війна в Німеччині та якими були її результати?
3. Чому в Швейцарії ідеї Реформації одержали підтримку в багатьох кантонах?
4. Чи можна назвати Лютера, Цвінглі й Кальвіна однодумцями?
5. Дайте визначення понять і термінів: протестантизм, лютеранство, контрреформація, інквізиція, пастор.
6. Яких заходів ужила католицька церква для зміцнення авторитету папства й боротьби з Реформацією?
7. Яке значення мали підсумки Тридентського собору?

Ігнатій Лойола й «Товариство Ісуса»

Наприкінці Середньовіччя в сім'ї зубожілого іспанського роду, який давно втратив графський титул, у родовому замку Лойола народилася тринадцята дитина — Ігнатій Лопес де Рекальде (1491—1556). Незаможні батьки віддали його на виховання відставному королівському скарбникові, який влаштував Ігнатія пажем у почет іспанського короля Фердинанда III. Тут він одержав справжнє рицарське виховання й мріяв про славу непереможного воїна.

У роки чергової франко-іспанської війни Лопеса призначили комендантом фортеці Памплони. У 1521 р. Лопес зі жменькою солдатів безстрашно відбивав натиск переважаючих сил супротивника й був важко поранений у ноги. Під час тривалого лікування, залишаючись практично нерухомим, він читав релігійну літературу й відчував духовне оновлення. У цей час Ігнатій Лопес прийняв ім'я **Лойола** й написав книгу *«Духовні вправи»*, над якою продовжував працювати все життя.

Із перших вуст. «Необхідно, щоб віра в Бога була настільки великою, щоб людина, не вагаючись, вирушила в море на дощці, якщо в неї немає корабля! Якщо церква стверджує, що те, що нам здається білим, є чорне — ми повинні негайно визнати це!» (Із книги І. Лойоли *«Духовні вправи»*)

Поширення *лутеранства* в Німеччині й за її межами стривожило багатьох людей, відданих католицькій церкві. Одним із них був покалічений іспанський ідальго Ігнатій Лойола. Він вирішив віддати всі свої сили й талант служінню Господу. Лойола вів аскетичний спосіб життя, багато подорожував. У 1523 р. він здійснив паломництво до Святої Землі й намагався навернути до «щирої віри» місцевих мусульман. Із Єрусалима Лойола повернувся в Європу, щоб поглибити свої знання в Слові Божому.

У 33 роки Лойола серйозно взявся за вивчення теології. Спочатку навчався в Барселоні,

Рис. 1. Ігнатій Лойола

Рис. 2. Герб Папи Павла III

потім в університетах Саламанки й Парижа. Скрізь він проповідував необхідність духовного оновлення й зміцнення Святого престолу. У Сорбонні Лойола знали як людину скромну, тиху, гречну, яка свято виконує всі обітниці й пости. Але під час своїх проповідей Лойола завжди вражав слухачів надзвичайним красномовством і даром переконання. У нього з'явилися перші однодумці й учні. Кілька разів Лойола заарештовувала й допитувала *інквізиція*, що підозрювала мандрівного студента-проповідника в поширенні ересі.

Середина 30-х років XVI ст. була важливим рубежем в історії *Реформації* й *Контрреформації*. У Німеччині набрав сили *протестантизм*. У Швейцарії Жан Кальвін опублікував «Напучення в християнській вірі», що стали основою *кальвінізму*. У 1534 р. Лойола разом із шістьма своїми однодумцями створив новий чернечий орден «**Товариство Ісуса**». Члени ордену — *єзуїти* — беззастережно передавали свої життя й душі Папі Римському: «Ми об'єдналися під прапором Ісуса Христа, щоб боротися з ересями й пороками, тому ми утворюємо «Товариство Ісуса». Шість років Лойола доводив необхідність утворення нового чернечого ордену. Суворой зими 1539 р. єзуїти врятували від смерті сотні замерзаючих і голодуючих римлян. Після цих подій у 1540 р. Папа Павло III офіційно визнав і благословив орден.

Рис. 3. Карикатура на єзуїтів

Рис. 4. Корабель віри під керівництвом єзуїтів. Картина XVI ст.

Новий орден помітно відрізнявся від звичних чернечих організацій. Головним принципом внутрішньої організації ордену стала найсуворіша дисципліна й покора його членів. «Товариство Ісуса» мало складну ієрархію. Тільки в результаті багаторічної вірної й бездоганної служби ідеалам ордену в зрілому віці (після 33 років) єзуїт міг одержати статус повноправного члена організації. Очолював орден вибраний *генерал* («чорний Папа»). *Асистенти* генерала утворювали таємну раду ордену. Першим генералом ордену став Лойола.

Із перших вуст. «Хто хоче присвятити себе Богу, той повинен віддати Йому крім своєї волі, свій розум. У цьому полягає... найвищий ступінь покори: потрібно не тільки хотіти так, як хоче начальник, потрібно відчувати так само, як він... Підлеглий повинен коритися старшому, ...як палиця, що кориться всякому руху, як куля з воску, яку можна видозмінювати й розтягувати в усіх напрямках...» (Із книги І. Лойоли «Духовні вправи»)

Єзуїти не носили чернечого одягу, у них не було монастирів. Члени ордену передавали своє майно ордену, але до кінця життя користувалися ним. Серед єзуїтів були дуже багаті люди. Деякі з них входили до складу ордену таємно. Єзуїти широко використовували шпигунство як важливий інструмент діяльності ордену. Єзуїт був готовий виконати будь-яке розпорядження Папи, навіть якщо це вело до порушення законів, аж до вбивства ненависних ворогів католицизму.

Із перших вуст. «Папі слід коритися без усяких розмов, навіть заради гріха. І треба вчинити гріх, смертний або простий, якщо начальник вимагає того в ім'я Господа нашого Ісуса Христа...» (Із книги І. Лойоли «Духовні вправи»)

«Товариство Ісуса» приділяло велику увагу вихованню й освіті членів ордену й католицької молоді в цілому. Єзуїти засновували нові колегії (університети) або встановлювали контроль над уже існуючими навчальними закладами. Для роботи в них залучалися кращі професори

й викладачі. Як правило, в єзуїтських колегіях безкоштовно навчалися здібні представники різних верств населення. Серед випускників єзуїтських колегій були видатні політики, вчені, діячі культури. Наприклад, єзуїтський коледж закінчив національний герой України, майбутній гетьман Богдан Хмельницький.

Орден єзуїтів об'єднав рішучих, вірних, добре підготовлених захисників католицької церкви, головних противників кальвінізму.

Рис. 5. Видатний місіонер-єзуїт Маттео Річчі в костюмі китайського вченого-«шеньши»

Орден зміцнив свої позиції за рахунок активної участі у *Великих географічних відкриттях*. Єзуїтські місії поширювали вплив католицизму в Японії, Китаї, Індії, Америці, Абіссинії. Наприклад, найближчий сподвижник Лойоли *Франціск Ксав'є* успішно займався місіонерською діяльністю в Японії. У результаті його місії на початку XVII ст. більше 100 тисяч японців почали вважати себе католиками. Єзуїти організували підготовку священників серед японців. *Маттео Річчі* багато років жив у Китаї. Єзуїт вивчив китайську мову, користувався повагою імператора династії Мін, а деякі китайські вельможі під впливом проповідей Річчі прийняли християнство.

Спираючись на явну й приховану підтримку членів ордену, використовуючи будь-які засоби, «Товариство Ісуса» домоглося великого впливу в багатьох країнах. Уже в 1615 р. до складу ордену входило більше 10 тис. членів. Вплив і претензії ордену на владу викликали справедливі побоювання серед правителів держав і самої римської церкви. У XVII—XVIII ст. за втручання у внутрішні справи держав єзуїтів вигнали з Японії, Франції, Іспанії, Росії.

Запитання й завдання — — — — —

1. Випишіть і поясніть значення термінів і понять, виділених у тексті курсивом.
2. На прикладі життя Лойоли поясніть, як деякі верстви населення Європи ставилися до Реформації.
3. Чому орден єзуїтів виник саме в 30-ті роки XVI ст.?
4. Використовуючи уривки з «Духовних вправ» Лойоли, поясніть, якими якостями мав володіти справжній єзуїт.
5. Чим «Товариство Ісуса» відрізнялося від інших чернечих організацій?
6. Чому правителі багатьох європейських держав із побоюванням ставилися до діяльності єзуїтів?
7. Із якою метою католицька церква брала активну участь у Великих географічних відкриттях?

ТЕМА IV. ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКІ ДЕРЖАВИ В XVI — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.

XVI ст. було важливим рубежем, що відділив Середні віки від Нового часу. Хід і напрямок історичного розвитку окремих країн багато в чому визначали видатні особистості цього періоду: Генріх IV і кардинал Рішельє, Філіпп II і герцог Альба, Вільгельм Оранський та Єлизавета I.

Однак неповторний і самобутній розвиток кожної країни не виключав існування загальних явищ і процесів, що характерні для історичної епохи*.

Результати реформаційного руху в Європі були різними: від нищівної поразки в католицькій Іспанії до абсолютної перемоги в північних провінціях Нідерландів. Але скрізь боротьба за нову церкву й віру супроводжувалася громадянськими війнами, терором, стражданням людей.

Зміцненню абсолютної влади монархів сприяло поступове вгасання ролі станово-представницьких органів влади (парламентів), створення розгалуженого бюрократичного апарату, регулярної армії та флоту. Монарх, який володів абсолютною владою, мав можливість у своїх інтересах спиратися на різні стани, класи й групи населення. Найбільш завершеної, класичної форми абсолютна монархія набула у Франції. Звичайно ж, кожна монархія мала свої особливості, які визначалися історичними й державними традиціями країни.

Початок Нового часу був ознаменований появою на політичній карті Європи першої держави з республіканською формою правління, яка рішуче відмовилася від середньовічної спадщини і стала на шлях капіталістичного розвитку.

Захід	1534 Проголошення Генріха VIII головою англій- ської церкви	1562–1598 Релігійні війни у Франції	1571 Битва при Лепанто, розгром турець- кого флоту	1572 Варфоло- мійська ніч	1579 Утрехтська унія	1588 Розгром «Непереможної армади»
Схід	1502 Оста- точний роз- пад Золотої Орди	1502–1524 Ісмаїл, шах, за- сновник імперії Сефевидів в Ірані	1526–1530 Бабур-Тигр, пади- шах імперії Вели- ких Моголів	1529 Обло- га турками- османами Ві- дня	1574–1595 Мурад III, турецький султан	1587–1629 Аббас I Мірза, пер- ський шах
Україна	1572 Виникнення реєстрового козацтва	1588 Третій Лито- вський ста- тут	1594–1596 Козацько-селян- ське повстання під проводом С. Наливайка	1606 Морський похід козаків	1614 Напад козаків на пів- денне узбе- режжя Чорно- го моря	1616 Узяття козаками Кафи

* Епоха — відрізок часу в історії людства, під час якого відбулися важливі події, що мали наслідки в житті держав і народів.

§ 7. Франція в XVI — першій половині XVII ст.

Варто пригадати!

- ✓ Коли і з якою метою створювалися Генеральні штати у Франції?
- ✓ Яке значення для Франції мали результати Столітньої війни?

1. Французьке суспільство на початку Нового часу. На початку XVI ст. Франція була найбільшою державою Західної Європи з населенням, кількість якого перевищувала 20 млн осіб. Основним заняттям людей лишалося сільське господарство. У цей період селяни в основному були особисто вільними. Вони виплачували феодалові *цензиву* — ренту за користування землею, а церкві платили десятину. Податки державі із селян були дуже високими. Багато господарств не витримували податкового тягара, й селяни поповнювали ряди бурлак, жебраків і батраків.

Міста славилися своїми ремісничими цехами. З'явилися мануфактури, найбільші з яких обслуговували інтереси королівського двору й скарбниці. Щорічно в країні проводили понад 400 ярмарків. Франція торгувала з усією Європою. Із країни вивозили хліб, полотно, книги, папір, вино, а також предмети розкоші — шовк, парчу, мережива тощо.

У Франції збереглися пережитки Середньовіччя. Наприклад, у країні використовували різні міри ваги, об'єму, довжини. Великі феодали й великі міста продовжували карбувати власну монету, що гальмувало розвиток економіки.

Дворянство залишалося панівним класом, але втратило кошишню монолітність. Феодална аристократія (герцоги, графи) намагалась не допустити надмірного посилення королівської влади. Родовите дворянство — «*дворянство шпаги*» — запекло боролось за свої позиції в державі. У зв'язку з «революцією цін» знизилася прибутковість феодалних маєтків, тому частина дрібного й се-

Рис. 1. Луї Ленен. Селянська родина

Рис. 2. Французький жебрак

реднього дворянства розорилася. Усі свої надії вони пов'язували з королівською службою в армії, на флоті й при дворі. Ділові буржуа купували собі дворянські звання, одержували посади в королівській адміністрації, судах, рахункових палатах. Королівських чиновників — вихідців із буржуазії — стали називати «*дворянством мантиї*».

Буржуазія, яка щойно зародилася у Франції, зміцнила свої позиції у фінансовій сфері. Банкіри поповнювали своїми кредитами державну скарбницю й одержували необхідну підтримку з боку королівської влади. Іноді буржуа викупували в держави право збору податків із населення. Відкупники виплачували наперед суму податку, але «вичавлювали» з народу значно більше, аніж було передбачено, одержуючи при цьому високі відсотки за свою «працю».

Рис. 3. Франціск I

Подальший розвиток Франції багато в чому залежав від сильної і стабільної королівської влади.

2. Французький абсолютизм. Особливо багато для зміцнення влади монарха зробив **Франціск I** (1515—1547). «*Бо така наша воля*» — так тепер починалася більшість королівських указів. Радився монарх тільки зі своїм найближчим оточенням, тобто з людьми, які входили до *Королівської ради*. Генеральні штати скликалися вкрай рідко.

Франціск I відстояв незалежність французької церкви від Риму. По суті, католицька церква у Франції перебувала під контролем короля, й Папа лише «затверджував» королівські розпорядження й призначення єпископів. При цьому король був у поглядах твердим католиком, переслідував протестантів і брав участь у публічних страдах єретиків. Безуспішні війни знекровили Францію, королівська скарбниця спорожніла, а державний борг досяг небачених раніше розмірів.

«Загублено все, крім честі». Франціск I Французький і Карл V Іспанський вели запеклу боротьбу за панування в Європі. Кожен із них мав династичне право зайняти трон Священної Римської імперії. Курфюрсти зробили вибір на користь іспанського короля. Тривалий час Франція й Іспанія вели одна з одною спустошливі Італійські війни (1494—1559). Франціск I намагався підкорити собі багаті північноіталійські держави й установити контроль над Римом. В одному з боїв під Франціском I упав кінь, і король потрапив у полон. «Загублено все, крім честі», — написав монарх своїй матері. Він дав клятву на Євангелії виконати умови, висунуті Карлом V, і був відпущений до Парижа. Повернувшись на батьківщину, Франціск не виконав жодної зі своїх обіцянок.

Рис. 4. Вид на Париж. Килим XVI ст.

Рис. 5. Замок Шамбор споруджували за кресленнями Леонардо да Вінчі за наказом Франціска I. Замок був резиденцією багатьох королів Франції

3. Реформація у Франції. Ідеї реформування католицької церкви зародилися в середовищі французьких гуманістів. Серед них яскравою фігурою був **Жак Лефевр д'Етапль** (1450—1536). Він наслідував учення Лютера, однак у Франції широкої підтримки лютеранство не одержало.

У південних і південно-західних районах країни — Лангедок, Гасконь, Пуату, Наварра — утвердився вплив кальвінізму. Тут ще сподівалися на можливість незалежного розвитку цих районів як самостійних держав. Місцеве дворянство й буржуазія використовували вчення Кальвіна, щоб відстояти свої права й привілеї. Французькі протестанти називали себе *гугенотами* (від швейцарського слова, що означає «товариші по клятві»). Рух гугенотів очолили *Бурбони* — правителі невеликого королівства Наварра (вони зберегли за собою королівський титул після приєднання до Франції).

Північна й центральна частини країни зберегли вірність католицизму. Місцева буржуазія підтримувала центральну владу, оскільки розкол країни, як правило, призводив до значних втрат у комерційній діяльності. Забите податками селянство залишилося байдужим до ідей протестантів. Найактивніше на захист Святого престолу виступили герцоги *Гізи* з Лотарингії.

У Франції з'явилися два політичні табори, між якими існували ідеологічні розбіжності, але мета була одна — утвердження свого впливу при королівському дворі.

4. Релігійні війни у Франції (1562—1594). У березні 1562 р. в містечку *Вассі* почет герцога Гіза накинувся на гугенотів під час молитовних співів. У відповідь спалахнуло повстання гугенотів. Протягом нетривалого часу вони взяли під контроль понад 200 міст. Гізам допомагала католицька Іспанія, а гугенотів

Свято Св. Варфоломія. Шлюб Генріха II Бурбона з Маргаритою Валуа мав примирити католиків і протестантів. На весілля в Парижі зібралися найвпливовіші гугеноти. Їзи вирішили скористатися нагодою й знищити верхівку гугенотів. Католики позначили білими хрестами будинки, у яких розташувалися протестанти. У ніч перед святом Св. Варфоломія 24 серпня 1572 р. під звуки дзвонів католики влаштували різанину гугенотів, безжалісно вбиваючи чоловіків, жінок, дітей. Щоб зберегти своє життя, Генріх Бурбон прийняв католицизм. Побиття гугенотів по всій країні тривало понад два тижні. Загинули десятки тисяч людей. Генріх Бурбон на три роки опинився під домашнім арештом у королівському палаці.

Рис. 6. Варфоломійська ніч

підтримувала протестантська Англія. Воєнні дії тривали з перемінним успіхом. У боях «за віру» загинув цвіт французького дворянства. Війна завдавала численних страждань простому народу. Королівська влада намагалася знайти компроміс між протиборчими сторонами.

У відповідь гугеноти створили незалежну Конфедерацію з дисциплінованою армією. На противагу їй виникла Католицька ліга, що прагнула підкорити своєму впливу королівську владу й придушити протестантизм. Спроби короля **Генріха III** (1574—1589) домогтися миру загострили суперечності між монархом і католиками. Париж відмовився підкорятися королю. Тиск Їзів був настільки сильним, що король не міг вільно пересуватися країною й довірив охорону палацу швейцарським найманцям. Генріх III був змушений піти на союз із гугенотами.

У ході релігійних війн протиборчі сторони використовували найбільш підлі й підступні методи. Генріх III запросив герцога Їза до Лувра для примирення. Тут за наказом короля його по-звір'ячому вбили, а в 1589 р. домініканський монах-фанатик заколов отруєним кинджалом Генріха III.

Відтепер єдиним законним королем Франції міг бути тільки Генріх Бурбон. Однак парижани не прийняли короля-єретика. Тривала облога Парижа закінчилася безрезультатно. Зрештою Генріх вирішив знову змінити віру. Йому приписують слова: *«Париж вартий меси*»!* Так Генріх Бурбон під іменем Генріха IV (1589—1610) став першим королем останньої королівської династії в історії Франції. Він примирив виснажену війною країну й провів необхідні реформи з виведення Франції із кризи.

Релігійні війни стали гігантським «кровопусканням» для французького родового дворянства, що сприяло подальшому посиленню абсолютної королівської влади.

* Меса — урочисте католицьке богослужіння, яке, як правило, супроводжувалося подарунками на користь церкви, що викликало різку критику з боку протестантів.

Рис. 7. Генріх IV

Рис. 8. Мушкетери

Рис. 9. Арман Жан дю Плессі Рішельє

У 1598 р. Генріх IV видав *Нантський едикт*, у якому пішов на серйозні поступки гугенотам, але зберіг контроль над країною в цілому.

5. Кардинал Рішельє і тріумф абсолютизму.

Успіхи Франції в першій половині XVII ст. пов'язують з іменем кардинала, герцога й першого міністра королівського двору **Рішельє** (1585—1642). Внутрішня й зовнішня політика Франції з 1624 р. опинилася в руках Рішельє, який мав величезний вплив на слабовільного **Людвіка XIII** (1610—1643).

Рішельє мав гострий розум, непохитну волю й політичне чуття. До своєї мети — зміцнення абсолютної монархії й французького дворянства — він ішов, усуваючи будь-які перешкоди.

Мовою документа. «Я обіцяв Вашій Величності використати все своє мистецтво й авторитет, щоб знищити гугенотів, зломити пиху вельмож, примусити всіх підданих виконувати їхні обов'язки і підняти на належну висоту Ваше ім'я в очах іноземних держав». (Із «Політичного заповіту» Рішельє)

Шпигуни Рішельє розкрили кілька змов феодальної знаті, спрямованих проти короля. Кардинал не роздумуючи відправив змовників на шибеницю. У роки його правління Генеральні штати ^{*}не збиралися. Інтереси короля на місцях представляли *інтендан-ти* — вихідці з «дворянства мантиї». Державні чиновники стали опорою королівської влади. Сформувався розгалужений *бюрократичний апарат* — основа французького державного устрою. Зміцнюючи дворянський стан, Рішельє заборонив дуелі, які щорічно призводили до смерті десятків дворян.

Після 15-місячної облоги фортеця *Ла-Рошель*, останній оплот гугенотів, пала. Виданий у 1629 р. «Едикт милості» знищив залишки гугенотської республіки на півдні Франції, але зберіг їм свободу віросповідання й право обіймати державні посади.

До простого народу Рішельє ставився як до робочої худоби, що «псується, якщо тривалий час не працює». Вогнем і мечем перший міністр придушив кілька селянських повстань, що спалахнули в країні.

Зовнішню політику країни Рішельє присвятив боротьбі з Габсбургами. Він ішов на союз із протестантами й католиками, якщо це відповідало інтересам Бурбонів.

У середині XVII ст. Франція перетворилася на наймогутнішу державу континентальної Європи.

Запитання й завдання

1. Які явища в житті Франції свідчили про розвиток у ній капіталістичних відносин? 2. Які зміни відбулися у дворянському стані Франції в першій половині XVII ст.? 3. Чим відрізнялося «дворянство шпаги» від «дворянства мантиї»? 4. Які верстви населення Франції були зацікавлені в сильній королівській владі й зміцненні абсолютизму? 5. Чому протестантизм набув поширення в південних і південно-західних районах Франції? 6. Чому релігійні війни у Франції іноді називають «війною Генріхів»? 7. Чи можна стверджувати, що релігійні війни у Франції закінчилися поразкою протестантів? 8. Дайте визначення термінів і понять: цензива, відкупники, Королівська рада, гугеноти, інтенданти. 9. Порівняйте фрагмент тексту «Політичного заповіту» Рішельє з текстом пункту 5 підручника. Чи вдалося першому міністрові виконати свої обіцянки?

§ 8. Злет і падіння Іспанської держави

Варто пригадати!

- ✓ Коли виникли комуни? Що таке кортеси?
- ✓ Із якими подіями пов'язане утворення єдиної Іспанської держави наприкінці XV ст.?

1. «Золотий вік» — саме так іноді називають XVI ст. в історії Іспанії. Для яких же верств населення початок Нового часу став «золотим»?

Насамперед, зміцнилася іспанська абсолютна монархія, яку підтримували найбільш впливові сили країни. Аристократичне дворянство — *гранди* — втратило колишню політичну незалежність, але воно було наближене до двору, й багато хто переселився до столиці. Родові дворяни одержували з рук короля титули, звання, пенсії. За сприяння держави гранди стали найбільшими землевласниками.

Головною силою, на яку спиралася іспанська монархія в армії, на флоті й у державному управлінні, стало дрібне й середнє дворянство — *ідальго*. Вони були в перших лавах конкістадорів, обіймали важливі посади в колоніальній адміністрації. Через їхні руки проходили багатства пограбованих колоній.

Рис. 1. Іспанський прапор із гербами королівств та країн, що входили до складу імперії

Із часів Реконквісти в Іспанії утворився міцний союз королівської влади й католицької церкви. Іспанські монархи були ревнивими захисниками католицизму, а інквізиція не допустила поширення в країні ідей Реформації.

Іспанським королям удалось створити добре підготовлену армію і військовий флот. На початку XVI ст. іспанські військові кораблі домінували в Атлантиці, іспанська піхота вважалася кращою в Європі. Іспанія брала активну участь у всіх європейських війнах того часу.

Економічною основою могутності іспанської корони стали золото й срібло американських колоній, а також пограбування залежних територій у Європі. У першій половині XVI ст. спостерігався певний підйом у сільському господарстві й ремеслі. Але економіка Іспанії відставала у своєму розвитку від передових країн того часу. Країна більше купувала товарів, аніж продавала їх.

Підйом економічної і політичної могутності Іспанії виявився німецьким і короточасним.

2. «Всесвітня християнська монархія» Карла V. Як відомо, більшість європейських монархів були родичами. Завдяки родинним стосункам принц Карл, який виріс у Нідерландах, став володарем величезної держави. У 1516 р. після смерті Фердінанда III Арагонського він став королем Іспанії. А в 1519 р. помер ще один його дід, імператор Священної Римської імперії Максиміліан I, і молодий іспанський король був обраний імператором під ім'ям **Карла V**. До складу його імперії входили Іспанія, Південна Італія, Сардинія і Сицилія, Німеччина, Нідерланди, американські ко-

Рис. 2. Ескориал

Рис. 3. Іспанські галеони

лонії і багато інших земель. У той час справедливо говорили, що в імперії Карла V ніколи не заходить сонце.

Карл V вважав себе «прапорноносцем господнім» і мав намір створити *«всесвітню християнську монархію»*. Він розраховував на силу армії і флоту, а також на допомогу католицької церкви й усіх прихильників католицизму. Здійснення грандіозних планів вимагало величезних коштів. Карл V розглядав Іспанію як невичерпне джерело фінансів і живої сили для ведення війни. У перші роки свого правління молодий король збільшив податки, скасував деякі привілеї грандів, зажадав нових позик від міст. В Іспанії спалахнуло повстання.

Повстання комунерос (1520–1522). Центром повстання стала давня столиця Іспанії, великий ремісничий центр Толедо. На першому етапі повстання підтримало багато дворян. Виникла Священна хунта (союз), під контролем якої опинилася майже вся країна. Міські комуни (комунерос) вимагали повернення середньовічних вольностей, відмовлялися коритися королівській владі. Особливо активними були ремісники й міські низи. Згодом повсталі виступили й проти дворян. Вони вимагали скасувати привілеї дворян і змусити їх платити податки, виступили на захист селян, пригноблених грандами. Карл V пішов на поступки окремим містам і цим вніс розкол у ряди Хунти. Тепер монарха підтримали дворяни й католицька церква. У вирішальній битві міське ополчення повсталих було щент розбите добре навченими королівськими військами. Керівників повстання захопили в полон і відтіли їм голови. Розгром повстання комунерос зміцнив союз іспанської монархії і грандів.

Поразка повстання комунерос зміцнила абсолютну монархію, погіршила економічне й політичне становище міст, загальмувала розвиток капіталістичних відносин в Іспанії.

Зовнішня політика Карла V зазнала повного провалу. Йому не вдалося остаточно перемогти свого головного супротивника — Франціска I. Протестантські князі в Німеччині зі зброєю в руках відстояли свою незалежність. Карл V програв війну за Північну Африку туркам-османам, кораблі яких домінували в Середземному морі. Увесь тягар війн лягав на плечі простих жителів Іспанії. Податки зростали. Державний борг Іспанії досяг 7 млн золотих дукатів.

У 1556 р. розчарований результатами свого правління Карл V передав престолом короля й імператора своїм синам, а сам пішов у монастир, де незабаром помер.

3. Філіпп II (1556–1598). Неподалік Мадрида був зведений чудовий замок-фортеця *Ескоріал*, що став резиденцією Філіппа II, який прийняв корону з рук свого батька Карла V.

Рис. 4. Філіпп II

Рис. 5. Битва під Лепанто

Затворник Ескоріала. Гордий і підступний, Філіпп II мав чудову пам'ять і надзвичайну працездатність. Особисте життя монарха склалося драматично. Він пережив чотирьох дружин і змову власного сина Дона Карлоса. Але всі свої сили й можливості він спрямував на зміцнення католицької монархії, мріючи про світове панування Іспанії. На відміну від батька, Філіпп II рідко залишав Ескоріал. Він намагався особисто управляти величезною державою і при цьому широко використовував інформаторів і донощиків. У країні запанувала атмосфера загальної недовіри й підозрілості.

Філіпп II був ревним католиком. Він створив у країні терористичний режим і безжалісно переслідував еретиків (лютеран, кальвіністів) та всіх нехристиян. Девізом Філіппа II стали слова: «Я волію зовсім не мати підданих, аніж мати за таких еретиків». На славу церкви в роки його правління було проведено понад 100 *автодафе* — урочисто влаштованих масових страт еретиків. Під час таких «церемоній» на багаття інквізиції відправляли до 90 осіб одночасно.

У зовнішній політиці Філіпп II спробував зупинити наступ на Європу турків-османів, які захопили Балканський півострів й Угорщину. Турецькі кораблі становили загрозу для Італії. У 1571 р. об'єднаний флот Іспанії та Венеції, очолюваний братом іспанського короля доном Хуаном Австрійським, вийшов назустріч ворогу.

Битва під Лепанто. Неподалік грецького узбережжя дону Хуану вдалося заблокувати турецький флот у затоці Лепанто й позбавити його можливості для маневру. У християн було 208 кораблів, у тому числі шість «плаваючих фортець» — галеасів, озброєних гарматами. Турецька ескадра налічувала понад 230 бойових кораблів. Битва під Лепанто була останньою грандіозною битвою гребних суден у світовій історії. Результат битви визначили ураганний гарматний вогонь із кораблів християн, а також безстрашні дії іспанських піхотинців, які брали на бордаж кораблі ворога. У турецькій ескадрі врятувалися втечею лише 30 галер. Османи втратили 30 тис. убитими й пораненими. Було звільнено 15 тис. галерних рабів-християн. Європа аплодувала Філіппові II — захиснику від мусульманського вторгнення.

Рис. 6. Автодафе

У **1581 р.** Філіппу II вдалося скористатися ослабленням Португалії і приєднати її до своїх володінь. Понад півстоліття весь Піренейський півострів опинився під владою правителів Мадрида. Ця подія стала останнім успіхом Філіппа II, який так і не вирішив головних завдань своєї політики. У боротьбі з протестантською Англією він програв. Спроба завоювати Британські острови закінчилася повним крахом, а пануванню Іспанії на морі було завдано смертельного удару. Філіппу II не вдалося придушити визвольний рух у Нідерландах, що проходив під прапором кальвінізму. Нідерланди, які давали іспанській короні більше доходів, ніж американські колонії, були втрачені для Іспанії назавжди.

Правління Філіппа II стало часом поступового ослаблення Іспанської держави.

4. Вгасання іспанської могутності. У першій половині XVII ст. Іспанія зазнавала значних труднощів в економічному й політичному розвитку. Особливо відчутними стали наслідки революції цін. Велика кількість заокеанського золота призвела до зростання цін на зерно, сировину й промислові товари. Вартість товарів збільшилася в кілька разів. Дорогі іспанські товари не витримували конкуренції. Якісні й недорогі товари з Європи заповнили ринки країни. Іспанія виявилася залежною від іноземних товарів.

Уряд не дбав про розвиток ремесла й сільського господарства. Награбоване золото й срібло розорили країну. Американські скарби не зміцнювали економіку, як це було в інших країнах. Вони витрачалися на війни, потреби королівського двору й збагачення грандів. До того ж, приплив коштовних металів із колоній поступово зменшувався. На той час управління світовою імперією було важкою справою. Для того щоб отримати відповідь на лист, відісланий до Філіппін, доводилося чекати чотири роки.

Іспанська абсолютна монархія не зуміла домогтися повної централізації влади. Наприклад, у результаті збройної боротьби деякі свободи зберегла *Каталонія*. У політичному й економічному житті різних районів країни важливі позиції мали кортеси й міські комуні, збереглися пережитки Середньовіччя. Гранди виявляли свавілля на своїх землях. Не склалася єдина національна мова.

Бездарний правитель **Філіпп IV** (1621—1665) не втримав владу над Португалією, що в 1640 р. домоглася незалежності. Престиж і могутність Іспанії були остаточно підірвані.

У першій половині XVII ст. Іспанія перетворилася на другорядну державу й втратила провідні позиції в Європі.

Запитання й завдання

1. Які верстви населення й політичні сили підтримували й зміцнювали абсолютну владу іспанських королів?
2. Чому владі вдалося придушити повстання комунерос?
3. Що спільного в правлінні Карла V і Філіппа II?
4. Чому Філіппа II іноді називали «Ваша Католицька Величність»?
5. Визначте причини перемоги іспанців у битві під Лепанто.
6. Чому ідеї Реформації не набули поширення в Іспанії?
7. Чому пограбування американських колоній не сприяло розвитку економіки Іспанії?
8. Якими, на ваш погляд, були головні причини поступового вгасання могутності Іспанії в XVI ст.?

§ 9. Нідерланди: народження республіки

Варто пригадати!

- ✓ Що таке республіка?
- ✓ Які республіки епохи Середньовіччя ви знаєте?

1. Країна «низових земель» на порозі Нового часу. На півночі Центральної Європи розташована країна, що дістала назву «*низові землі*» — Нідерланди. Здавна це був один із найбільш густонаселених районів континенту. На початку XVII ст. населення Нідерландів становило понад 3 млн осіб, які жили в 200 містах і 6,5 тис. сіл. Країна складалася із 17 провінцій і займала територію сучасних Нідерландів, Люксембургу, Бельгії і частини Північної Франції.

Невеликі за площею території Нідерландів входили до найбільш економічно розвинених районів Європи. Різноманітні ремесла, промисли й торгівля складали основу господарства. В економічному плані вирізнялися північні провінції, особливо Фландрія, Голландія і Зеландія. Життя цих провінцій було тісно пов'язане з морською торгівлею і рибальством. Антверпен став найбільшим портом світу, а про Амстердам говорили, що він виріс на оселедцевих кістках.

Рис. 1. Портова площа в Амстердамі (XVII ст.)

Рис. 2. «Наступ» на море в Нідерландах. Жителі країни відгороджували греблями й дамбами ділянки моря, потім осушували їх і на відвойованих у моря землях будували міста або використовували їх під поля, сади, пасовища

На селі утверджувалося фермерське господарство, орієнтоване на продаж вирощених продуктів. Особливих успіхів було досягнуто в молочному тваринництві. Голландські сири стали відомі далеко за межами країни. На півдні Нідерландів зберігалися пережитки Середньовіччя, феодальне землеволодіння й повинності селян.

2. Нідерланди в складі Іспанської держави. У XV ст. Нідерланди входили до складу герцогства Бургундія. Після династичного шлюбу Марії Бургундської з Максиміліаном Габсбургом країна зрештою опинилася під владою іспанської корони.

У роки правління Карла V Габсбурга країною правила його намісниця Маргарита Пармська (1559—1567). Їй підкорялося багато чиновників, які зміцнювали в Нідерландах владу іспанського правителя. Вірні імператорові гарнізони розміщувалися в усіх великих містах і замках. Місцеві станово-представницькі органи — *Генеральні й провінційні штати* — затверджували нові закони й податки, які впроваджувалися іспанською владою. У штатах зберегли свій вплив дворяни, міський патриціат, багате купецтво. Бюргери прагнули захистити від іноземних володарів залишки міських свобод і вольностей. Серед міського населення Нідерландів поширилися ідеї Кальвіна. Усе численнішими і впливовішими ставали *консисторії* — громади кальвіністів.

Іспанська влада не дбала про розвиток економіки Нідерландів і розглядала країну як джерело поповнення імператорської скарбниці мільйонами гульденів, які одержувала як податки.

Іспанське панування в Нідерландах було важким тягарем для економіки країни, стримувало розвиток капіталістичних відносин.

Після зречення Карла V Нідерланди стали частиною володінь фанатика й мракобіса Філіппа II, який установив тут репресивний режим. Посилилося свавілля королівських чиновників. За розпорядженням короля в країні додатково було створено 14 єпископств. Інквізиція почала цькування протестантів. Філіпп II збільшив податки, а також мито на іспанську вовну, що робило місцеві тканини дуже дорогими. Нідерландським купцям заборонили торгувати з іспанськими колоніями в Америці. Економіка Нідерландів опинилася на межі краху.

Колоніальна політика Філіппа II в Нідерландах набула нестерпних форм і викликала різке невдоволення всіх верств населення країни.

Патріотичні настрої переважали навіть серед нідерландських дворян, які до цього вірою і правдою служили іспанській короні. Лідерами дворянства, незадоволеного іспанським засиллям, були принц **Вільгельм I Оранський**, а також адмірал Горн і граф Егмонт. У квітні 1566 р. група дворян подала намісниці петицію з вимогами приборкати сваволю іспанських чиновників. Один із придворних із презирством назвав їх *гезами* — обшарпанцями. Здивувавши владу, нідерландські дворяни прийняли це прізвисько, щоб показати тяжке становище «шляхетного стану» в країні. Згодом гезами стали називати себе всі супротивники Іспанії в Нідерландах.

Повстання іконоборців 1566 р. У серпні 1566 р. в Нідерландах почалися заворушення, що охопили 12 із 17 провінцій. Повстання, очолюване консисторіями, було спрямовано проти католицької церкви — оплоту іспанської влади. Кальвіністи розгромили тисячі католицьких храмів і монастирів, вони руйнували вітарі, кидали у вогонь ікони й статуї святих. Церковне майно знищували або роздавали бідноті. Владі вдалося досить швидко придушити стихійне й погано організоване повстання. Проте намісниця пішла на поступки місцевому дворянству й протестантам.

3. Національно-визвольна війна (1566–1609). У 1567 р. Філіпп II відправив війська під командуванням «залізного герцога» **Альби** з наказом «утихомирити» Нідерланди. У найкоротший час Альба встановив у країні *військову диктатуру* — необмежену одноосібну владу, що спирається на військову силу.

Герцог Альба. Іспанський полководець вважав, що жителі Нідерландів — це «недопалені єретики», які розуміють тільки сокиру ката, шибеницю, багаття інквізиції і кулі солдатів. У Брюсселі він заснував Рад у справах заколоту, яку в народі назвали «кривавою». За рішенням цього судилища на страту відправили тисячі людей, їхнє майно конфіскували. На пласі ката загинули граф Егмонт і адмірал Горн. Альба залив країну кров'ю і на якийсь час утихомирив бунт. Ховаючись від переслідувань, понад 100 тис. людей утекли з країни. Самовдоволений тиран наказав поставити собі пам'ятник.

У відповідь на терор у країні розгорнулася партизанська війна. У лісах Фландрії і Геннегау ховалися лісові гези. Їхні зухвалі напади наганяли жах на іспанських солдатів і чиновників. Морські гези, які базувалися в англійських портах, безстрашно атакували величезні іспанські галеаси й прибережні гарнізони, паралізувавши морське сполучення між Іспанією та Нідерландами.

Принц Вільгельм очолив боротьбу нідерландського народу за свободу й незалежність. Він перейшов у кальвінізм, але завжди відстоював право на свободу віросповідання. Після вторгнення армії Альби в Нідерланди він переховувався в Німеччині. Принц був поганим полководцем, але прекрасним дипломатом. Він шукав і знаходив підтримку серед своїх родичів — німецьких князів, а також французьких гугенотів, давніх ворогів Габсбургів. Кілька разів Вільгельм Оранський організовував вторгнення найманих військ у Нідерланди для боротьби проти іспанців. Але добре навчена іспанська армія відбивала ці напади.

У 1571 р. герцог Альба запровадив на території Нідерландів *алькабалу* — додатковий 10% -й податок на кожну торговельну угоду. Цей середньовічний податок паралізував економіку країни, у якій товари переходили з рук у руки кілька разів. Великі банки й дрібні крамарі зазнавали колосальних збитків. Запровадження алькабали переповнило чашу терпіння народу.

Навесні **1572 р.** морські гези захопили місто *Бриль* у Зеландії, що стало сигналом до початку *визвольної війни*. На збройну боротьбу з іспанським пануванням піднялися протестанти й католики, дворяни й селяни, ремісники й торговці, священники й моряки.

Війна за незалежність Нідерландів стала спільною і охопила значну частину країни.

Намісник Альба, як і колись, спробував придушити повстання за допомогою сили, жорстокості й страт, які не припинялися. Іспанські війська взяли в облогу великі міста — центри повстання *Харлем*, *Алкмар*, *Лейден*. Захисники міст потерпали від страшних нестатків і голоду. Але вони були готові «з'їсти свою ліву руку, щоб

Рис. 3. Фердинанд Альварес де Толедо герцог Альба (1507—1582) — типовий іспанський гранд. Людина рішуча, жорстока і пихата, він був талановитим полководцем і поганим дипломатом

Рис. 4. Принц Вільгельм I Оранський і граф Нассау (1533—1584). Дістав прізвисько «Мовчазний» за блискучі ораторські здібності й уміння приховувати те, що говорити не слід

Рис. 5. Зняття облоги Лейдена

Рис. 6. Бій між англійськими й голландськими кораблями

зберегти сили й вражати ворога правою» — такою була відповідь захисників Лейдена на ультиматум іспанців. Жителі Алкмара й Лейдена підірвали греблі й залили свої міста й околиці водою, щоб із допомогою морських гезів відбити натиск іспанців.

Мовою документа. «Ваша Величносте, можете бути впевнені, що жодна людина у світі не бажає більше мого йти шляхом милосердя, незважаючи на мою особливу ненависть до єретиків і зрадників. Але якщо я візьму Алкар, я вирішив не залишити жодної істоти живою. Ніж буде встромлений у кожне горло. ...Можливо, приклад жорстокості змусить інші міста отямитися». (Із листа герцога Альби Філіппу II про облогу міста Алкар у 1573 р.)

Війна проти повсталого народу вимагала від Іспанії величезних сил і коштів, яких в імперії, що слабшала, вже не було. Політика Альби зазнала повного краху, герцог був відкликаний до Іспанії. Новий намісник дон Хуан Австрійський (герой битви під Лепанто) пішов на поступки, але підступно порушив усі свої обіцянки. Війна спалахнула з новою силою.

4. Утворення Республіки Об'єднаних провінцій. У 1579 р. північні провінції Нідерландів уклали *Утрехтську унію*. Вона фактично проголошувала створення республіки на основі конфедерації у складі семи провінцій. Вільгельм Оранський очолив республіку. Філіпп II поспішив оголосити принца поза законом. У відповідь Генеральні штати оголосили короля скинутим. У 1584 р. іспанський агент-єзуїт убив принца Оранського. Однак загибель Вільгельма не змогла змінити хід війни за незалежність.

Після страшних поразок на суходолі й морі Іспанія пішла на підписання в 1609 р. перемир'я з Нідерландами. Таким чином, **Республіка Об'єднаних провінцій** була визнана Іспанією як незалежна держава. Південні провінції Нідерландів залишилися під владою Іспанії.

На рубежі XVI—XVII ст. Республіка Об'єднаних провінцій переживала помітний підйом у всіх галузях господарства. Особливих успіхів Нідерланди досягли у світовій посередницькій торгівлі. Голландський флот був здатний конкурувати з будь-яким флотом у Європі. У боротьбі за панування на торговельних шляхах кілька разів спалахували англо-голландські війни. Провідними напрямками в торгівлі стали країни Прибалтики й Московська держава. Долаючи опір інших країн, республіка активно долучилася до колоніальних загарбань в Америці, Африці та Азії. У середині XVII ст. колоніальні володіння республіки в 60 разів перевищували територію метрополії.

Тривала й кровопролитна визвольна війна закінчилася перемогою тільки в північній частині Нідерландів. Виникла республіка, у якій реальну владу мали купецька верхівка й власники великих фінансових капіталів. Були створені умови для подальшого розвитку капіталістичних відносин.

Заяпитання й завдання — — — — —

1. Охарактеризуйте географічне положення й економічний розвиток Нідерландів у першій половині XVI ст. 2. Чому Нідерланди іноді називали «перлиною іспанської корони»? 3. Назвіть основні причини національно-визвольної війни в Нідерландах. 4. Використовуючи текст параграфа, дайте характеристику особистості герцога Альби. 5. Яким чином Альба намагався зупинити визвольний рух у Нідерландах? 6. Дайте визначення термінів і понять: консисторія, гези, військова диктатура, Кривава рада, алькабала. 7. Чому маленьким Нідерландам вдалося перемогти в боротьбі з могутньою Іспанською державою? 8. Охарактеризуйте головні результати й наслідки національно-визвольної війни в Нідерландах.

§ 10. Піднесення Англії в XVI ст.

Варто пригадати!

- ✓ Коли виник англійський парламент?
- ✓ Якими були результати війни Червоної і Білої троянд в Англії?
- ✓ Хто такі «нові дворяни»? (§ 3)

1. Англія на початку XVI ст. На рубежі XV—XVI ст. в Англії відчутно зміцнилася королівська влада. Цвіт англійської феодалної аристократії був знищений у результаті війни Червоної і Білої троянд (1455—1485). Генріх VII Тюдор у своїй владі спирався на дрібне й середнє дворянство, а також на багатих купців і мануфактурщиків, щедро роздаючи їм дворянські титули. Поступово «нове дворянство» зайняло провідні позиції при дворі й у державному апараті.

Рис. 1. Лондон у XVI ст.

Посилення королівської влади не послабило позицій парламенту. Як і колись, парламент давав дозвіл на запровадження нових податків. Закони, прийняті в парламенті й підписані королем, набували чинності.

На початку Нового часу парламент в Англії виступав союзником короля й був опорою абсолютної монархії, що зміцнювалася.

На початку століття Англія ще поступалася провідним європейським країнам кількістю населення, а також багатством і розмірами міст (крім Лондона). Чому ж під кінець століття саме Англія зайняла провідні позиції в Європі й випередила у своєму розвитку Францію, Німеччину й Іспанію?

В Англії швидкими темпами розвивалися мануфактури в провідних галузях виробництва. У кілька разів виросли видобуток і виробництво металів: чавуну, заліза, олова, міді, свинцю. Англія повністю забезпечувала себе вугіллям і продавала його на континенті. Вуглевидобуток був організований на капіталістичній основі.

Суднобудування забезпечувало країну необхідною кількістю торговельних, рибальських і військових суден. Англія займала дуже вигідне місце на світових торговельних шляхах, і активна зовнішня торгівля сприяла підйому економіки.

Але все-таки головною галуззю господарства залишалося *виробництво сукна*. Вовняні тканини становили 82 % англійського експорту, їх носили по всій Європі. Мануфактуристи-сукнороби стали основою міцніючої англійської буржуазії.

У XVI ст. в Англії були створені необхідні умови для швидкого розвитку капіталістичних відносин.

2. «Віаці з'їли людей». Для середньовічного феодала-лорда основну цінність становили селяни, які обробляли панську землю, виплачували феодальну ренту й виконували повинності. Селяни — *фрігольдери* були вільними людьми, для яких умови користування панською землею не змінювалися. Але більшість селян були *копігольдерами*. Вони користувалися землею на підставі договору (селянам видавалася його копія). Умови договору власник землі міг змінити за власним бажанням.

Попит на сукно спричинив дуже швидкий розвиток вівчарства й виробництва вовни. Тепер лорда цікавила земля, але вже без селян, оскільки на ній значно вигідніше було розводити овець і продавати вовну. Засліплені жадобою до наживи, англійські лорди стали відбирати в селян земельні наділи, огороджувати їх і перетворювати на пасовища. Найчастіше мирних хліборобів примусово зганяли із землі, яку обробляли ще їхні діди й прадіди. Уже в перші десятиліття XVI ст. череди овець деяких лордів налічували понад 20 тис. голів.

Мовою документа. «Ваші вівці, зазвичай такі лагідні, задоволені майже всім, тепер... стали такими ненажерливими і неприборканими, що поїдають навіть людей, розоряють і спустошують поля, будинки й міста...» (Із книги Томаса Мора «Утопія»)

Влада намагалася перешкоджати примусовому виселенню селян із землі, оскільки скорочення кількості вільних селян зменшувало надходження податків до скарбниці. Але всі королівські укази проти огороджувань так і залишилися на папері.

Огороджування призвели до масового розорення англійського селянства

3. «Криваве законодавство». Унаслідок огороджувань в Англії різко зросла кількість жебраків і розбійників, які заповнили міста й великі дороги королівства. Вони становили певну загрозу для «громадського порядку». Захищаючи інтереси дворянства й буржуазії, королівська влада розпочала репресії проти знедолених людей. Королівські укази проти них назвали «*Кривавим законодавством*». В одному з них пропонувалося шмагати батогами бурлак доти, «поки спина не покриється кров'ю». Наступного разу бідоласі відрізали вухо. Якщо людину схоплювали й звинувачували в бродяжництві втретє, то на неї чекала страта. Уздовж англійських доріг стояли шибениці, на яких вішали по кілька людей відразу. Англійські хроніки повідомляють, що в першій половині XVI ст. стратили понад 70 тис. бурлак і жебраків.

Указ 1547 р. закликав «без зайвого жалю» таврувати бурлак і віддавати їх як робочу силу кожному, хто побажає взяти. Людям платили принизливі гроші, що тільки відстрочували

голодну смерть. Майже безкоштовна робоча сила давала можливість швидко збільшувати капітал.

Огороджування й «криваве законодавство» сприяли появі в Англії дешевої робочої сили й зростанню капіталізму.

Рис. 2. Генріх VIII Тюдор (1509—1547). За роки свого правління він зміцнив абсолютну королівську владу й розпочав реформацію англійської церкви

4. «Англійський Папа». На початку Реформації в Європі англійський король **Генріх VIII** виступив як завзятий захисник католицької церкви. Він навіть написав памфлет *«На захист семи тайнств»*, спрямований проти Лютера. Чому ж пізніше король різко змінив своє ставлення до Реформації?

Справа в тому, що присвоєння церковних багатств могло поповнити нестачу коштів у державній скарбниці, а контроль над духовною владою піднімав авторитет англійської корони в очах її підданих. Крім того, підтримка Габсбургів, боротьба проти Нідерландів і князів-протестантів у Німеччині не відповідали торговельним інтересам Англії. Генріх VIII зрозумів, що повинен використати Реформацію у своїх цілях.

Приводом для розриву з Папою стало розлучення Генріха з *Катериною Арагонською*, тіткою імператора Карла V. Королева була набагато старшою за свого чоловіка і не могла народити йому спадкоємця. Папа не хотів псувати відносин із могутніми Габсбургами й не дав згоди на розлучення. Тоді король звернувся до слухняного парламенту, що «благословив» розлучення. Король одружився з красунею Анною Болейн. У **1534 р.** *«Акт про супрематію»* проголосив монарха главою англіканської церкви — таким чином, король став «Англійським Папою». Відтепер король призначав єпископів у себе в країні і, головне, одержував усі збори й платежі, які раніше відправлялися до Риму.

Марія «Кривава» і «Королівська контрреформація» в Англії.

Ревна католичка королева *Марія Тюдор* (1553—1558), дочка Генріха VIII і Катерини Арагонської, вирішила помститися за приниження своєї матері. Вона вийшла заміж за іспанського короля Філіппа II. Почалися переслідування протестантів, запалали багаття, поновилися страти, за що Марія одержала прізвисько «Кривава». Багато державних і суспільних діячів залишили Англію, сховавшись у протестантських країнах. Королева не мала надійної опори в суспільстві. Назрівав соціальний вибух. Тільки смерть урятувала англійську королеву від загального заколоту.

Згодом в Англії закрили понад 1000 монастирів, а їхні землі й багатства перейшли до скарбниці. Ченці поповнили лави бурлак і жебраків. Із молотка продали ікони, віттарі, скло вітражів і навіть камені монастирських будівель. У результаті розгрому й пограбування монастирського майна з'явилися нові «капітали», а дворянство й купецтво згуртувалися навколо трону.

Реформація в Англії проводилася монархами, відповідала їхнім політичним інтересам і сприяла капіталістичному розвитку країни.

5. Єлизавета I Велика — «левиця на троні».

Після смерті Марії «Кривавої» трон посіла її сестра **Єлизавета I**. Вона була ревною прихильницею Реформації і відстоювала незалежність англійської церкви від Риму. Одним із перших її законів став указ «*Про верховенство корони*» у справах релігії. Англіканська церква втілила основні ідеї кальвінізму, але зберегла багато звичних для віруючих католицьких обрядів. Священники і єпископи підкорялися королеві як звичайні чиновники.

Папа Пій V оголосив Єлизавету I єретичкою, відлучив її від церкви й заборонив підданам коритися їй. Однак Єлизавета I була гідним супротивником для наймогутнішого правителя. Вона мала твердий характер, була розумним і далекоглядним політиком і завжди захищала інтереси Англії. Єлизавета I так і не вийшла заміж. «Я одружена з усією Англією», — стверджувала королева.

Правління Єлизавети I сприяло росту мануфактур і великих торговельних компаній. Назви компаній говорять про основні напрямки торгівлі: Московська, Марокканська, Гвінейська. *Ост-Індська* компанія за 20 років спорядила до Індії 79 кораблів. Назад повернулися лише 39, але доходи компанії перевищили 200 %. І це не дивно, адже, наприклад, мускатний горіх коштував в Індії 3 пенса за фунт, а в Англії продавався за 78 пенсів. Без колоніальних володінь Англія не могла стати

Рис. 3. Англійська королева Єлизавета I (1558—1603) була дочкою Генріха VIII і Анни Болейн. Цей шлюб Папа Римський не визнав, тому католики вважали Єлизавету незаконнородною, і вона не мала права бути королевою

Рис. 4. Страта Марії Стюарт

Рис. 5. Єлизавета I біля глобуса. У 1607 р. англійці заснували свою першу американську колонію Вірджінію, названу на честь королеви

в один ряд із провідними державами світу. Для цього необхідно було підірвати морське панування іспанців.

Під прапором веселого Роджера. Першого удару іспанцям завдали англійські пірати. Із таємного благословення влади вони почали неоголошену війну проти іспанських кораблів. Корсари діяли за принципом: «Грабуй награвоване». Вони захоплювали іспанські судна, завантажені колоніальними товарами й коштовними металами, зухвало й раптово нападали на іспанські колонії, а потім таємно ховалися в англійських портах. Знаменитий капер* Френсіс Дрейк зруйнував і пограбував іспанські судна, міста й срібні рудники в Південній Америці, здійснивши при цьому друге навколосвітнє плавання. На знак подяки Єлизавета I подарувала ватажкам піратів дворянські титули.

Стрімке зміцнення Англії викликало занепокоєння в Європі. Проти Єлизавети I виступив іспанський король Філіпп II. Він претендував на англійський престол як чоловік покійної Марії «Кривавої». Прапором боротьби проти Єлизавети I стала шотландська королева *Марія Стюарт*, вигнана зі своєї країни кальвіністами. Вона втекла в Англію з надією одержати притулок у своєї кузини Єлизавети I, але опинилася під домашнім арештом в одному із замків. В очах католиків Марія Стюарт (правнучка Генріха VII) мала більше прав на англійську корону, ніж «незаконнонароджена» Єлизавета I. У 1587 р. Марію обвинуватили в змові проти англійської королеви й стратили. Війна з Іспанією стала неминучою. Над Англією нависла смертельна загроза.

Правління Єлизавети I називають епохою, коли Англія зробила перші кроки до завоювання титула «володарки морів» і «майстерні світу».

* Капер — морський розбійник, що з відома свого уряду грабував торговельні судна ворожої держави. Частина награвованого передавалася державі.

Загибель «Непереможної армади». У 1588 р. Філіпп II рушив проти Англії небачений за силою флот, який назвали «Непереможною армадою» — 134 кораблі, 20 тис. добірних піхотинців і 2500 гармат. Англійський флот складався з 200 військових і торговельних суден, озброєних гарматами. Вони були значно менші за іспанські галеони, але перевершували їх за швидкістю й маневреністю. Англіїці постійно атакували армаду. Їхні гармати стріляли значно далі й точніше, аніж іспанські. Завдавши супротивникові відчутних втрат, англійці витіснили іспанців із протоки Ла-Манш. Страшна буря завершила повний розгром «армади». В Іспанію повернулося близько 50 суден. У 1596 р англійці зненацька увірвалися до порту Кадис і спалили іспанський флот, який там стояв. Пануванню Іспанії на морях було покладено край.

Рис. 6. Розгром «Непереможної армади»

Заяпитання й завдання

1. Чим відрізнялося в XVI ст. становище в суспільстві англійського парламенту від становища Генеральних штатів у Франції? 2. Розкажіть про розвиток англійської економіки в першій половині XVI ст. 3. У чиїх інтересах англійський уряд видав указ, що зобов'язував одягати всіх небіжчиків у сукняний одяг? 4. Поясніть вираз Томаса Мора: «Вівці з'їли людей». 5. Дайте визначення понять і термінів: копігольдери, огорожування, «Криваве законодавство», англіканська церква, «Непереможна армада». 6. Що відрізняло людей, які приблизно в один і той же час дістали прізвиська «Женевський Папа» і «Англійський Папа»? 7. Охарактеризуйте правління англійської королеви Єлизавети I. Чому її називали «левицею на троні»? 8. Чому величезна Іспанська держава не змогла здолати невелике, розташоване на островах Англійське королівство?

§ 11. Міжнародні відносини в першій половині XVII ст.

Варто пригадати!

- ✓ Пригадайте, які наслідки мав гуситський рух у Чехії.
- ✓ Яким був устрій німецьких земель у другій половині XVI ст. (§ 5)?
- ✓ Які протиріччя існували в Європі в другій половині XVI ст. (§§ 6, 10)?
- ✓ Які держави претендували на панування в Європі?

1. Передумови Тридцятилітньої війни. На початку XVII ст. в Європі загострилися протиріччя між провідними державами. Іспанія і Священна Римська імперія, якими управляли представники династії **Габсбургів**, прагнули посилити свій вплив у Європі й відновити панування католицизму. Їм протистояли протестантські держави Північної Європи й католицька Франція, які не бажали зміцнення Габсбургів. У німецьких землях, що формально входили до Священної Римської імперії, посилювалися суперечки між

Рис. 1. Імператор Священної Римської імперії Фердинанд II

католицькими князями Півдня й протестантськими (лютеранськими й кальвіністськими) володарями Півночі й Заходу. Спочатку протестантські князі створили *Протестантську унію* для боротьби з Габсбургами, а рік потому німецькі католицькі князівства об'єдналися в *Католицьку лігу* на чолі з *баварським курфюрстом*. У Європі плелися інтриги, створювалися таємні союзи й формувалися наймані армії. Більшість європейських держав виявилися втягнутими в конфлікт, і для початку війни досить було однієї іскри.

Тридцятилітня війна (1618—1648)
стала першою загальноєвропейською війною.

2. Початок війни. Приводом до Тридцятилітньої війни стали події в Чеському королівстві. Чехія входила до володінь Габсбургів за умови дотримання прав протестантів. Але в **1617 р.** було вирішено, що новим імператором Священної Римської імперії і чеським королем стане ревний католик **Фердинанд Штирійський**. У Чехії почався наступ на права протестантів. Дії представників імператора обурили жителів столиці Чехії — *Праги*. **23 травня 1618 р.** пражани традиційно виявили невдоволення порушенням своїх прав. Двох представників Габсбургів було викинуто з вікна королівського палацу в канаву з нечистотами. Так Чехія виступила проти влади австрійських Габсбургів.

Обидві сторони почали шукати союзників і готуватися до війни. Новий імператор **Фердинанд II** (1619—1637) уклав союз із Католицькою лігою та іспанськими Габсбургами. Чехи обрали королем главу Протестантської унії — **Фрідріха V**. Спочатку чеські війська досягли успіхів у декількох боях, двічі чехи та їхні союзники брали в облогу столицю імперії — *Відень*. Але в **1620 р.** в битві біля *Білої Гори* чеська армія була вщент розбита найманцями імперії і Католицької ліги. Чехія була окупована й розграбована, протестантів вигнано з країни. Габсбурги почали захоплювати володіння протестантських князів.

Втрачена перемога. Поразка біля Білої Гори була зумовлена тим, що Протестантська ліга уклала угоду з католиками не вести в німецьких землях воєнних дій. Тому імператор і Католицька унія змогли направити проти чехів усі свої війська. Але під час самої битви католицька армія зробила багато помилок і два рази могла бути повністю розгромлена. Тільки нерішучість командування протестантської армії дозволила католикам перемогти. Чеські підрозділи в цій битві були розбиті практично повністю.

3. Хід війни. Перемога Габсбургів налякала протестантські країни, особливо Данію, Англію й Об'єднані провінції (Голландія). Англійці й голландці надали данському королю великі кошти на ведення війни. У **1625 р.** данці почали воєнні дії проти Габсбургів і Католицької ліги. Але католицькі війська на чолі з новим імперським головнокомандуючим **Альбрехтом Валленштейном** завдали протестантам декілька поразок, і данський король був змушений підписати мир.

Чергова перемога католицьких сил підштовхнула до війни протестантську Швецію. За спиною шведів стояла католицька Франція, яку лякали успіхи австрійських Габсбургів, союзників Іспанії, із якою французи ворогували. Кардинал **Рішельє** надав шведському королю **Густаву II Адольфу** (1611—1632) значні кошти.

Шведська армія стрімко рушила проти військ католицьких держав і в 1631 р. завдала нищівної поразки імперським військам. Шведи окупували Баварію, увійшли в Чехію і взяли Прагу. Населення німецьких протестантських князівств активно підтримало шведського короля. У **1632 р.** відбувся генеральний бій поблизу *Лютцена* між військами Густава II Адольфа та Валленштейна. У битві шведи здобули перемогу, Валленштейн відступив із поля бою, але Густав II Адольф загинув у бою. Шведські війська втратили сміливого й талановитого полководця, смерть шведського короля змінила ситуацію в Німеччині. Імперська армія і частини Католицької ліги розбили ослаблених шведів. Залишившись без союзників, протестантські князі пішли на встановлення миру з Габсбургами.

Рис. 2. Полководець Католицької ліги граф Тіллі. У 1632 р. особисто очолив контратаку проти шведів і був смертельно поранений

Рис. 3. Шведський король Густав II Адольф

Перебіг Тридцятилітньої війни

Назва періоду	Хронологічні межі	Результати
Чеський	1618—1624	Перемога католицьких сил
Данський	1625—1629	Перемога католицьких сил
Шведський	1630—1635	Перемога католицьких сил
Франко-шведський	1635—1648	Поразка католицьких сил

Рис. 4. Облога міста
Магдебурга в 1631 р.

Рис. 5. Піхотинці часів
Тридцятилітньої війни

Рис. 6. Висадка шведських
військ у Померанії

Поразка Швеції змусила Францію і Об'єднані провінції виступити проти Габсбургів. Війна тривала на всій території німецьких князівств. Поступово французи домоглися успіху на заході, а шведи знову укріпили свої позиції на сході й півдні.

Із перших вуст. «Першого міністра французького короля кардинала Рішельє не бентежило, що католицька Франція повинна виступити проти Габсбургів-католиків на підтримку протестантів. Державні інтереси були важливішими за релігійні погляди. Сам кардинал говорив: "Розбіжності в релігійних віруваннях можуть створювати розкол на тому світі, але не на цьому"».

Сили імперії і Католицької ліги були виснажені тривалою війною, під час якої у них постійно з'являлися нові супротивники. Війська Габсбургів і католицьких князів усе частіше зазнавали поразок, і коли виникла погроза захоплення Відня, імператор **Фердинанд III** (1637—1657) погодився прийняти тяжкі умови мирного договору.

Тридцятилітня війна призвела до поразки Габсбургів та їхніх союзників.

4. Армія та населення у Тридцятилітню війну. Війна мала великий вплив на розвиток військової справи. Імператор Фердинанд II бажав створити самостійну армію, без участі німецьких католицьких князів. Кращою армією в той час вважалася армія з найманців. Вона коштувала дуже дорого, а в імператора Фердинанда II таких грошей не було. На допомогу прийшов чеський дворянин Валленштейн. Він запропонував створити найману армію, яка не вимагатиме від імператора плати. Імператор погодився й призначив Валленштейна головнокомандуючим імперськими військами.

«Валленштейнова сарана». Валленштейн у найкоротший термін набрав 30-тисячне військо з найвідчайдушніших солдатів Європи. Армію оснастили зброєю, виробленою на мануфактурах, заснованих Валленштейном у своїх володіннях. Оплата найманців здійснювалася за рахунок нещадного пограбування захоплених територій. При цьому сам колишній протестант Валленштейн не зважав на різницю між католиками й протестантами. Його війська грабували всіх. «Війна годує війну», — говорив імперський головнокомандуючий.

Війська Валленштейна вдало воювали з протестантами, але сміливий полководець дратував католицьких князів, адже його армія робила імператора занадто самостійним. Тому імператор був змушений відправити Валленштейна у відставку. Але після відчутних поразок імперських військ від шведів Валленштейна знов призначили головнокомандуючим. Коли ж його наймана армія знов домоглася перемоги, Фердинанд II таємно наказав убити Валленштейна.

Значний внесок у реформування армії зробив шведський король Густав II Адольф. Він відмовився від створення тільки найманої армії і основою свого війська зробив вільних шведських селян. Незважаючи на те, що шведи воювали далеко від батьківщини, вони проявили себе мужніми й стійкими вояками.

Шведська система. Густав II Адольф змінив тактику ведення бою. Він замінив великі й важкоармовані піхотні полки більш дрібними підрозділами — батальйонами й підсилив піхоту легкою артилерією. Саме шведи першими в Європі почали постійно використовувати в бою лінійний ряд — війська шикувалися на полі бою в одну лінію. Король зменшив захисне озброєння кінноти і домігся того, що шведська кіннота пересувалася швидше за кавалерію супротивника.

Тривалі походи стерли відмінності між арміями. Усі, навіть шведи, грабували і своє, і чуже населення. Показово, що саме Прага, яка першою виступила проти католицьких сил, наприкінці Тридцятилітньої війни запекло боролася з наступаючими протестантськими шведськими військами. У деяких князівствах кількість населення зменшилася наполовину, у цілому в Німеччині — на 30 %. Занепало багато центрів ремісничого й ману-

Учасники Тридцятилітньої війни й країни, що їх підтримували

Назва	Учасники	Країни, що підтримували учасників
Габсбурзький блок	Католицька ліга, Австрія, Іспанія	Папа Римський, Річ Посполита
Антигабсбурзький блок	Протестантська унія, Швеція, Данія, Франція, Об'єднані провінції (Нідерланди)	Московське царство

Рис. 7. Убивство А. Валленштейна

Рис. 8. Підписання Вестфальського миру

фактурного виробництва, землі часто не оброблялися, тому що не вистачало робочих рук.

Під час Тридцятилітньої війни європейські країни зазнали значних людських втрат.

5. Вестфальський мир 1648 р. Результатом війни стало підписання в **1648 р.** Вестфальського миру, за яким Франція, Швеція і протестантські князівства збільшили свої володіння. Франція отримала Ельзас та частину Лотарингії, Швеція — землі на півночі Німеччини. Значно збільшилася територія протестантського курфюрства Бранденбург. Але деякі невеликі німецькі держави були приєднані до католицьких князівств. Священна Римська імперія зберігалася, однак князівства користувалися практично повною самостійністю. Це означало остаточне закріплення роздробленості Німеччини. Була визнана незалежність Об'єднаних провінцій (Голландії) та Швейцарії.

Умови Вестфальського миру не привели до відчутних змін у Європі. Але кордони, встановлені цим договором, тривалий час залишалися незмінними. У Європі тимчасово встановилася рівновага сил.

Результатом Тридцятилітньої війни стало припинення спроб католицьких країн знищити протестантські держави, а також стабілізація становища в Європі.

Зопитання й завдання

1. Назвіть причини Тридцятилітньої війни. **2.** Якими були причини повстання в Чехії? **3.** У чому полягала відмінність імперської армії Валленштейна від інших найманих армій? **4.** Чому католицькі князі вимагали відставки Валленштейна? **5.** У чому полягала реформа війська шведського короля Густава II Адольфа? **6.** Чому католицька Франція підтримала у війні протестантський блок? **7.** Якими були наслідки Тридцятилітньої війни для німецьких земель? **8.** Чи згодні ви з твердженням деяких істориків про те, що Тридцятилітня війна закінчилася внічию?

Підбиваємо підсумки

У XVI—XVII ст. європейська християнська цивілізація зазнала тотальних змін, що охопили всі сфери життя людини й суспільства. Перші кроки до переходу від аграрного суспільства до індустріального, від середньовічного феодалізму до капіталізму були зроблені під час Великих географічних відкриттів. Вони не тільки змінили наукові уявлення про навколишній світ, але й викликали суттєві зміни в житті самих європейців. Переміщення торговельних шляхів, становлення світового ринку й колоніальної системи були важливими чинниками розвитку капіталістичних відносин.

Долаючи середньовічні традиції, європейська цивілізація пройшла складний, суперечливий і кровопролитний шлях Реформації. Католицька церква втратила монополію на ідеологічний вплив у суспільстві, відбувся новий розкол у християнстві.

Зміцнення абсолютної монархії, перетворення церкви, наслідки географічних відкриттів, розвиток капіталістичних відносин — усе це визначало історичну долю європейських держав у XVI — першій половині XVII ст. Американське золото не врятувало Іспанську державу, яка намагалася зберегти феодальний лад. Вона поступово втрачала панівне становище й опинилася на краю європейської політики й економіки. Тривала й запекла боротьба маленьких Нідерландів за національне звільнення привела до утворення першої республіки Нового часу. Англія прагнула стати «володаркою морів» і «майстернею світу». Тільки абсолютистська Франція, що перетворилася на наймогутнішу державу континентальної Європи, могла протистояти прагненням молодого англійського капіталу. Саме протистояння й суперництво Англії та Франції визначили подальший перебіг подій європейської історії.

I РІВЕНЬ

1. Назвіть одну з найважливіших, на ваш погляд, подій в історії Європи періоду Реформації.
2. Який напрямок протестантизму набув поширення в Нідерландах у XVI ст.?
 - а) Лютеранство;
 - б) цвингліанство;
 - в) кальвінізм;
 - г) пресвітеріанство.
3. Заповніть пропуски в тексті.
У 15... р. до берегів Англії з ... вирушив величезний військовий флот, який дістав назву «...». Цей флот був розбитий англійською ескадрою, одним із командирів якої був знаменитий пірат ...

II РІВЕНЬ

4. Розташуйте події в хронологічній послідовності.
 - ☐ Розгром «Непереможної армади»
 - ☐ Початок Реформації в Німеччині
 - ☐ Варфоломійська ніч
 - ☐ Битва під Лепанто
5. Дайте визначення понять і термінів.
Конкістадор — ..., Каравела — ..., Індугенція — ...
6. За наказом англійського короля Генріха VIII (1509—1547) на одній шибениці були страчені католик (за те, що шанував Папу Римського) і кальвініст (за те, що заперечував святість богослужіння). Яких релігійних і політичних переконань дотримувався англійський монарх? Виберіть правильну відповідь.
 - ☐ Був зятим поборником ідей Мартіна Лютера
 - ☐ Відстоював самостійність англійської церкви, підлеглої королю
 - ☐ Не вірив у Бога
 - ☐ Був таємним прихильником «Товариства Ісуса»

III РІВЕНЬ

7. Відомий німецький поет Ганс Сакс (1494—1576) був простим чоботарем із Нюрнберга. Він присвятив католицькій церкві в Німеччині такі рядки:

Товар для всіх є у попів, Хто б що купити захотів. Відомо: кожен піп чи інок Зробили з храму справжній ринок. Там від реліквій гроші є. Прибуток головний дає Розпродаж індугенцій жвавий, Овець доїння йде на славу!	Мирянам бреше піп щосили: Як моці в нього зуб кобили, Ним хворого торкнеться лиш — І має вже легкий бариш... Страждає від попів народ, Не перелічити негод; І день, і ніч гне, бідний, спину, Щоб віддавать їм десятину.
--	---

Як не заплатиш — проклянуть...

Спираючись на наведений текст, визначте ставлення простих людей до католицької церкви. Про які джерела доходів католицької церкви в ньому йдеться?

8. Розгляньте картосхему «Поширення Реформації у Європі в XVI ст.». Установіть відповідність між умовними позначками та їх визначеннями.

- 1) Країни, де ідеї Реформації не набули підтримки
- 2) Території, де перемогли протестанти
- 3) Території, де утвердилися кальвіністи
- 4) Райони, де продовжувалася боротьба між католиками та протестантами

9. Як ви вважаєте, чи могли селяни перемогти у війні 1524—1525 рр. у Німеччині?

IV РІВЕНЬ

10. Під час визвольної боротьби Нідерландів проти іспанського панування непримиренними ворогами виявилися два герцоги: Альба і Вільгельм Оранський. Чому два найбільші феодали опинилися «по різні боки барикади»? Чия діяльність більше відповідала вимогам Нового часу?
11. У романі А. Дюма «Три мушкетери» описаний епізод, у якому слуга Портоса Мушкетон розповідає про долю свого батька, який займався розбоями. Той грабував гугенотів, називаючись католиком, і навпаки. Пограбовані ним люди об'єдналися й повісили розбійника. Але його сини — католик і гугенот — помстилися за смерть батька, поквитавшись кожний зі своїми релігійними супротивниками. Чому «Нантський едикт» — перший у Європі закон про свободу віросповідання — з'явився саме у Франції наприкінці XVII ст.?
12. Яке значення й наслідки мали Великі географічні відкриття для народів Африки? Відповідь обґрунтуйте.

Рис. 1. Томас Мор
(1478–1535)

Рис. 2. Титульна сторінка
«Утопії» Томаса Мора

Томас Мор і його «Утопія»

Восени 1516 р. в Лувені (Нідерланди) була опублікована *«Золота книга, настільки ж корисна, як забавна, про найкращий устрій держави й про новий острів Утопію»*. У ній розповідалося про неймовірні пригоди моряків, що потрапили на далекий острів Утопію (у перекладі з грецької мови — «місце, якого ніде немає»). Вихід у світ незвичайної за своїм змістом книги відразу привернув увагу всієї освіченої Європи до автора. Хто ж наважився прославляти на сторінках книги не могутні монархії, а державу, «якої немає»?

Видатний англійський гуманіст **Томас Мор** народився 7 лютого 1478 р. в заможній родині потомствених городян Лондона. Його мати була дочкою броварника, а батько — вихідцем із родини булочника, але згодом став юристом, який досяг великого успіху й навіть удостоївся дворянського титулу.

Спочатку Мор навчався в престижній граматичній школі. Потім продовжив навчання в Оксфордському університеті, що на рубежі XV—XVI ст. був центром гуманізму в Англії. Мор ретельно вивчав закони англійського королівства. Здавалося, що на нього чекала дохідна посада адвоката або судді, сите й благополучне життя лондонського буржуа. Проте доля розпорядилася інакше. Несподівано для себе Мор став видатним політичним діячем Англії.

Замолоду Мор набув репутації людини непідкупної, порядної і справедливої. До гарної освіти й суворого виховання Мора додавалися дивне красномовство й дотепність. Тому в 1504 р. 26-річного Мора обрали в *Палату громад* англійського парламенту. Він сміливо виступив проти нових податків, які хотів запровадити король Генріх VII, і парламент підтримав його. Так молодий

Рис. 3. Томас Мор із родиною

юрист набув широкої популярності в Лондоні — одному з найбільших міст світу того часу.

Величезну роль у житті Мора відіграв видатний європейський гуманіст *Еразм Роттердамський*. Їхня випадкова зустріч переросла у вірну й довгу дружбу. Під впливом гуманістичних ідей і народилася книга «Утопія», якій судилося увійти в історію світової літератури.

У першій частині книги вустами колишнього моряка Гітлодея Мор засуджував негативні сторони англійського суспільства. Автор намалював жахливу картину нещастя, що випали на долю на англійських селян. Він гнівно обвинувачував людей, що пригноблювали селян, і рішуче виступив на захист жебраків і бродяг.

Із перших вуст. «Обплутані обманом і пригноблені насильством селяни виявляються викинутими геть. Несчасним людям нікуди дітися, їм ніде шукати коштів до існування. Там, де колись працювало ціле село, тепер досить і одного пастуха. Що ж залишається цим знедоленим людям, як не красти й потрапляти на шибеницю або бурлакувати й злидарювати?» (Із книги Т. Мора «Утопія»)

Друга частина книги присвячена ідеальній, з його погляду, державі й суспільному устрою. У формі бесіди з моряком Мор розповідає про нібито існуючий у Західній півкулі далекий острів. Усі жителі острова сумлінно працюють, але не більше шести годин на день. Вільний час утопійці віддають мистецтву, наукам та іншим улюбленим заняттям. Тут немає багатих і бідних, знатних і простолюдинів, дармоїдів, немає грошей і приватної власності. Утопійці високо цінують залізо й нехтують золотом як непотрібним металом, із якого вони роблять нічні горщики. Із суспільних складів кожний житель Утопії одержує стільки продуктів і одягу, скільки йому необхідно для життя. У прекрасних містах і селах, що потопають у садах, жителі Утопії проводять довге цікаве життя, радуючи одне одного своїми талантами й працею. На острові є *раби*, що виконують найбруднішу роботу. Рабів утопійці купують або перетворюють на рабів тих, хто скоїв особливо тяжкі злочини.

Управління державою в Утопії здійснюється на *демократичних засадах*. Вибрані народом правителі Утопії діють в інтересах усього народу. Найважливіші питання життя виносяться на обговорення всіх жителів острова. Свою розповідь моряк Гітлодей завершує словами: «Я переконаний, що ніде немає такого чудового народу й більш щасливої держави».

На таланти й здібності Мора звернув увагу Генріх VIII, який захоплювався ідеями гуманізму. Молодий король прагнув зібрати при своєму дворі найбільш обдарованих і відомих людей Англії. У 1517 р. Мор пішов на королівську службу.

Із перших вуст. «Я прибув у палац зовсім проти свого бажання... Я почував себе там так само ніяково, як наїзник, який уперше сидить у сідлі». (Із листа Мора єпископу Джону Фішеру)

Мор став одним із членів *Королівської ради*, на засіданнях якої, як правило, були присутні від 20 до 50 осіб. Особливе місце в раді займали лорд-канцлер, лорд-скарбник, лорд-охоронець печатки й два головні юристи королівства. Король дорожив Мором і як державним діячем, і як дотепним співрозмовником і надовго затримував Мора в палаці.

Із початком Реформації Мор занурився в боротьбу проти лютеранства. Він брав участь у створенні памфлету проти Лютера, за який Папа дарував Генріху VIII титул «захисника віри». Кожному, хто прочитає памфлет, Папа обіцяв відпущення гріхів. Критика лютеранства мала великий успіх, не випадково Лютер обрушився на англійського короля, називаючи його «грубою, дурною, ослиною головою» і «безглуздим блазнем, який не розуміє, що означає віра».

За дванадцять років королівської служби Мор зробив запаморочливу кар'єру й у 1529 р. був призначений *лордом-канцлером* Англії. Так він став другою людиною королівства після короля, залишаючись непохитним захисником католицизму. Він уважав, що папство встановлено Богом, і верховенство Папи є гарантією міжнародної єдності всього християнського світу.

Із перших вуст. «Я завжди, від самого початку [королівської служби] спонукував себе в кожній справі спочатку дивитися на Бога, а потім на короля...». (Із листа Мора дочці Маргариті)

Обіймаючи високі державні посади, він залишався простим у спілкуванні й житті, віддаючи перевагу, наприклад, звичайній для городянина їжі — яловичині, солоній рибі, хлібу та молоку.

Після розриву Генріха VIII з папством Мор відмовився визнати королівську реформацію і верховенство короля над англійською церквою. У 1532 р. він повернув королю велику державну печатку й заявив про свою відставку. Мор відмовився присягати під

«Актом про спадкування», у якому дочка Катерини Арагонської Марія оголошувалася незаконнонародженою. Це була зневага самоправності короля від однієї з найшановніших осіб королівства. Тому позицію Мора розцінили як державну зраду і на 15 місяців кинули його у в'язницю *Тауера*. Незважаючи на всі прохання рідних і близьких людей прийняти присягу, Мор відмовився здобувати свободу ціною відмови від своїх переконань.

Із перших вуст. «Я не зробив нічого злого, я не говорив нічого поганого, я не замишляю ніякого зла, але бажаю всім добра. І якщо цього недостатньо, щоб зберегти людині життя, воістину, тоді мені недовго жити». (Із листа Томаса Мора дочці Маргариті)

У **1535 р.** швидкий і несправедливий суд присудив Мора до страти.

Мовою документа. «Повернути його [Мора] в Тауер, звідти волочити по землі через лондонське Сіті, там повісити так, щоб він замучився до півсмерті, зняти з петлі, поки він ще не вмер, розпороти живіт, вирвати й спалити нутрощі. Потім четвертувати його й прибити по одній чверті тіла над чотирма воротами Сіті, а голову виставити на Лондонському мосту». (Із вироку суду над Томасом Мором)

Страшну середньовічну страту король «милостиво» замінив на «відсікання голови». Піднявшись на ешафот, Мор звернувся до ката: «Шия в мене коротка, цілься гарненько, щоб не осоромитися». Великий син Англії Мор увійшов в історію Нового часу як людина непохитної волі, захисник ідеалів гуманізму.

Рис. 4. Вежа фортеці Тауер, у якій утримували Томаса Мора

Заяпитання й завдання

1. Як ви вважаєте, чи міг нащадок булочника й броварника стати «другою людиною» при дворі іспанського короля Філіппа II?
2. Яку роль у державному житті Англії виконувала Королівська рада?
3. Які особливості англійської абсолютної монархії дозволили Морі зайняти пост лорда-канцлера королівства?
4. Чим організація життя й держави в Утопії відрізнялася від життя в Англії початку XVI ст.?
5. Чи можна вважати відмову Мора визнати верховенство короля в справах церкви виступом проти абсолютної королівської влади?
6. Що спільного в житті Лойоли й Мора, що їх рішуче відрізняє?
7. Як характерні явища того часу: гуманізм, абсолютизм, Реформація позначилися на житті Мора?

ТЕМА V. КУЛЬТУРА ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ XVI — ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.

Великі перетворення, що відбулися в європейських країнах у XVI ст., привели до значних змін у розвитку культури. Реформація церкви, стрімкий розвиток мануфактурного виробництва та Великі географічні відкриття змінили звичну картину світу. Європейці почали сумніватися в непорушності феодального суспільства та справедливості безмежної влади церкви. Освічені люди вимагали змін не тільки в суспільному або релігійному житті, але й у культурі.

Ще в XIV ст. в Італії почався новий етап розвитку європейської культури — **Відродження**, або **Ренесанс** («відродження» — фр.).

Прикметною ознакою Ренесансу стало відродження досягнень античної культури, що були частково знищені та забуті в часи Середньовіччя. Діячі Відродження намагалися відновити твори грецьких та римських авторів, відшукували античні скульптури та мозаїки. Стало популярним вивчення давньогрецької мови та класичної латини, що відрізнялася від церковної латини Середньовіччя. Поети та письменники, скульптори та архітектори у своїй творчості наслідували найкращі зразки античної культури. Але митці епохи Відродження не сліпо копіювали твори давніх греків та римлян, а використовували досягнення античності, створюючи власні шедеври.

Не менш важливою ознакою епохи Відродження стало поширення в суспільстві нових поглядів на світ, що дістало назву «гуманізм» (від латин. «гуманус» — людський). Гуманісти, якими була більшість відомих митців Відродження, цікавилися перш за все людиною та всім, що її оточувало. В епоху Середньовіччя церква навчала, що головне завдання людини — беззастережне служіння Богу, тому людські бажання не мають значення. Гуманісти, у свою чергу, не відмовлялися від християнства, але вважали, що почуття звичайної людини не менш важливі, й кожен має право на земні радощі. На думку гуманістів, становище людини в суспільстві залежить не від походження, а від її духовних якостей та здобутих знань. Їх обурювало намагання церкви жорстко контролювати розвиток освіти та науки. Тому гуманісти наполягали на поширенні загальної освіти, на розвитку національних мов, які розумів простий народ. Набагато важливішим за служіння Богу деякі гуманісти вважали вивчення людини, природи та поширення нових знань.

Відродження — етап у розвитку культури Європи, що характеризується зростанням інтересу до античних творів мистецтва та поширенням ідей гуманізму.

Захід	1564 Видання «Апостола» І. Федоровим у Москві	1564—1616 Вільям Шекспір, англійський драматург	1564—1642 Галілео Галілей, італій- ський учений і мислитель	1577—1640 Пітер Пауел Рубенс, фла- мандський живописець	1596—1650 Рене Декарт, французький учений	1600 Спалення Джордано Бруно в Римі
	1490—1578 Ходжа Сінан, великий турецький архітектор	1520—1566 Сулейман I Пишний, турецький султан	1532—1624 Тулсі Дас, автор перекладу мовою хінді пое- ми «Рамаяна»	1561 Засну- вання мусуль- манського універ- ситету в Тімбукту (Африка)	1613—1683 Гу Яньу, ки- тайський уче- ний-енцикло- педист	1632 По- чаток бу- дівництва Тадж-Маха- ла в Індії
Схід	1574 Видання «Апостола» І. Фе- доровим у Львові	1578 Відкрит- тя Острозької академії	1586 Відкрит- тя Братської школи у Львові	1616 Видання пе- ршої книги Лаврської друкарнею в Києві	1632 Створення Київського колегіуму	
Україна						

§ 12. Мистецтво епохи Відродження

Варто пригадати!

- ✓ Яким темам була присвячена більшість творів живопису в епоху Середньовіччя?
- ✓ Як змінилося ставлення європейців до церкви в XV—XVI ст.? Чому? (§ 5—6)

1. Початок Відродження. У XIV ст. в містах Північної та Центральної Італії відбувався швидкий розвиток ремесел та торгівлі. У руках міської верхівки — заможних купців, банкірів, ремісників — накопичувалися великі багатства. Більшість італійських міст були вільними від влади феодалів та монархів. У Венеції, Флоренції та Генуї існували незалежні республіки. Городян, чий вплив на суспільне життя став помітним, не влаштовувало панування феодальної культури, що перебувала під впливом християнської церкви. Стикаючись із пам'ятками античних часів, яких на Апеннінському півострові було чимало, італійці розуміли, що може існувати інша культура, відмінна від середньовічної.

Першим діячем епохи Відродження вважають італійського поета та вченого Франческо Петрарку (1304—1374). У своїх творах Петрарка звертався до надбань античної цивілізації, пропагував твори великих римлян. «Любов до давнини» спонукала великого італійця розшукувати давні рукописи. Він створив найбільшу в Європі бібліотеку. Перший гуманіст у своїй творчості часто звертав увагу на почуття звичайної людини. Світове визнання отримала збірка «Книга пісень» поета, присвячена трагічному коханню Петрарки до прекрасної Лаури.

Рис. 1. Франческо Петрарка

За часів **Петрарки** ідеї Відродження завоювали прихильників серед представників усіх верств населення Італії, у тому числі серед феодалів та служителів церкви. Навіть римські папи почали підтримувати поетів, письменників, художників та скульпторів. Найбільшого розквіту Ренесанс набув в Італії наприкінці XV — на початку XVI ст., за часів *Високого Відродження*. Саме в цей період були створені найбільш відомі шедеври італійських митців, а культура Відродження почала поширюватися в інших європейських країнах.

2. Великі італійці. В епоху Високого Відродження досягла свого найвищого розвитку італійська архітектура. Видатний архітектор **Донато Браманте** (1444—1514) створив багато будівель, що вважаються вершиною архітектури Відродження в Італії. Браманте почав працювати в *Мілані*, але згодом переїхав до *Риму*. Використавши досягнення митців античності, архітектор збудував церкву *Темп'етто* в Римі, що стала зразком нового стилю.

Рис. 2. Собор Св. Петра в Римі

Рис. 3. Донато Браманте. Церква Темп'єтто

Рис. 4. Леонардо да Вінчі. Мона Ліза

Невелика церква з античною колонадою вражає простотою та довершеністю. Проектував Браманте й величний собор *Св. Петра* в Римі, але у створенні цієї споруди епохи Відродження брали участь інші архітектори.

Найбільш відомим діячем епохи Високого Відродження можна назвати художника, архітектора, письменника та вченого **Леонардо да Вінчі** (1452—1519). Народившись у місті Флоренція, Леонардо був змушений працювати в багатьох містах Італії. Великий майстер намагався об'єднати науку та мистецтво, він розробив учення про перспективу та будову людського тіла, яке використовував у своїх картинах.

Пензлю майстра належить найбільш відомий художній витвір епохи Відродження — славетна *«Мона Ліза»* («Джоконда»). Леонардо да Вінчі зобразив на портреті звичайну жінку. Використання м'яких контурів фігури та гри світла й тіні дали можливість художнику створити ефект об'ємного зображення. Спираючись на знання людської анатомії, да Вінчі так майстерно намалював обличчя жінки, що глядачеві здається, ніби Мона Ліза слідує поглядом за тими, хто на неї дивиться, та усміхається. Можливо, тому зображення молодої жінки справляє на людей більше враження, ніж образи Мадонни чи християнських святих.

Не менш відома фреска Леонардо *«Таємна вечеря»* в міланському монастирі. За допомогою зображення руху персонажів майстер зміг

Рис. 5. Леонардо да Вінчі. Таємна вечеря

Рис. 6. Рафаель. Сікстинська Мадонна

Рис. 7. Рафаель. Афіїнська школа

передати напружену атмосферу, яка виникла під час останньої вечері Ісуса Христа з апостолами.

Великий винахідник. Леонардо да Вінчі був невтомним винахідником та розробив багато проектів різноманітних механізмів, які можна знайти на кресленнях та в записах великого італійця. Саме Леонардо вважають винахідником гелікоптера, парашута та багатьох інших приладів — творчий спадок ученого перевищує сім тисяч аркушів. Але як дійсно творча людина Леонардо постійно намагався покращити свої творіння, тому багато його робіт залишилися тільки в кресленнях або не були закінчені.

Рис. 8. Креслення Леонардо да Вінчі

Не менш яскрава творчість флорентійського художника та архітектора **Рафаеля Санті** (1483—1520), який працював у Флоренції та Римі. Саме Рафаель деякий час керував будівництвом собора Св. Петра в Римі. Світове визнання отримав живопис великого майстра. Картини Рафаеля відзначаються м'якістю, вони немов осяяні сонячним світлом, у них відтворюється атмосфера духовного тепла й чистоти. Саме такими перед глядачем постають численні зображення мадонн, зокрема й найбільш відома «Сікстинська Мадонна». Показово, що Рафаель, створюючи образи мадонн, намагався зображувати сучасних йому жінок із людськими почуттями та емоціями. Не менш відомі також портрети сучасників, створені Рафаелем, у яких митець намагався передати внутрішній світ людини, її духовну красу.

Вражає своєю багатогранністю творчість великого архітектора **Мікеланджело Буонаротті** (1475—1564). Він створив план забудови Капітолійського пагорба в Римі, брав участь у побудові собору Св. Петра. Саме під його керівництвом були споруджені західна частина собору та величний купол церкви. До шедеврів мистецтва належить його розпис стіни Сікстинської капели

Рис. 9. Мікеланджело Буонаротті. Давид

у Ватикані. Велике визнання отримали скульптурні твори Мікеланджело, серед яких вирізняється скульптура біблійного героя *Давида*. Гігантська постать мармурового героя вражає спокійною, але грізною силою та відвагою. Здається, що Давид холонокровно чекає початку битви з непереможним велетнем Голіафом. Блискучі знання будови людського тіла допомогли скульптору передати напруженість бійця перед кривавим двобоєм. Сучасники митця вважали, що скульптура символізує боротьбу маленької волелюбної Флоренції із сильними та жорстокими ворогами.

Витвори мистецтва часів Високого Відродження відображають перемогу ідей гуманізму в культурі Італії.

3. Північне Відродження. Започатковане в Італії, Відродження поступово охопило більшість країн Західної Європи. У XV ст. у Франції, Німеччині, Нідерландах, Англії почали з'являтися витвори мистецтва в дусі ідей Ренесансу — це й було початком *Північного Відродження*. Великий вплив на нього мала Реформація, а пізніше й Контрреформація. У невеликих Нідерландах зростання багатства міського населення привело до збільшення попиту на витвори мистецтва. Розвиток живопису в Нідерландах починається з творчості великого майстра **Яна ван Ейка** (1390—1441), який дещо випередив ідеї італійського Відродження. У його картинах набув розвитку реалізм, хоча були присутні й середньовічні готичні мотиви.

Рис. 10. Ян ван Ейк. Родина Арнолфіні

Рис. 11. Мікеланджело Буонаротті. Сікстинська капела

Рис. 12. Ієронім Босх. Сад земних насолод

Жахи Ієроніма Босха. Найбільш оригінальним митцем Північного Відродження є **Ієронім Босх** (близько 1460—1516), емоційний та фантастичний живопис якого не можна ні переплутати, ні забути. На відміну від більшості гуманістів, Босх не намагався створити оптимістичні райдужні образи. На більшості його полотен зображені фантастичні постаті як покарання за людські гріхи. Найяскравішим за художньою образністю є триптих (картина з трьох частин) Босха «Сад земних насолод».

Небагато віри у світле майбутнє і в картинах **Пітера Брейгеля** (близько 1525—1569). Славетний шедевр митця «*Сліпі*» демонструє слабкість людини, нездійсненність її мрій та сподівань.

Рис. 13. Пітер Брейгель. Сліпі

Рис. 14. Альбрехт Дюрер. Рицар, смерть та диявол

Рис. 15. Альбрехт Дюрер. Чотири вершники

Серед митців епохи Відродження в Німеччині виокремлюється постать **Альбрехта Дюрера** (1471—1528), якого вважають найвидатнішим майстром гравюри. Хоча Дюрер працював і в інших напрямках живопису, саме його гравюри вважають шедеврами німецького Ренесансу. Символом боротьби людини зі злом стала картина *«Рицар, смерть та диявол»*. Використовуючи тільки чорний колір, Дюрер зміг показати стрімкий рух, передати об'єм, донести до глядача емоційну атмосферу картини, підтвердженням чого є гравюра *«Чотири вершники»*. Деякі свої роботи митець присвятив реальним подіям у німецьких землях, а саме Селянській війні в Німеччині.

Значний вплив на мистецтво Франції періоду Відродження мали італійські майстри, але поступово з'явилися і власні французькі митці. І якщо в Італії найбільшими замовниками творів мистецтва були церква та міська верхівка, то у Франції більшість шедеврів була створена за кошти королівського двору. Символом Ренесансу у Франції стала грандіозна забудова країни за часів короля Франціска I. У цей час були споруджені або перебудовані палаци та замки, найбільш відомими з яких є замки *Шамбор*, *Фонтенбло*, королівський палац у Парижі — *Лувр*.

Культура Північного Відродження хоча й перебувала під впливом італійської культури, у кожній країні розвивалася власним шляхом.

Запитання й завдання

1. Назвіть причини виникнення культури Відродження в Італії.
2. Що нового було в поглядах гуманістів?
3. Чим, на ваш погляд, відрізнялася культура Відродження від середньовічної культури?
4. Розкажіть про одного з видатних діячів італійського Високого Відродження.
5. Назвіть особливості Північного Відродження.
6. Опишіть один із шедеврів мистецтва епохи Відродження.
7. Заповніть таблицю «Діячі культури Відродження в Європі (XV — перша половина XVI ст.)».

Ім'я	Країна	Роки життя	Назва творів

Увага, джерело!

Хто має блиск добродійностей, у тому можна віднайти вроджену й істинну шляхетність, що приходить не ззовні, а народжується вдома, здобута за рахунок власних заслуг, а не чужих благодійнь, придбана власними зусиллями і працею, а не подвигами предків. Той, хто хвалиться своїм родом, чуже хвалить, а наскільки краще давати пораду іншим, аніж сяяти чужим блиском, настільки краще самому народжувати собі добродійність, аніж отримувати її завдяки заслугам іншого. (Із творів Поджо Браччоліні)

- ❓ Чи можна вважати, що цей уривок був створений представником гуманізму? Обґрунтуйте свою відповідь.

§ 13. Освіта, наука та література епохи Відродження

Варто пригадати!

- ✓ Де могла здобути освіту людина в часи Середньовіччя?
- ✓ Як католицька церква впливала на розвиток науки?
- ✓ Чому були присвячені літературні твори епохи Середньовіччя?

1. Розвиток освіти. Незважаючи на опір церкви, в Європі поступово поширювалися ідеї гуманістів про покращення освіти. На їхню думку, школа повинна була давати учням різноманітні знання, виховувати вільну особистість. До вже звичних наук пропонувалося додати вивчення історії, міфології та грецької мови. Під впливом поглядів гуманістів в Італії, а потім і в інших країнах Європи в школах почали запроваджувати викладання нових предметів. Значно зросла кількість шкіл, у яких мали змогу здобути освіту діти з бідних родин. Послабився вплив церкви на шкільну освіту.

Реформування університетської освіти відбувалося повільніше, оскільки старі викладачі за допомогою церкви опиралися новим ідеям. Але з часом гуманістів почали запрошувати читати лекції в університетах, значно більше уваги приділяли вивченню давніх мов та історії. Першими стали звертатися до ідей гуманістів італійські університети — *Флорентійський, Міланський, Болонський*. Під впливом заможних городян в університетах відкривали нові кафедри, залучали до співпраці відомих гуманістів. Значно зросла кількість предметів у відомих англійських університетах *Оксфорді та Кембриджі*. Навіть у консервативній паризькій *Сорбоні* читав лекції відомий гуманіст **Еразм Роттердамський**. Змінився і склад студентів, до навчання подалися вихідці з дворянських родів, діти купців та заможних ремісників.

Із початком Реформації почали створюватися протестантські навчальні заклади, у яких навчалися діти різних станів, а в католицьких країнах — *єзуїтські коледжі*.

В епоху Відродження починається швидкий розвиток освіти в Європі

Рис. 1. Миколай Коперник

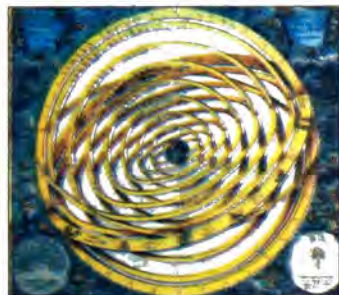
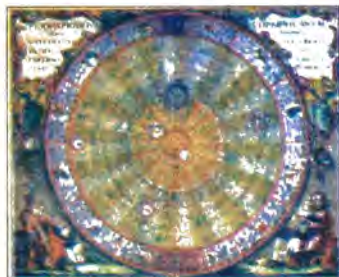

Рис. 2. Система Птолемея

Рис. 3. Система Коперника

2. Наукові знання. Інтерес діячів Відродження до людини та природи сприяв розвитку наукових знань. Церковне пояснення будови світу вже не могло задовольнити гуманістів. Стрімко розвивалися медицина, математика, поширювалося вивчення історії та давніх мов.

Філософія природи. У XVI ст. в Італії поширюються ідеї натурфілософії («філософія природи»), які згодом знайшли прихильників у багатьох країнах Європи. Натурфілософи вважали, що природа є тим самим, що й Бог. Поєднуючи природу з Богом, вони відмовлялися визнавати християнські уявлення про Бога і вимагали більш ретельного вивчення законів природи.

Справжній переворот відбувся в астрономії. У часи Середньовіччя панувала теорія грецького вченого Птолемея, який стверджував, що планети та Сонце обертаються навколо нерухомої Землі. Церква захищала цю теорію, тому що вона відповідала тексту Біблії. Навіть видатні вчені не виступали проти системи Птолемея, оскільки для звичайного спостерігача Земля дійсно стоїть на місці, а Сонце та планети рухаються по небу. Але польський учений **Миколай Коперник** (1473—1543) звернув увагу на те, що за теорією Птолемея неможливо точно визначити рух планет. Згодом він довів, що саме Земля, як й інші планети, обертається навколо Сонця. Учений тривалий час не наважувався оприлюднити своє відкриття, і його книга *«Про обертання небесних сфер»* вийшла лише в **1543 р.** На жаль, великий учений помер саме тоді, коли йому принесли щойно надрукований перший примірник його книги.

Однак відкриття Коперника, яке докорінно змінювало уявлення людей про Всесвіт, ще дуже довго не визнавалося в Європі. Людство просто не могло повірити, що Земля рухається. Тільки великі італійські вчені **Джордано Бруно** (1548—1600) та **Галілео Галілей** (1564—1642) переконали європейців у правдивості тверджень Коперника. Католицька церква намагалася зупинити поширення нових знань. Бруно було спалено на вогнищі, Галілея інквізиція примусила відмовитися від своїх поглядів, а книга Коперника була заборонена. Не тільки католицька церква, але й Лютер вважав відкриття Коперника вигадкою. Але, незважаючи на опір церкви, вчення про обертання Землі навколо Сонця поступово набуло світового визнання.

В епоху Відродження змінилося ставлення людей до держави та державної влади. Послабився вплив церкви на державу, що привело до виникнення нових політичних теорій. Поширення набули ідеї італійського політика та вченого **Нікколо Макіавелі** (1469—1527). Хоча Макіавелі був прибічником республіки, багато уваги він приділяв саме монархії, яку вважав необхідною для Італії того часу. У творі *«Монарх»* Макіавелі створив образ

ідеального правителя, який керує за допомогою знань та здібностей. Учений припускав, що задля досягнення та утримання влади монарх може порушувати моральні норми, брехати та зраджувати. Сам Макіавелі не схвалював такої поведінки, але правдиво зображував сутність монархічної влади. Незважаючи на критику церкви, ідеї Макіавелі швидко поширилися в європейських країнах.

Поширення наукових знань в епоху Відродження послабило вплив церкви.

Рис. 4. Нікколо Макіавелі

3. Художня література. Найбільш повно ідеї гуманістів були відтворені в художній літературі часів Ренесансу. Широкої популярності набув роман французького письменника **Франсуа Рабле** (1494—1553) *«Гаргантюа та Пантагрюель»*. Син адвоката, Рабле тривалий час провів у монастирі, вивчаючи медицину та давні мови. Із часом він почав працювати в лікарні та став відомим у Франції лікарем. Але незгода з існуючими в суспільстві порядками примусила його почати роботу над романом, який автор вважав «ліками від усіх хвороб». За допомогою гострої сатири Рабле критикував суспільні вади: жадібність, марновірство, неосвіченість. Найбільше висміював письменник християнську церкву, як католицьку, так і новонароджену протестантську. На думку Рабле, релігійний фанатизм, із яким католики та протестанти боролися одне проти одного, не може бути виправданим. Однак окрім безжальної критики існуючого стану речей, великий письменник пропонував засоби покращення життя людей. Він вірив у безмежні можливості людського розуму, наголошував на важливості освіти та необхідності розвитку наук.

Рис. 5. Франсуа Рабле

Інша Утопія. Саме Рабле вигадав ідеальне суспільство вільних людей — Телемську обитель, у якій кожен мав рівні права з іншими і міг вільно займатися науками. Книга Рабле викликала хвилю обурення у Франції, проти неї виступали і католики, і протестанти. Письменника намагалися заарештувати, а його книжки спалити. Однак, незважаючи ні на що, саме *«Гаргантюа та Пантагрюель»* став одним із найбільш популярних романів Нового часу.

Рис. 6. Мігель Сервантес

Зовсім інше враження справляє творчість великого іспанського письменника **Мігеля Сервантеса** (1547—1616). Збіднілий дворянин, Сервантес здобув гарну університетську освіту, але був змушений розпочати службу в армії. Він взяв участь у славетній битві з турками під Лепанто, був тяжко поранений. П'ять років провів Сервантес у полоні в алжирських піратів. Після повернення на батьківщину брав участь у підготовці «Непереможної армади». Бурхливе та важке життя Сервантеса вплинуло на настрій його славетного роману *«Дон Кіхот»*, який був задуманий як пародія на лицарські романи.

Головний герой книги — літній збіднілий дворянин Дон Кіхот, який під впливом лицарських романів втратив розум і разом із вірним слугою Санчо Пансою рушив у лицарський похід, щоб захищати добро та перемагати зло. Під час подорожі з лицарем траплялися незвичні пригоди, причиною яких був сам Дон Кіхот. Вітряні млини йому здалися злісними велетнями, і лицар почав із ними воювати. Іншого разу він звільнив із-під варті розбійників, які відразу пограбували самого Дон Кіхота. Намагаючись творити добро, славетний лицар постійно потрапляє в кумедні ситуації. Але твір Сервантеса — не просто комедія. Незважаючи на свою непристосованість до життя, саме Дон Кіхот викликає в читача співчуття та повагу. Автор намагався показати, що в більшості людей не тільки Дон Кіхот, але й добро, чесність та шляхетство теж викликають усмішку. На відміну від більшості гуманістів, Сервантес бачив у новому світі не тільки позитивні риси, але і дещо негативне.

4. Театр. Одним із проявів культури Відродження стало зростання інтересу людей до театру. Церква з підозрою ставилася до театрального мистецтва, але театри почали виникати в усіх містах Італії, а під впливом італійців і в інших країнах Європи. Із часом з'явилися місцеві драматурги, які створювали п'єси для театральних постановок.

У другій половині XVI ст. починається небачений розквіт театрального мистецтва в Англії. У часи королеви Єлизавети I поблизу Лондона побудовували спеціальні будинки для театральних вистав: *«Театр»*, *«Троянда»*, *«Глобус»*. На початку XVII ст. таких театрів у столиці Англії було близько 20. У театрі *«Глобус»* виступав як актор **Вільям Шекспір** (1564—1616), який заради сцени покинув рідний дім у місті Стратфорд-на-Ейвоні. Із часом Шекспір почав переробляти для вистав старі п'єси, а потім уже

Рис. 7. Вільям Шекспір

Рис. 8. Театр «Глобус»

створював власні твори. Незважаючи на те, що в Англії вважалося, що актор не може бути драматургом, п'єси Шекспіра швидко отримали визнання. На першому етапі своєї творчості великий драматург написав декілька комедій, багато історичних п'єс, таких як *«Річард III»* та *«Генріх IV»*, славетну трагедію *«Ромео і Джульєтта»*. У своїх творах Шекспір підкреслював важливість людських почуттів, заради яких можна було пожертвувати навіть життям. Він виступав проти жорстокої та необмеженої королівської влади, але підтримував справедливу монархію.

На другому етапі творчості Шекспір створив відомі трагедії — *«Гамлет»*, *«Отелло»*, *«Король Лір»*. У цих творах великий драматург приділив увагу долі людини, боротьбі людей за власне щастя.

П'єси Вільяма Шекспіра стали перлиною європейської культури. Вони дали поштовх до подальшого розвитку театрального мистецтва в Європі.

Залитання й завдання

1. Які зміни відбувалися в освіті в епоху Відродження?
2. Доведіть, що в часи Відродження відбувався стрімкий розвиток науки.
3. Чому відкриття Коперника привело до значних змін у наукових знаннях?
4. Чи згодні ви з обвинуваченням Макіавелі в порушенні норм моралі?
5. Існує думка, що роман Сервантеса більше, ніж просто комедія. Поясніть, чому.
6. Із чим був пов'язаний розвиток театрального мистецтва в епоху Відродження?
7. Зробіть висновок до пункту 3.

Увага, джерело!

«До відома конгрегації дійшло, що неправдива, суперечна божеському писанню... доктрина про рух Землі й нерухомість Сонця, яку викладав Миколай Коперник у своїй книзі... починає поширюватися й прийматися багатьма... Тому... конгрегація вирішила, що вказані [твори] Миколая Коперника... повинні бути вилучені з обігу, доки не будуть виправлені...» (Із рішення католицької церкви про заборону книги М. Коперника)

- ? Чому церква намагалася перешкодити поширенню відкриття Коперника?

ТЕМА VI. ПОЛЬСЬКА ДЕРЖАВА Й МОСКОВСЬКЕ ЦАРСТВО

У той час як на європейському заході вирували релігійні війни та піднімала голову молода буржуазія, на сході Європи теж відбулися важливі зміни. Дві держави — Польща та Московське царство — значно розширили свої володіння. Більшість народів Східної Європи опинилися в залежності від цих країн. Однак зміцнення Московського царства та Польщі було досягнуто різними шляхами. Порівняння розвитку двох сусідніх країн яскраво демонструє, як відмінні умови в кожній країні вплинули на становлення державної влади. Якщо Польща є прикладом держави, у якій феодали домоглися переваги над владою монарха, то в Московському царстві саме монарх підкорив собі все населення країни. Але, незважаючи на численні відмінності, обидві країни об'єднувало панування феодальних відносин у їх найгіршому прояві — кріпацтво. Тому ні в Польщі, ні в Московському царстві не відбулося стрімкого розвитку мануфактурного виробництва, не з'явилося великої кількості власної буржуазії. Обидві країни починають поступово відставати в розвитку від країн Західної Європи.

**Панування феодальних відносин стримувало розвиток
Польщі та Московського царства.**

Обидві держави намагалися розширити свій вплив на сусідні країни. Московське царство поступово просувалося на схід, а Польща остаточно підкорила німецькі володіння на півночі. Але найбільш привабливими польські королі та московські цари вважали землі між двома державами, тому протистояння між ними було неминучим. Боротьба між Польщею та Московським царством за право володарювати на сході Європи призвела до постійних сутичок між двома країнами, які суттєво вплинули на їх розвиток і взаємовідносини католицької та православної цивілізацій.

Захід	1533—1584 Іван IV Грозний, московський цар	1558—1583 Лівонська війна	1618—1648 Тридцятилітня війна	1649 «Соборне уложення» Олексія Михайловича	1653—1658 Протекторат Олівера Кромвеля	1667 Андрусівське перемир'я між Московським царством і Річчю Посполитою
	1467—1520 Селім I Грозний, турецький султан	1526—1754 Імперія Великих Моголів в Індії	1555 Поділ Грузії між Персією й Туреччиною	1556 Приєднання до Росії Астраханського ханства	1623—1625 Повстання в Грузії проти Персії	1628—1644 Селянська війна в Китаї
	1618 Похід гетьмана П. Сагайдачного в Московське царство	1648 Початок національно-визвольної війни українського народу	1651 Битва під Берестечком	1654 Переяславська рада	1658 Гадяцький договір	1665 Московські статті, підписані гетьманом І. Брюховецьким

§ 14. Річ Посполита

Варто пригадати!

- ✓ Яка держава була суперником Польщі в XV ст.?
- ✓ Назвіть основні положення Кревської унії 1385 р.
- ✓ Які землі були приєднані до Польщі в XIV—XV ст.?
- ✓ Пригадайте, які країни зіткнулися в Грюнвальдській битві.

1. Люблінська унія 1569 р. Укладена в **1385 р.** *Кревська унія* не привела до повного об'єднання Польського королівства й Великого князівства Литовського, але між двома державами зберігалися тісні зв'язки. Нерідко польський король посідав престол Великого князя Литовського, обидві держави часто вели спільні воєнні дії. Польські *магнати* й *шляхта*, яких приваблювали землі Великого князівства Литовського, неодноразово намагалися остаточно об'єднати Польщу й Литву. Цим спробам тривалий час чинили опір литовські магнати, які побоювалися, що більш сильні польські феодалі захоплять владу в об'єднаній державі. Ситуація змінилася після вступу Литви в боротьбу з *Московським царством* за володіння *Лівонського ордену* в Прибалтиці. Боротьба із сильною московською армією вимагала об'єднання зусиль Литви й Польщі, і литовські магнати погодилися на створення єдиної держави.

У 1569 р. польський король **Сигізмунд II Август** (1548—1572) скликав у Люблінні об'єднавчий сейм польських і литовських магнатів і шляхти. На сеймі після тривалих суперечок була укладена **Люблінська унія** — об'єднання Польського королівства й Великого князівства Литовського в єдину державу — **Річ Посполиту** (республіка — польськ.) з єдиним королем і сеймом. Велике князівство Литовське зберігало широку автономію, але українські землі повністю переходили під владу польських феодалів.

Люблінська унія привела до створення однієї з найбільших держав у Європі — Речі Посполитої.

Рис. 1. Польський король Сигізмунд II Август (1548—1572)

Рис. 2. Акт Люблінської унії

Рис. 3. Засідання польського сейму

Доля українських земель. Сейм у Любліні проходив дуже складно. Поляки вимагали об'єднання князівства й королівства в єдину державу й наполягали на участі в переговорах литовської шляхти. Литовські й православні князі свою шляхту до переговорів не допускали й вимагали найширшої автономії для Литви. Переговори зайшли в глухий кут, литовські магнати стали роз'їжджатися, сподіваючись, що сейм припинить свою роботу. Однак литовська шляхта залишилася, і засідання сейму тривали.

Шляхта попросила захисту в польського короля, і король Сигізмунд оголосив про приєднання спочатку Волині, а потім Київщини й Брацлавщини до Польщі. Місцевій шляхті були гарантовані права польського дворянства й захист від магнатів. Залишившись без підтримки, литовські магнати були змушені повернутися на Люблінський сейм.

2. Економічний розвиток у XVI ст. На розвиток Речі Посполитої в XVI ст. значний вплив мала «революція цін» у Західній Європі. У цей період у кілька разів збільшилася вартість продовольства, і торговцям стало дуже вигідно вивозити зерно зі Східної Європи й продавати його в Голландії або Англії. Великі й дрібні польські феодала (*магнати й шляхта*) почали активно торгувати хлібом із Західною Європою. Аби збільшити виробництво зерна, землевласники почали створювати *фільварки* — великі феодальні господарства, що виготовляли продукцію для продажу. Прагнення самостійно продавати зерно змусило шляхту замінити оброк на панщину. Відпрацювання панщини було значно важчою повинністю, аніж виплата оброку, і залежні селяни втечею рятувалися від феодалів. Магнати й шляхта не хотіли втрачати робочу силу й вимагали від короля заборонити перехід селян. Протягом XVI ст. в Речі Посполитій відбулося закріпачення селянства, хоча в більшості країн Європи кріпосне право було скасоване ще в середні віки.

У XVI ст. розвиток фільваркового господарства в Речі Посполитій призвів до повторного покріпачення селянства.

Королі сприяли розвитку ремесел у польських містах і захочували переселення в Польщу ремісників з інших країн. Але міста зіткнулися з несподіваними труднощами. Торгівля зерном давала шляхті такий великий дохід, що шляхтичі могли купувати більш якісні закордонні ремісничі товари й предмети розкоші. На вимогу шляхти ввезення товару з-за кордону не обкладалося митом. Це гальмувало розвиток ремісничого виробництва в польських містах.

3. Державний устрій Речі Посполитої в XVI ст. Наприкінці XV ст. в Польському королівстві остаточно сформувалася *станово-представницька монархія*. Влада короля обмежувалася сеймом, що складався із двох палат: *Сенату й Посольської Ізби*. До Сенату

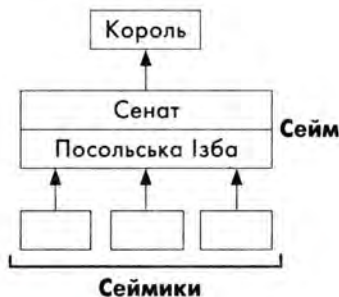

Рис. 4. Державне управління Речі Посполитої

Рис. 5. Варшава на початку Нового часу

входили магнати й вищі представники духовництва. Посольська Ізба складалася з представників шляхти — *послів*, яких обирали на місцевих *сеймиках* — зібраннях шляхти. На засідання сейму зрідка допускалися представники міст, але в них не мали права брати участь залежні селяни, що становили більшість населення країни. Як і в інших країнах Європи, польські королі прагнули зміцнення своєї влади й ослаблення впливу магнатів. Однак на відміну від Західної Європи, де влада королів поступово посилювалася, у Польщі, а потім і в Речі Посполитій повноваження сейму, особливо нижньої палати — Посольської Ізби — значно розширювалися.

Це сталося тому, що польська шляхта, на відміну від західноєвропейського дворянства, була численна (до 10 % населення) й завдяки фільваркам дуже заможна й незалежна від короля і його дарунків. Польські міста, що слабшали, не могли стати надійними союзниками королю. Тому королі змушені були йти на постійні поступки шляхті.

У 1505 р. король **Олександр I** (1501—1506) погодився на те, що нові закони будуть прийматися тільки за згодою сейму. У 1572 р. помер останній представник династії **Ягеллонів** Сигізмунд II Август, і шляхта домоглася права брати участь у виборах нового короля. У 1573 р. новим королем Речі Посполитої був обраний **Генріх Валуа** (1573—1574), який прийняв так звані «**Генріхові артикули**». Документом закріплювалися обов'язкові вибори короля, обмежувалося право короля наймати війська, оголошувати війну. Згодом повноваження королів ще більше обмежили, сейм міг навіть вирішувати питання королівського одруження.

Наприкінці XVI ст. сейм обмежив повноваження короля, і Річ Посполита перетворилася на «шляхетську республіку», у якій шляхта користувалася практично необмеженою свободою.

4. Реформація і Контрреформація в Речі Посполитій. Ідеї Реформації рано проникли на польські землі. Багато шляхтичів підтримували різні течії протестантизму, сподіваючись послабити вплив священників і привласнити церковні землі. У країні почалася так звана «*профанація костьолів*» — загарбання церковної землі й майна. Однак у містах, які в Європі зазвичай були центрами реформаційного руху, протестантизм набув поширення в основному серед німецьких переселенців. Польські міста не стали опорою Реформації.

Королі Речі Посполитої, на відміну від багатьох європейських правителів, не намагалися застосовувати силу для захисту католицизму, і в Польщі обійшлося без кровопролитних релігійних конфліктів. Але наприкінці XVI ст. вплив ідей протестантів у Речі Посполитій став слабшати. У XVII ст. в Польщі успішно проводилася католицька Контрреформація. Викликано це було зростаючою загрозою з боку мусульманських країн — **Кримського ханства й Туреччини**. Багато магнатів вважали, що тільки єдність країн Європи зможе зупинити турецьку загрозу. Але вирішальну роль у перемозі Контрреформації відіграло протистояння із православним населенням українських і білоруських земель. Польські магнати й шляхта прагнули полонізувати православних, ліквідувати їхню релігійну самостійність. Для цього була необхідна єдність самої польської церкви, тому шляхтичі поверталися до католицизму. Однак проблему ліквідації православ'я в Речі Посполитій вдалося розв'язати лише частково. У **1596 р.** церковний собор у Бресті прийняв унію між католицькою і православною церквами. Православ'я в Речі Посполитій було ліквідовано, виникла нова церква — *греко-католицька*, яка визнавала владу Папи Римського. Але незважаючи на зусилля нової церкви й тиск польської влади, більша частина населення України зберегла вірність православ'ю.

У XVII ст. польська шляхта вже вважала себе єдиною захисницею «істинної віри» на сході Європи й відмовилася від реформаційних ідей.

Боротьба з православ'ям і протистояння з мусульманськими країнами призвели до поразки Реформації в Речі Посполитій.

5. Зовнішня політика Речі Посполитої в XVI ст. У XVI ст. Польському королівству, а потім Речі Посполитій вдалося значно розширити свої володіння. У **1525 р.** останній магистр старого ворога Польщі — **Тевтонського ордену** перетворив землі ордену на герцогство й присягнув польському королю **Сигізмунду I** (1506—1548). За Люблінською унією Польща одержала право на українські землі. У Лівонській війні з Московським царством король **Стефан Баторій** (1576—1586) також приєднав більшу частину володінь Лівонського ордену.

На південних кордонах держави посилювалася татарська загроза, але королівського війська тут практично не було. Населення українських земель змушене було самотійно захищатися від набігів кримських татар. Поступово сформувалося *українське козацтво* як єдиний ефективний захист південних земель. Деякі магнати й королі використовували козацькі загони для оборони кордонів держави, проводили спільні походи, брали козаків на службу. Однак сейм не визнавав козаків і продовжував вважати їх бунтівниками.

Шляхта прагнула збільшення земельних володінь, але захищати завойовані землі не хотіла.

6. Річ Посполита в першій половині XVII ст. У XVII ст. почали падати ціни на польське зерно. Зменшення доходів від зовнішньої торгівлі завдало удару господарствам шляхти. Заможні магнати змогли пережити падіння доходів, і багато шляхтичів прийшли до них на службу. Великі феодали скористалися слабкістю королівської влади й захопили гігантські земельні володіння в Україні. Недарма деяких магнатів називали «*корольками*», багато з них утримували особисті армії. Значно посилив вплив магнатів на сейм, багато шляхтичів голосували за наказом своїх сеньйорів. Саме в інтересах великих феодалів уперше було застосоване право *liberum veto*. У своїх володіннях магнати були повновладними хазяями кріпаків. Особливо важким було селянське життя в Україні. Зростаючі селянські повинності й постійне порушення прав козаків призвели до великих козацько-селянських повстань.

Магнати й шляхта продовжували впливати на зовнішню політику. Саме магнати, які підтримали **Лжедмитрія I**, втягли Річ Посполиту в боротьбу за московський престол у «*смутний час*». У **1617–1629 рр.**, за короля **Сигізмунда III** (1587–1632), Річ Посполита вела тяжку війну зі Швецією, але сейм відмовлявся давати гроші на її ведення. Шляхта

Рис. 6. Польський король Стефан Баторій (1576–1586)

Рис. 7. Рембрандт. Польський вершник

Рис. 8. Бій поляків із турками

побоювалася, що король, збільшивши армію, посилить свою владу. Підсумком війни стала втрата частини Лівонії й установлення шведського контролю над найбільшим польським морським портом — *Гданьськом*. У **1620 р.** почалася війна з Туреччиною, на яку сейм спочатку також відмовився виділяти кошти. Лише після поразки під Цецорою сейм почав готуватися до війни й викликав на допомогу козаків. Турків удалося зупинити тільки в *Хотинській битві 1621 р.*, причому вирішальну роль у ній відіграли козаки. Замість того, щоб подякувати, сейм знову почав наступ на права козацтва.

Політика магнатів і шляхти на українських землях призвела до Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. Кількаразова поразка польських військ у цій війні продемонструвала всю слабкість Речі Посполитої і стала початком занепаду «шляхетської республіки».

У XVII ст. політика польського сейму послабляла Річ Посполиту.

Завдання й завдання

1. Порівняйте повноваження короля в Речі Посполитій та у Франції. У чому їх основні відмінності?
2. Назвіть причини укладення Люблінської унії.
3. У чому були причини покріпачення селян у Речі Посполитій?
4. Що відрізняло польську шляхту від західноєвропейського нового дворянства?
5. Чим, на вашу думку, можна пояснити перемогу Контрреформації в Речі Посполитій?
6. Охарактеризуйте основні напрямки зовнішньої політики Польщі в XVI ст.
7. Що вплинуло на зміну ситуації в Речі Посполитій у першій половині XVII ст.?

§ 15. Московська держава в роки правління Івана IV Грозного

Варто пригадати!

- ✓ Пригадайте, під час правління яких князів відбувалося посилення Московської держави.
- ✓ Хто був противником створення централізованої Московської держави?
- ✓ У чому полягали особливості розвитку Великого князівства Московського в XV ст.?

1. Московська держава в першій половині XVI ст. У другій половині XV — на початку XVI ст. великі князі московські **Іван III** (1462—1505) та **Василь III** (1505—1533) розширили межі своїх володінь. Роздробленість країни була практично подолана. Владі великого князя московського підкорялися всі стани феодальної держави. Великі феодала — *бояри*, які володіли численними землями — *вотчинами*, брали активну участь в управлінні князівством.

Вони засідали в *Боярській Думі* — дорадчому органі при князі, обіймали посади *воєвод*. Відкрито виступати проти влади великого князя бояри вже не наважувалися. Поступово в країні посилювався вплив дрібних феодалів — *дворян* або «*служивих людей*», які за службу князеві отримували землю. Саме на дворян спиралися великі князі, укріплюючи свою владу.

Мовою документа. Посол австрійських Габсбургів так писав про владу великого князя Василя III: «...Владою, яку він застосовує до своїх підданих, він легко перевершує монархів цього світу. І він докінчив також те, що почав його батько [Іван III], а саме: відібрав у всіх князів та інших владарів усі їхні міста й укріплення».

У Московській державі існувало близько 130 міст, але, на відміну від країн Західної Європи, у містах князівства практично не розвивалося *мануфактурне виробництво*, а населення міст — «*посадські люди*» — було залежним від великого князя й бояр.

Більшість населення країни становили *залежні селяни*, які жили на землях феодалів. Селяни відпрацьовували *панщину* на полі феодала, платили *оброк*, інші повинності. Феодали, особливо дворяни, у яких було мало селян, були зацікавлені у виданні заборони на вільний перехід хліборобів — прикріпленні селян до землі. Зростання цін на зерно в XVI ст. посилювало процес закріпачення селян.

У першій половині XVI ст. Московське князівство було феодальною державою із сильною владою великого князя.

2. Прихід до влади Івана IV. Після смерті великого князя Василя III в 1533 р. бояри скористалися малолітством князя **Івана IV** (1533—1584) і знову посилили свій вплив у державі. Коли ж через п'ять років раптово померла мати Івана IV — **Олена Глинська**, бояри почали відкриту боротьбу за владу в країні, не звертаючи уваги на молодого князя.

Рис. 1. Цар Іван IV Грозний

Рис. 2. Російські дворяни

Рис. 3. Вінчання на царство Івана IV Грозного

Іванове дитинство. Іван IV ріс чутливим хлопчиком, цікавився історією рідної країни, дуже любив читати. Але його оточувала обстановка інтриг і таємних убивств, бояри ображали й принижували хлопчика. Сам Іван згадував: «...родичі мої не піклувалися про мене». Тому в характері Івана уживалися допитливість і підозрілість до людей, сором'язливість і мстивість. В юному князі росла ненависть до жадібних і жорстоких бояр, які піклувалися тільки про власне збагачення й не цікавилися долею країни. Боярська сваволя переконала Івана в тому, що порятунок держави залежить від сили його князівської влади, яка може втихомирити бояр. Захоплені боротьбою одне з одним, бояри не помітили, як поруч із ними виріс новий володар Московської землі.

Іванові IV ще не виповнилося 17 років, а він уже вразив московський двір несподіваною вимогою проголосити його *царем*, тобто імператором, як правителів Орди або Візантії. Цим московський престол прирівнювався за значущістю до інших монархій Європи. Після вінчання на царство в **1547 р.** юний цар доклав чимало зусиль, щоб налагодити управління країною. Іван IV розумів, що в нього самого не вистачить знань і вмінь змінити ситуацію в державі. Тому він прислухався до порад свого найближчого оточення, яке об'єдналося у *Вибрану раду*.

Вибрана рада, до якої входили бояри, дворяни та митрополит Московський **Макарій**, провела реформи, які мали зміцнити царську владу й покращити управління царством. У **1549 р.** вперше в історії Московської держави був скликаний *станово-представницький* орган держави — **Земський собор**. Так Вибрана рада, за прикладом деяких західноєвропейських держав, хотіла посилити центральну владу в царстві, спираючись на підтримку представників народу.

У 1550 р. Земський собор прийняв *Судебник* — новий збірник основних законів держави. Залежні селяни, за Судебником, могли піти від свого феодала тільки в Юріїв день. Того ж року почало формуватися регулярне військо — *стрілецькі полки*. Була створена й дворянська «гвардія» царя — «*вибрана тисяча*». Пізніше Земський собор прийняв загальні правила служби у війську землевласників — бояр і дворян. Вдалося завершити формування нових органів управління державою — *приказів*. Дворяни й система приказів стали надійною опорою царської влади в боротьбі з боярством.

Земський собор. На відміну від країн Західної Європи, де з посиленням влади монарха значення станово-представницьких органів зменшується, у державі Івана IV Земський собор виникає в умовах досить сильної центральної влади. Тому повноваження соборів були обмежені, вони затверджували рішення царя й Боярської думи, не мали права самостійно приймати закони. У роботі соборів, як правило, брали участь представники бояр, дворян і купців. Простих городян і вільних селян до участі в соборах запрошували дуже рідко.

Реформи Вибраної ради дозволили зміцнити Московське царство.

3. Зовнішня політика в 50-ті рр. XVI ст.

Успішні реформи Вибраної ради дали змогу Іванові IV проводити активну зовнішню політику, розширювати межі держави. На сході Московське царство межувало з **Казанським** та **Астраханським** ханствами, які виникли після розпаду Золотої Орди. У цих країнах постійно точилася боротьба між прихильниками Москви й Туреччини. Першим завданням царя стало завоювання *Казанського ханства* на Поволжжі, яке неодноразово здійснювало набіги на російські землі, але було ослаблене внутрішніми конфліктами. Перші два походи закінчилися невдало, але в **1552 р.** в третій похід цар повів величезне на той час військо — до 150 тис. вояків. Понад місяць царська армія тримала в облозі столицю ханства — місто *Казань*, і після генерального штурму Казань упала, а ханство було приєднане до Московської держави.

У **1556 р.** армія Івана IV, майже не зустрівши опору, приєднала до Московського царства *Астраханське ханство*. Владу московського царя також визнали **Велика Ногайська Орда** й деякі народи Північного Кавказу.

Успіхи на сході й півдні країни підштовхнули молодого царя до походу проти **Лівонського ордену** в Прибалтиці. Землі ордену були бажаною здобиччю для малоземельних «служивих людей». **Лівонська війна** (1558—1583) почалася дуже вдало, і військо Івана IV стрімко ввійшло в Прибалтику, захопило ряд важливих фортець. Лівонський орден опинився на краю загибелі. Але країни Європи, які завжди ворогували між собою, були налякані посиленням Московського царства й об'єдналися проти Івана IV. Проти Москви виступили Польща, Литва, Данія і Швеція. Війна набула характеру затяжної, російські війська почали зазнавати поразок.

Рис. 4. Російська гармата XVI ст.

Рис. 5. Покровський собор у Москві (храм Василя Блаженного)

Рис. 6. Московські воїни

Рис. 7. Василь Суриков. Підкорення Сибіру Єрмаком

На Схід. Незвично відбувалося підкорення Західного Сибіру Московським царством. Загін козаків, що виступив проти Сибірського ханства в 1581 р., очолив **Єрмак Тимофійович**. Але він був не представником царя, а найманим отаманом купців Строганових. Завоювання Сибіру почалося як приватний захід. Цар навіть наказав припинити похід, що почався без його наказу. Нечисленному загону Єрмака вдалося розбити військо сибірського хана Кучума й захопити столицю ханства. У **1585 р.** військо Єрмака потрапило в засідку й було розбито. Сам Єрмак потонув. Хоча залишки козацьких загонів пішли із Сибіру, незабаром ханство було остаточно приєднане до Московського царства.

Вдалі військові походи 50-х рр. XVI ст. перетворили Московське царство на багатонаціональну державу.

4. Опричнина. Невдачі Лівонської війни призвели до того, що інтереси Івана IV і Вибраної ради розійшлися. Тривалий час цар погоджувався з усіма реформами Вибраної ради, прислухався до своїх найближчих радників. Однак московський государ прагнув не тільки посилення держави, а й перетворення своєї влади на абсолютну. Тому самолюбивий Іван IV не стерпів заперечень проти Лівонської війни, які висловлювала більшість Вибраної ради. Більш ніж десятирічне реформування значно зміцнило державу, і тепер цар міг обійтися без підтримки своїх радників. У **1560 р.** Вибрана рада була розпущена, а деякі її лідери обвинувачені в зраді й заарештовані. Гнів Івана IV поширився й на бояр, яких він підозрював у спробах обмежити його владу.

Однак одноосібне правління царя не покращило ситуації в країні. Лівонська війна тривала, причому безуспішно для російських військ. У **1564 р.**, переконавшись у безглуздість царської політики, утік на захід найближчий радник царя, відомий полководець князь *Андрій Курбський*. Царська скарбниця стрімко порожніла, у боярському середовищі все частіше лунали голоси про помилковість дій Івана IV.

У 1565 р. цар раптово обвинуватив бояр у всіх бідах держави і заявив, що зрікається престолу. Однак це була лише гра, у якій Іван IV не міг програти. У Московському царстві авторитет правителя був недосяжним, і прості москвичі силоміць змусили бояр просити царя не відмовлятися від влади. Іван милостиво погодився зберегти престол, але висунув власні вимоги. Усі землі царства ділилися на дві частини — «земщину», якою мала управляти Боярська дума, і «опричнину» — землі, що безпосередньо належали цареві. Для захисту царя створювалося спеціальне *опричне військо* з тисячі осіб, що згодом досягло 6 тисяч.

Запровадженням опричнини Іван IV хотів послабити боярський вплив у державі, використавши для цього «служивих людей» — дворян. Саме з них набиралася більшість опричників. Засобом боротьби став *терор*. Бояр, чийі землі входили в опричнину, позбавляли володінь і виганяли в земщину. Найменший опір найжорстокішим чином зупиняли опричники під керівництвом лиховісного *Малюти Скуратова*.

Слуги царя. Опричники роз'їжджали по вулицях кінями, на сідлах яких висіли мітли й собачі голови. Ці предмети символізували, що опричники винохували зраду, як собаки, й вимітали її геть. Усіх, кого підозрювали в незгоді із царем, заарештовували й обвинувачували в зрадництві, змовах, чаклунстві. Десятки боярських родів були заслані, багато хто загинув від руки ката. Хоча більшість змов опричники відверто вигадували, Іван IV заохочував своїх слуг, роздаючи їм посади й землі.

Однак від опричнини страждали не тільки бояри. Каткування й страти чекали на всіх, хто міг викликати невдоволення опричників. Тисячі городян і селян змушені були бігти від царських переслідувань. Страшний слід в історії правління Івана IV залишив опричний похід у *Великий Новгород*, боярство якого нібито було втягнуто в змову. У містах між Москвою і Новгородом опричники влаштува-

Рис. 8. Трон Івана IV Грозного

Рис. 9. Печатка Івана IV Грозного

Рис. 10. Аркуш з «Апостола» Івана Федорова

ли жахливу різанину простого населення, у якій загинуло понад 1,5 тис. людей. Але із зовнішнім ворогом опричники боротися не вміли. Так, у **1571 р.** опричне військо не змогло перешкодити орді кримського хана спалити Москву.

Опричнина — спосіб посилення царської влади за допомогою терору.

5. Останні роки правління Івана IV Грозного. У **1572 р.** Іван IV розігнав опричнину й почав переслідування самих опричників, вплив яких у суспільстві значно посилювався в попередні роки. Арешти і страти тривали до самої смерті Івана IV у **1584 р.** Порожніли цілі села, люди тікали, шукаючи більш безпечних місць. Через жорстокість, із якою цар розправлявся з ворогами, він увійшов в історію як Іван IV Грозний.

У зовнішній політиці царя спіткали невдачі. Кримські татари двічі проривалися до Москви. Лівонська війна, на ведення якої були витрачені величезні ресурси, закінчилася поразкою. За умовами миру Московське царство не тільки не досягло своєї мети, але й втратило майже всі володіння на узбережжі Балтійського моря.

Незважаючи на лихоліття в період правління Івана IV Грозного відбулися важливі зміни в культурі країни. У 1564 р. *Іван Федоров* надрукував «Апостол» — першу друковану книгу в Московському царстві. На честь узяття Казані в Москві російськими зодчими був побудований **Покровський собор**, більш відомий як храм *Василя Блаженного*, — один із найкрасивіших православних храмів.

Діяльність Івана IV привела до закінчення процесу централізації країни і значного посилення царської влади, але завдала значної шкоди населенню й господарству Московської держави.

Запитання й завдання — — — — —

1. Чому великі князі спиралися на підтримку дворян?
2. Чим була викликана ненависть Івана IV до бояр?
3. Порівняйте становище бояр і дворян у Московському царстві.
4. Чому в перші роки свого правління Іван IV прислухався до думки Вибраної ради?
5. Охарактеризуйте вплив опричнини на розвиток Московського царства.
6. Охарактеризуйте зовнішню політику Івана Грозного.

Увага, джерело! — — — — —

«Ми сподівалися, що ти у своїй державі государиня й сама правиш... [але] у тебе навіть люди [знать] правлять, і не тільки люди, але й мужики торгові». (Із листа Івана Грозного до англійської королеви Єлизавети I)

? Поясніть вислів царя, за якого вперше був скликаний Земський собор.

§ 16. «Смутний час» і воцаріння династії Романових

Варто пригадати!

- Укажіть напрямки зовнішньої політики Речі Посполитої (§ 14).
- Як «революція цін» вплинула на розвиток сільського господарства в Східній Європі (§ 14)?

1. Напередодні Смути. Після смерті Івана IV влада в Московській державі перейшла до його сина **Федора** (1584—1598). Але слабкий і безвольний цар не міг упоратися з розрухою, що настала в державі після опричнини. Насправді Московським царством управляв хитрий і далекоглядний боярин **Борис Годунов**. Йому вдалося тимчасово стабілізувати становище в країні, примирити бояр і дворян, припинити арешти й страти. Розплачуватися за це довелося залежним селянам, яким тимчасово заборонили йти від поміщиків (заповідні літа) і ввели п'ятирічний термін для пошуку селян-утікачів (урочні літа).

Рис. 1. Цар Борис Годунов

У **1598 р.** цар Федір помер, не залишивши спадкоємців. Земський собор проголосив царем Бориса Годунова (1598—1605), який не мав законних прав на престол. Новий цар незабаром зіткнувся з несподіваними труднощами. У **1601 р.** почався страшний голод, що тривав три роки. Годунов намагався допомогти голодуючим, але хліба все одно не вистачало. Тільки в Москві загинули тисячі людей. Селяни й городяни, рятуючись від голоду, бігли з насиджених місць. Заощаджуючи продовольство, бояри виганяли на вулицю холопів. У країні, особливо на південних окраїнах, скупчилися тисячі утекших селян і холопів. Незабаром почалися повстання. Селянські загони під проводом **Хлопка** вдалося зупинити й розігнати тільки під Москвою.

Загадкова смерть. Царевич Дмитро, син Івана Грозного від останньої, сьомої, дружини Марії Нагої, після смерті батька був відправлений у місто Углич. Царевич був єдиним законним претендентом на престол після бездітного царя Федора. Але в 1591 р. Дмитро несподівано загинув. Мати царевича й жителі Углича стверджували, що Дмитра знищили наймані вбивці. Із Москви приїхали бояри для розслідування трагічної події. Вони заявили, що Дмитро загинув випадково, кілька разів упавши на ніж в епілептичному нападі. У це пояснення ніхто не повірив, але воно стало офіційною версією. І хоча й до сьогодні вчені не мають єдиної думки щодо смерті Дмитра, народний погосл наполегливо стверджував, що замовником убивства був Борис Годунов.

Царю Борисові Годунову не вдалося подолати негативні наслідки царювання Івана IV.

2. «Смутний час». Народ, підбурюваний боярами — суперниками Годунова, у всіх бідах звинувачував нового царя. Від часів Івана Грозного особистість царя була непогрішимою, тому в містах і селах говорили, що цар Борис не царського роду — «несправжній», тому Бог прогнівався на Московську землю й обрушив на неї нещастя. Урятувати Святу Русь може лише законний цар. Цими чутками вирішили скористатися внутрішні й зовнішні вороги Годунова.

У володіннях магнатів Речі Посполитої з'явився чернець *Григорій Отреп'єв*, який оголосив себе «дивом урятованим» сином Івана IV царевичем Дмитром. Польський король і католицька церква підтримали заяву Отреп'єва. Самозванець увійшов в історію під ім'ям *Лжедмитрія I*. Зібравши військо, у 1604 р. Лжедмитрій I пішов на Москву. Так у Московському царстві почалася **Смута**.

У роки Смути (1605—1613) на московському престолі змінилося два царі, а під стінами Москви з'явився інший самозванець. Два роки влада була змушена боротися проти нечуваного за розмахом повстання під проводом *Івана Болотникова*. Урешті-решт владу в державі захопили бояри, які звернулися по допомогу до польського короля та таємно домовилися з поляками проголосити московським царем польського королевича *Владислава*. Налякані розмахом народного руху, бояри сподівалися на підтримку польських військ і впустили армію Речі Посполитої до Москви. У той час шведи захопили Новгород, а поляки взяли Смоленськ, улаштувавши в місті жорстоку різанину. Здавалося, Московська держава доживає останні дні й буде зруйнована внутрішньою смутою і нападами сусідніх держав.

Але народ відмовився миритися із загибеллю власної держави. Позбавлені центральної влади, жителі сіл і міст — бояри, дворяни, городяни й селяни — об'єдналися в *народне ополчення*. Перше опол-

Рис. 2. Армія Івана Болотникова

Рис. 3. Вигнання поляків із Кремля

чення не мало великого успіху. Друге ополчення, яке очолювали нижньогородський староста *Кузьма Мінін* і князь *Дмитро Пожарський*, у **1612 р.** звільнило Москву від польських інтервентів.

Населення Московського царства виступало не проти іноземців, а проти загрози покатоличення країни. От як про причини створення народного ополчення йшлося в тогочасному документі: «...нижегородці, приревнувавши православну християнську віру і не бажаючи бачити православної віри в латинстві, почали думати, як би допомогти Московській державі».

Подолання Смути в Московській державі лягло на плечі простого народу, який зміг зберегти незалежність своєї країни.

3. Початок правління династії Романових.

У **1613 р.** в Москві був скликаний Земський собор для обрання нового царя. У роботі собору вперше брали участь представники не тільки духовництва, бояр, дворян і городян, але, можливо, й незалежних селян. Новим царем був проголошений 16-річний **Михайло Романов** (1613—1645). На Земському соборі не було здійснено спроби обмежити владу царя, як це відбувалося в деяких країнах Європи. Дворянство підтримувало самодержавство, тому що сподівалося, що сильний цар захистить їх від боярської сваволі. У середовищі простих людей — городян і селян — панували дуже сильні монархічні настрої, віра в «доброго» царя. Бояри, яких не влаштовувала необмежена влада правителя, побоювалися виступати проти волі народу і сподівалися, що їм удасться нав'язати юному самодержцеві свою волю. Так у Московській державі до влади прийшла нова династія — Романови.

Великий государ великого государя. Філарет (Федір) Романов (близько 1554(55)—1633) походив із незначної боярської родини, але в **1598 р.** був суперником Бориса Годунова на виборах царя. Ставши царем, Годунов насильно змусив свого супротивника постригтися в ченці. Федір, який прийняв у чернецтві ім'я Філарет, не залишив надії одержати владу в Московському царстві. У «смутний час» Філарет значно укріпив свої позиції. Спочатку став ростовським митрополитом, а потім був проголошений патріархом. Філарет брав найактивнішу участь у всіх переговорах і переворотках, які відбувалися в Московському царстві. На переговорах із польським королем Сигізмундом III він відмовився йти йому на поступки і був заарештований поляками. Із полону повернувся тільки в **1619 р.**, коли його сина Михайла вже обрали царем. До самої смерті патріарх був фактичним правителем Московської держави, офіційно носив титул «великий государ». Він зміцнив владу свого слабовільного сина, зробивши її практично необмеженою.

Рис. 4. Лжедмитрій I

Рис. 5. Цар Михайло Романов

Династія Рюриковичів		Царі від Федора до Олексія	
		Династія Годунових	
Іван IV Грозний 1533—1584	Федір Іванович 1586—1598	Борис Годунов 1598—1605	Федір Борисович 1605
		Лжедмитрій I 1605—1606	Василій Шуйський 1606—1610
		Династія Романових	
Міжцарювання (1610—1613)		Михайло Федорович 1613—1645	Олексій Михайлович 1645—1676

Перші роки правління царя Михайла проходили в боротьбі із селянськими повстаннями та поляками. Урешті-решт повстання були придушені, а з поляками в 1618 р. було укладене перемир'я, за яким до Речі Посполитої відходив Смоленськ. У 1632 р. Московське царство знову почало війну з Річчю Посполитою, але Смоленськ відвоювати не змогло.

Внутрішнє життя в державі налагоджувалося, але ставало все більш очевидним відставання Московського царства від країн Західної Європи. У Росії знову посилилися залежність селян і самодержавна влада царя. Країна була вкрай розорена, багато сіл спорожніли, селяни бігли на окраїни, робочих рук не вистачало. Доходи бояр і особливо дворян скоротилися. Бояри, які мали багато залежних селян, ще могли витримати втрату частини працівників, але для дворян, у яких часто було лише одне село, зменшення кількості селян оберталося значною втратою. Саме дворяни наполягали на повному прикріпленні селян до землі, і царський уряд, що опирався на дворянство, йшов їм назустріч. Дворяни у відповідь підтримували сильну царську владу, зміцнюючи самодержавство.

Московському царству вдалося подолати наслідки «смутного часу», але відновлення держави проходило на основі феодальних порядків.

4. Царювання Олексія Михайловича. У 1645 р. після смерті Михайла Федоровича Романова царем став його син **Олексій Михайлович**. Хоча новому володарю Московської держави було лише 16 років, ніхто вже не заперечував його одноосібну владу. Боярство було ослаблене опричиною і Смутою, а дворянство цілком підтримувало царя. За Олексія був ліквідований останній пережиток станово-представницької монархії — Земський собор (останній був скликаний у 1653 р.). Остаточо сформувалася система бюрократичного управління державою — *прикази*. Був прийнятий новий кодекс законів — *Соборне уложення* 1649 р., за яким ще більше посилювався вплив царя й дворянства.

Соборне уложення фактично запроваджувало в державі *кріпосне право* для селян, які жили на поміщицьких землях. Але остаточне покріпачення селян негативно впливало на розвиток мануфактурного виробництва. На мануфактурах нікому було працювати й продавати товари, тому що кріпак не міг піти із землі, і в нього не було грошей, щоб купувати продукцію мануфактур. Тому в Московському царстві розвивалися в основному *державні мануфактури*, які працювали на забезпечення потреб царського двору й армії.

Покріпачення селян і зростання податків призвели до нових народних збурень. У столиці спалахнули «*соляний*» і «*мідний*» бунти, викликані зростанням цін на сіль і введенням мідних грошей замість срібних.

Мовою документа. Із розповіді іноземця про «соляний» бунт у Москві 1648 р.: «...його царська величність сам... вийшов до народу і, бачачи, що не можна вгамувати народ, став наполегливо просити дати йому не більше двох днів строку. Він хоче за цей час справедливо поміркувати й подарувати їм у всьому задоволення!»

У **1670 р.** на Дону спалахнуло повстання під проводом отамана донських козаків **Степана Разіна**. Повсталі взяли Царицин і Астрахань, підійшли до Симбірська. Разін розсилав заклики до населення підтримати повстання. Багато міст від Волги до Слобідської України виступили на підтримку Разіна. Почастішали заколоти й бунти в царських військах. Повстання охопило велику територію і перетворилося на селянську війну.

Але повсталі не змогли об'єднати всі свої сили в єдине військо. Багато селян, розгромивши садибу свого поміщика, відмовлялися йти з повсталими. Зрештою цареві вдалося зібрати сильну армію і розгромити військо Разіна під Симбірськом. У **1671 р.** заможні донські козаки видали Разіна, й він був жорстоко страчений у Москві.

У зовнішній політиці Олексій Михайлович прагнув повернути захоплені поляками

Рис. 7. Цар Олексій Михайлович

Рис. 8. Степан Разін

Рис. 9. Облога Смоленська поляками в 1609–1610 рр.

Рис. 10. Цар-пушка

землі на заході й приєднати охоплені визвольною війною українського народу православні землі Речі Посполитої. На війну з Польщею Москва зважилася тільки після того, як **Б. Хмельницький** завдав низку поразок полякам. У **1653 р.** Земський собор погодився взяти *Військо Запорозьке* під свій захист, і в 1654 р. Московське царство оголосило війну Речі Посполитій. Війна тривала з перемінним успіхом. Цареві вдалося повернути Смоленськ, але українські землі виявилися розколотими по Дніпру, і до Московської держави відійшла тільки Лівобережна Україна. Боротьба за українські землі втягнула московського царя в протистояння з Кримом і Туреччиною, але остаточно ліквідувати татарську небезпеку не вдалося. Значно успішніше відбувалося освоєння *Східного Сибіру*, де не було сильних держав. До кінця XVII ст. більша частина Сибіру опинилася під владою московських царів.

За правління Олексія Михайловича Московське царство остаточно перетворилося на абсолютну монархію — самодержавство. На відміну від країн Західної Європи, де однією з підвалин абсолютизму було купецтво й власники мануфактур (буржуазія), у Росії основою абсолютної влади царя залишалося тільки дворянство.

Запитання й завдання

1. Охарактеризуйте причини «смутного часу».
2. Хто й чому підтримував Лжедмитрія I?
3. Охарактеризуйте причини поразки селянського повстання під проводом І. Болотникова.
4. У XVII ст. багато бояр, купці й монастирі одержували великі прибутки від торгівлі й промислів. Більша частина доходів йшла на закупівлю землі або давалася в ріст. Чому саме так розпоряджалися доходами в Московському царстві? Який вплив мала подібна практика на розвиток торгівлі й ремесла?
5. Пригадайте умови, необхідні для розвитку мануфактурного виробництва. Які з них були відсутні в Московській державі? Чому?
6. Яке значення мала церковна реформа патріарха Никона?

Увага, джерело!

«І будучи на Москві, ті Польські й Литовські люди [прихильники Лжедмитрія I]... почали вірі нашій християнській багато наруг учиняти, і ...людям багато насильства робити, і помислив був той злодій Гришка з поляками патріарха Московського й митрополитів і архієпископів і бояр і воевод і всяких чинів людей лутших побити, а Московську державу під коруну Польську прилучити, а нашу православну християнську ширу віру грецького закону розорити». (Із грамоти московської влади французькому королю, 1615 р.)

- ? У чому, на думку автора грамоти, був головний злочин Лжедмитрія I? Чи згодні ви із цими обвинуваченнями?

Підбиваємо підсумки

У XVI ст. в Європі поширюється культура Відродження, яка охоплює всі напрямки мистецтва. Протягом XVI — першої половини XVII ст. працювали видатні письменники, художники, скульптори. Були створені чи не найвідоміші у світі літературні, художні та архітектурні шедеври. Значного розвитку досягла європейська наука. Відкриття М. Коперником будови Сонячної системи стало справжнім переворотом у науці. Під впливом ідей гуманістів починає змінюватися світогляд людей, зменшується вплив церкви.

Незвичайним прикладом великої держави в Європі була в XVII ст. Річ Посполита, у якій боротьба феодалів проти короля закінчилася перемогою магнатів та шляхти. Слабкість міст та величезні прибутки феодалів від фільварочного господарства перешкоджали посиленню королівської влади. У державі сформувалася своєрідна «шляхетська республіка», у якій влада належала шляхетському сейму. Якщо спочатку Річ Посполита була достатньо могутньою країною і збільшила свої володіння за рахунок сусідів, то з часом влада магнатів призвела до занепаду держави.

Натомість, східний сусід Речі Посполитої — Московське царство пішло іншим шляхом. За царювання Івана IV Грозного була з небаченою жорстокістю зломлена могутність великих феодалів — бояр. Опричнина часів царя Івана IV значно зміцнила царську владу, але практично спустошила країну. Послаблене Московське царство з великими труднощами пододало «смутий час». Показово, що порятунком країні принесли не цар та боярство, а простий народ, який підтримав народне ополчення. Але традиції сильної царської влади були настільки міцними, що після обрання нового царя на Земському соборі монархія в Московському царстві тільки посилилася.

I РІВЕНЬ

1. Назвіть одну з важливих, на ваш погляд, подій з історії Московського царства XVII ст.
2. Об'єднання Литви і Польщі в єдину державу Річ Посполиту називалося:

а) Берестейська унія;	б) Люблінська унія;
в) Городельська унія;	г) Варшавська унія.
3. Виберіть основні напрямки зовнішньої політики Речі Посполитої на початку XVII ст.
 - ☐ Відбиття нападу Османської імперії
 - ☐ Послаблення Московського царства
 - ☐ Захоплення колоній у Південній Америці
 - ☐ Захоплення Сілезії і Саксонії

II РІВЕНЬ

4. Установіть відповідність між іменами авторів та назвами їхніх творів.

☐ Леонардо да Вінчі	1) «Мона Ліза» («Джоконда»)
☐ Мікеланджело Буонаротті	2) «Давид»
☐ Пітер Брейгель Старший	3) «Чотири вершники»
☐ Альбрехт Дюрер	4) «Сліпі»
5. Заповніть пропуски у визначеннях термінів і понять.

... — станово-представницький орган у Речі Посполитій.
Магнати — ...

... — середні та дрібні феодали в Речі Посполитій.
Фільварок — ...

... — право будь-якого представника шляхти припинити роботу сейму.
6. Виберіть найбільш важливі причини й передумови, що сприяли розвитку культури Відродження.
 - ☐ Бурхливий розвиток капіталістичних відносин
 - ☐ Нові уявлення про світ — наслідки Великих географічних відкриттів
 - ☐ Винахідливість та енергійність представників буржуазії
 - ☐ Нові потреби феодальної аристократії і найманих робітників
 - ☐ Потреба міст у великій кількості грамотних людей
 - ☐ Мудра політика римських пап

III РІВЕНЬ

7. Керівник селянського повстання Степан Разін розсилав по Московському царству «прелестні грамоти». В одній із них говорилося:

«Пише вам Степан Тимофійович усій черні. Хто Богу й государеві послужить, та й великому війську, та й Степану Тимофійовичу, і я вислав козаків, і вам би разом зрадників виявити й мирських кровопивць вивести».

До кого звертається Степан Разін? Чому він закликає «государю послужити»? Кого в грамоті називають «зрадниками і мирськими кровопивцями»? Обґрунтуйте свою відповідь.

8. Назвіть відмітні риси культури Відродження. Чи можна стверджувати, що ця епоха характеризувалася тільки позитивними моментами?

9. Заповніть таблицю «Видатні діячі культури європейських країн XVI—XVII ст.», указавши у відповідних стовпчиках порядкові номери імен:

1) Донато Браманте; 2) Леонардо да Вінчі; 3) Рафаель Санті;
4) Мікеланджело Буонаротті; 5) Пітер Брейгель; 6) Ян ван Ейк;
7) Вільям Шекспір; 8) Ієронім Босх; 9) Альбрехт Дюрер;
10) Франсуа Рабле; 11) Джордано Бруно; 12) Нікколо Макіавелі;
13) Іван Федоров; 14) Галілео Галілей.

Англія	Німеччина	Франція	Нідерланди	Італія	Росія

IV РІВЕНЬ

10. Заповніть порівняльну таблицю «Влада польського короля і московського царя в XVII ст.», указавши найбільш істотні відмінності.

Польський король	Московський цар

11. Чи можна стверджувати, що поява царів-самозванців у Росії в XVII ст. свідчить про зміцнення царської влади в державі? Свою відповідь обґрунтуйте.

12. Чому відомих художників, поетів, мислителів і вчених XV—XVI ст. часто називають «титанами» Відродження? Чи є справедливим таке судження? Поясніть його зміст. Назвіть імена відомих вам «титанів» Відродження.

Джордано Бруно — «Ворог будь-якого закону, будь-якої віри...»

У маленькій келії послушників славетного неаполітанського монастиря Сан-Домініко Маджоре час від часу лунали вигуки й сміх. Купка монастирських послушників — юнаків, що намагалися стати ченцями, розважалася ворожінням. Молодики не дивлячись відкривали книгу та навмання вказували пальцем на будь-який уривок. Обраний текст вважався пророцтвом, яке може вплинути на долю людини. Зрозуміло, що жоден із гравців не вірив у його здійснення, і кожне нове пророцтво сприймалося з молодецьким реготом. Тим часом черга дійшла до найгучнішого зі всієї компанії — **Філіппо Бруно**, сина бідного дворянина з міста Ноли, який навчався в монастирі з **1566 р.** Бруно швидко розкрив книгу та голосно прочитав рядок, що першим потрапив йому в очі. Але замість звичного сміху та сумнівних жартів у келії зависла мертва тиша. Слова, які пролунали з вуст юного Бруно, не треба було промовляти майбутньому монахові-домініканцю: «Ворог будь-якого закону, будь-якої віри...». Більшості присутніх здалося, що гра закінчилася, і вони почули справжнє пророцтво. Час довів, що вони не помилялися.

Згодом Бруно, прийнявши ім'я **Джордано**, став ченцем ордену Св. Домініка, а потім і священником. Але звична кар'єра духовної особи зовсім не підходила юному італійцю. Маючи гострий розум, Бруно став ченцем не тому, що намагався присвятити своє життя служінню Богу, а тому, що монастирські бібліотеки були найбагатшими в Італії. Джордано бажав учитися, а в католицькій Італії небагата людина могла здобути гарну освіту тільки в монастирі. У той час як інші монахи втікали до міста від науки, Бруно вчився — уважно слухав лекції, читав книжки, друковані та рукописні, брав участь у диспутах. Уже тоді він почав сумніватися в деяких догматах церкви і розповідав про свої сумніви товаришам. Ченці з подивом дивилися на зарозумілого юнака і, не дослухавши, відходили, але дехто з них не забував скласти донос про дивні думки Бруно.

Керівництво ордену домініканців не тільки не покарало любителя науки, але й надало йому можливість продовжити навчання. Домініканці були, окрім іншого, основою інквізи-

ції, і їм були дуже потрібні освічені борці з ересями, особливо з протестантами. Тому Бруно, здібності якого помітив сам Папа Римський, пробачили юнацькі вислови за умови вірної служби справі захисту католицької віри. Молодий священник отримав змогу вільно вивчати науки і згодом одержав ступінь доктора богослов'я. Здавалося, що на небосхилі сходить нова зірка католицького світу, але сподівання римської церкви не справдилися.

Джордано Бруно не міг і не хотів підтримувати католицьку церкву та владу Папи Римського. Його дратувала жадібність і підступність вищих ієрархів церкви, порушення христових заповідей священниками та монахами. Але більш за все обурювало те, що католицька церква стримувала розвиток науки, намагалася переслідувати кожного, хто мав власну думку. На одному з релігійних диспутів Джордано відкрито виступив проти поважного богослова і був звинувачений у ересі. Рятуючись від інквізиції, Бруно в **1576 р.** був змушений залишити Рим.

Тривалі роки вигнання не зламали Бруно, а принесли йому славу видатного вченого. На його лекції ходили не тільки студенти, а й професори університетів, із ним зустрічалися герцоги та королі. Але Джордано Бруно не вимагав слави та багатства, він тільки хотів донести до людей правду, яку приховувала церква. Правду, яку знали тільки вчені, але боялися розмовляти про неї вголос. Бруно не боявся.

Із перших вуст. «Гідна філософа поведінка полягає в тому, щоб не відчувати страждань». (Із висловлювань Бруно)

Церква стверджувала, що Земля є центром Всесвіту, і всі планети та Сонце обертаються навколо неї. Ще на початку XVI ст. польський учений Коперник довів, що Земля обертається навколо Сонця. Однак погляди Коперника були маловідомі світу, і саме Бруно почав поширювати теорію польського астронома, чим викликав люту багатьох

Рис. 1. Геліоцентрична система Миколая Коперника

Рис. 2. Телескоп

Рис. 3. Торттури інквізиції

священнослужителів. Але Джордано пішов далі; він стверджував, що Сонце — це звичайна зоря, тому інші зорі на небі теж мають свої планети, а деякі з них можуть бути заселеними.

Із перших вуст. «Я вважаю, що існують нескінченні світи, які утворюють нескінченну сукупність у нескінченному просторі». (Із відповіді Джордано Бруно на допиті інквізиції)

Бруно відкидав християнське вчення про божественну трійцю, чудеса та святих, тому що бачив усі протиріччя християнського вчення. Для нього Бог був природою, що оточувала людство і була присутня всюди. «Сама природа... є ні що інше, як Бог в речах». Тому вчений критикував не тільки католицькі богослужіння, але й різноманітні протестантські. Бог Джордано Бруно не мав відношення до християнства.

Такі погляди в той час треба було дуже старанно приховувати й мовчати, але Бруно об'їздив із лекціями всі славетні університети Європи. Цюрих, Тулуза, Париж, Лондон, Віттенберг, Прага, Падуя, Венеція — у кожному місті Бруно поширював свої погляди, чим викликав переслідування з боку священників та вчених, як протестантських, так і католицьких. Згодом великий філософ стомився від переслідувань і повернувся до улюбленої Італії.

Рис. 4. Страта Джордано Бруно.
«Спалити — не означає спростувати»

У **1592 р.** у Венеції Бруно був виданий інквізиції і заарештований, а згодом вивезений до Риму. Почалися безкінечні допити. У в'язницях інквізиції вчений провів довгі вісім років, хоча зазвичай вироки виносилися за рік-два. Але кардинали намагалися не покарати єретика, а домогтися від Бруно покаяння. Однак Бруно відмовлявся зректися своїх поглядів. Тому розлючена інквізиція винесла найжорстокіший вирок — спалити вченого на багатті як єретика. Вислухавши вирок, Бруно відважно промовив в очі римських кардиналів: «Ви, мабуть, із більшим жахом проголошуєте цей вирок, ніж я його вислуховую!»

17 травня **1600 р.** на римській площі Поле Квітів у присутності величезного натовпу великий філософ і вчений Джордано Бруно був спалений на багатті за наказом римської інквізиції. Коли перед стратою до нього піднесли розп'яття, Джордано відвернувся.

Минули століття, і на площі Поле Квітів з'явився пам'ятник великому італійцю із написом: «Джордано Бруно — від століття, яке він передбачив».

Діяльність Джордано Бруно привела до поширення наукових знань у Європі та падіння авторитету церкви.

Запитання й завдання

- 1.** Які ідеї Бруно викликали обурення церкви? Чому?
- 2.** Чому Бруно переслідували представники як католицької, так і протестантської церков?
- 3.** Яке значення мали наукові погляди Джордано Бруно?

ТЕМА VII. КРИЗА «СТАРОГО ПОРЯДКУ». ПОЧАТОК МОДЕРНІЗАЦІЇ

У XVII ст. на заході Європи стрімко розвивалися нові капіталістичні відносини — зростала кількість мануфактур, значно поширилася торгівля, навіть у селі праця залежних селян поступово замінювалася працею найманих робітників. Аграрна феодальна цивілізація, яка базувалася виключно на сільському господарстві, уже не могла задовольнити потреби держави та населення. Але подальшому розвитку капіталізму заважали численні пережитки феодалізму — як економічні, так і політичні. Необмежена влада монарха, привілейоване становище дворянства та духовництва, усевладдя ремісничих цехів у містах — усе це стримувало поширення капіталістичних відносин.

Англія та Франція надали приклад різних шляхів розв'язання протиріччя між новим та старим в економіці та політиці. В Англії, де королівська влада традиційно залежала від парламенту, намагання королів посилити свій вплив привело до повстання, яке закінчилося поразкою монарха. Саме в Англії, незважаючи на внутрішні війни, починається стрімкий економічний розвиток та остаточно зникає аграрна цивілізація. Буржуазія, звільнена від деспотичної королівської влади, проводить модернізацію мануфактурного виробництва.

У Франції, навпаки, королі швидко припинили внутрішні конфлікти та спромоглися досягти абсолютної влади. На відміну від Англії, у Франції розвиток країни залежав від реформ, які проводили королі та їх міністри. Спочатку королівські перетворення полегшували розвиток промисловості та торгівлі, створювали умови для поширення науки та мистецтва. Але згодом необмежена влада короля починає гальмувати розвиток держави.

У XVII ст. на заході Європи поглиблюється криза аграрної цивілізації
та прискорюється розвиток капіталістичних відносин.

Захід	1661–1715 Людовік XIV, король Франції	1662 Заснування Лондонського Королівського наукового товариства	1685 Скасування Нантського едикту	1688 «Славна революція» в Англії	1756–1763 Семилітня війна	1784 Паровий двигун Ватта та ткацький верстат Картрайта
	1603 Заснування голландської колонії на острові Ява	1658–1707 Аурангзеб, падишах імперії Великих Моголів	1757 Затвердження англійського панування в Індії	1772 Відновлення влади Туреччини над Єгиптом	1768–1774 Російсько-турецька війна в Закавказзі	1790 Установлення влади Китаю над В'єтнамом
Схід						
Україна	1654 Заснування Харкова	1672 Обрання гетьманом І. Самойловича	1678 Другий Чигиринський похід	1686 Перехід Київського митрополита в підпорядкування Московського патріархату	1734 Заснування Нової Січі	1750 Обрання гетьманом К. Розумовського

§ 17. Англійська революція

Варто пригадати!

- ✓ Назвіть причини й наслідки огорожування (§ 10).
- ✓ Як проходила Реформація в Англії (§ 10)?
- ✓ Чи можна стверджувати, що в Англії XVI ст. існувала абсолютна монархія (§ 10)?

1. Англія на початку XVII ст. Передумови революції. На початку XVII ст. в Англії тривав розвиток мануфактурного виробництва. Були поширені мануфактури з виготовлення вовняних тканин, розвивалися мануфактури в гірничій справі, обробці металів. У селі «нові дворяни» господарювали за правилами капіталізму, на їхніх землях розводили овець і вирощували зерно на продаж. Для збільшення доходів дворяни продовжували *огорожування* — виганяли селян із землі.

Однак розвиток сільського господарства й мануфактурного виробництва стикався із серйозними труднощами. Жорсткі обмеження міських ремісничих цехів заважали створенню мануфактур у містах. Селяни продовжували виконувати численні феодалські повинності. Власником землі «нових дворян» був король, і дворяни мусили виплачувати йому значні кошти.

Нові дворяни й буржуазія були незадоволені англіканською церквою, що мало чим відрізнялася від католицької. В Англії набули поширення ідеї кальвінізму, що вимагали радикальної реформи церкви й держави. Хоча існувало кілька течій кальвінізму, усіх кальвіністів називали одним словом — *пуритани* (чисті). Державна англіканська церква переслідувала пуритан, багато хто з них був змушений залишити Англію і виїхати в колонії.

В англійському суспільстві зростало невдоволення становищем у країні. Жителі країни, особливо городяни й «нове дворянство», вимагали змін у державі. Центром обурення стала нижня палата парламенту — *палата громад*. Серед її членів було багато пуритан, які виступали на захист прав англійців, приватної власності й вимагали обмеження влади короля й англіканської церкви.

В Англії на початку XVII ст. швидко розвивалися нові капіталістичні відносини, але їм заважали пережитки феодалізму.

2. Причини революції в Англії. Протиріччя в англійському суспільстві ще більше загострилися із приходом до влади **Якова I Стюарта** (1603—1625). Новий король відверто намагався посилити свою владу й послабити вплив парламенту. Будь-якими засобами Яків I збільшував збір коштів до скарбниці, запроваджував нові мита. Король продавав великим купцям торговельні *монополії*,

Рис. 1. Англійський король Яків I

Рис. 2. Англійський король Карл I

що робило не вигідною торгівлю інших купців. За Якова I англіканська церква посилила переслідування пуритан, яких король вважав найнебезпечнішими противниками королівської влади. Король пішов навіть на зближення з давнім ворогом Англії — католицькою Іспанією. Парламент намагався опиратися королю, і тому Яків I тричі його розпускав.

Карл I (1625—1649), син Якова I, продовжував політику батька. Король наполегливо шукав гроші для поповнення скарбниці й вводив досі небачені податки. Так, він вимагав від дворян грошей на майбутнє одруження своєї семилітньої доньки. Королівські чиновники шукали будь-яку причину, щоб накласти штраф або відібрати землю. Дії короля викликали обурення в країні. Деякі дворяни відкрито відмовлялися платити грабіжницькі податки. У **1628 р.** парламент видав «*Петицію про право*», у якій зажадав від короля не порушувати закон і зберігати права своїх підданих. У відповідь Карл I розпустив парламент і на одинадцять років установив одноосібне правління. Ще більші податки й порушення закону призвели до зростання невдоволення королівською владою в Англії.

Головною причиною революції в Англії стали дії королівської влади, які гальмували економічний розвиток країни й порушували релігійну свободу англіканців.

3. Початок революції. У **1637 р.** спалахнуло повстання в *Шотландії*, де особливо жорстоко переслідували пуритан. У Карла I не було ні грошей, ні армії для його придушення, тому він був змушений у **1640 р.** скликати парламент. Парламент, що дістав назву «*Довгий*» (1640—1653), відмовився надати королю гроші й висунув власні вимоги.

«Довгий парламент» заборонив королю збирати нові податки, скасував незаконні податки й позбавив Карла I права розпускати парламент. Король змушений був погодитися, але в **1642 р.** Карл I утік із Лондона й почав збирати армію для боротьби з парламентом. В Англії почалася *громадянська війна*.

Спочатку армія парламенту поступалася силам короля, яких називали «*кавалерами*». Командири парламентських загонів і багато солдатів просто боялися воювати з королем. Але незабаром

парламентські сили очолили рішучі командири-пуритани, одним із яких був дворянин **Олівер Кромвель**. Він почав створення армії «нового зразка». У парламентські загони стали набирати добровольців з усіх прошарків суспільства, не звертаючи уваги на походження. Тисячі пуритан стали під прапори армії парламенту.

Справжній пуританин. О. Кромвель був типовим представником «нового дворянства». У своєму маєтку він створив сучасне господарство, займався торгівлею. Як і багато «нових дворян», Кромвель був прихильником радикального пуританства й узяв активну участь у громадянській війні. В армії він командував кавалерійським полком, набраним із добровольців. Солдати Кромвеля демонстрували в боях неабияку стійкість і мужність, за що прихильники короля прозвали їх «залізnobокими».

У 1645 р. парламентська армія розгромила королівські війська в битві під *Нейзбі*. На початку бою кіннота Карла I прорвала оборону армії «нового зразка» і кинулася переслідувати тих, хто відступав. Але залишки армії парламенту не втекли, як робили раніше, а під командуванням О. Кромвеля перейшли в наступ і розгромили противника. Незабаром Карл I утік до Шотландії. Громадянська війна закінчилася, влада в державі повністю перейшла до рук парламенту.

«Зрівнювачі». Великої популярності в Англії набули ідеї радикальних пуритан — левеллерів («зрівнювачів»). Лідер левеллерів Джон Лільберн вимагав рівності прав усіх жителів Англії, обвинувачував парламент у захисті інтересів тільки «нових дворян», багатих купців і власників мануфактур. Ідеї Лільберна набули поширення серед солдатів армії «нового зразка». Члени парламенту побоювалися посилення левеллерів і почали переговори з королем, якого викупили в шотландців. «Довгий парламент» сподівався, що король угамує народний рух.

Підтримка населення забезпечила парламенту перемогу
над прибічниками короля.

4. Правління «Довгого парламенту». Уже під час громадянської війни «Довгий парламент» розпочав радикальні реформи. Були скасовані королівські монополії на торгівлю. Церковні й королівські землі були конфісковані й продані. В Англії було ліквідовано англіканську церкву й запроваджено пуританське богослужіння. У 1646 р. парламент виконав основну вимогу нових дворян — було скасовано верховну власність на всю землю короля, земля дворян стала їх особистою — приватною власністю. Однак парламент не пішов на поступки селянам і не скасував феодалні повинності, більшість городян не отримала права брати участь у виборах парламенту.

У 1648 р. Карл I спробував знову підняти на боротьбу своїх прихильників, але королівські загони були швидко розбиті.

Рис. 3. Олівер Кромвель

Наляканий посиленням армії, парламент спробував її розпустити, але військо звинуватило «Довгий парламент» у змові з королем. Загін полковника *Прайда* увірвався в будинок парламенту й вигнав усіх противників армії. Влада перейшла до рук армійських командирів, серед яких посилився вплив О. Кромвеля. У 1649 р. за наказом парламенту стратили короля Карла I, і Англія була проголошена *республікою*.

Реформи «Довгого парламенту» відповідали інтересам «нового дворянства» і буржуазії.

5. Протекторат Кромвеля та Реставрація.

Після проголошення республіки англійська армія жорстоко придушила повстання в Ірландії і Шотландії, виграла війни з Голландією та Португалією. Однак у самій країні не вщухали заколоти прихильників монархії. Спалахували виступи бідноти, що вимагала наділити її землею. Значно посилився вплив левеллерів, неодноразово під їхнім керівництвом бунтували армійські полки. Хоча всі виступи були придушені, «нові дворяни» і буржуазія розуміли, що влада парламенту не може забезпечити стабільності в країні. Для захисту їхніх інтересів була необхідна більш сильна влада.

У 1653 р. в Англії відбувся переворот — «Довгий парламент» було розпущено. Влада в державі перейшла до О. Кромвеля, який одержав титул *лорда-протектора* (латин. — захисник). Спираючись на армію, Кромвель залізною рукою придушив усі виступи проти своєї влади. Він наполегливо впроваджував пуританські порядки. У країні були обмежені свята й інші розваги. Сам Кромвель не приховував мети свого правління: «...я був змушений взяти на себе функції начальника поліції». «Нові дворяни» й буржуазія, незважаючи на жорсткий режим протекторату, підтримували Кромвеля, оскільки він діяв у їхніх інтересах. Вони навіть погодилися на перетворення влади протектора на спадкоємну.

По смерті Кромвеля в 1658 р. ситуація в Англії погіршилася. Син Кромвеля, що став новим лордом-протектором, виявився слабким

Рис. 4. В'їзд Кромвеля до Лондона

Рис. 5. Англійський король Вільгельм III

Рис. 6. Коронація Карла II

правителем і через рік зрікся посади. Був відновлений парламент, однак в Англії знову почалися безладдя. Для стабілізації ситуації в країні була необхідна сильна влада, й «нові дворяни» вирішили повернути престол королю, сподіваючись, що він не буде скасовувати завоювання революції. У 1660 р. в Англії пройшла *Реставрація* (відновлення) королівської влади. Королем став син Карла I — **Карл II** (1660—1685), який погодився визнати всі закони, прийняті в ході революції.

Протекторат Кромвеля дав можливість закріпити перемогу революції в Англії, тому «нові дворяни» і буржуазія погодилися на Реставрацію Стюартів.

6. «Славна революція». Спочатку король Карл II побоювався порушувати обіцянки, дані парламенту, але згодом почав наступати на права англійців, активно переслідувати учасників революції. Постійно маючи потребу в грошах, король навіть продавав французам європейські володіння Англії. Однак відкрито скасувати реформи парламенту й почати боротьбу з протестантами Карл II не наважувався. Наступному королю **Якову II** (1685—1688) бракувало обережності Карла II. Фанатичний католик Яків II мріяв про відновлення католицизму в Англії і відкрито намагався посилити вплив церкви в державі. Більшість членів парламенту не могли із цим погодитися. Тому в 1688 р. на англійський престол був таємно запрошений правитель Голландії Вільгельм Оранський, одружений з дочкою Якова II.

Вільгельм висадився в Англії з армією, але воювати йому не довелося. Яків II не мав ніякої підтримки й без бою втік із країни. Мирне усунення від влади короля Якова дістало назву «*Славна революція*». Королем Англії став **Вільгельм III** (1689—1702), який письмово погодився обмежити королівські права. У результаті цих подій були остаточно закріплені завоювання революції.

«Славна революція» довела, що абсолютна королівська влада вже не мала значної підтримки в Англії.

7. Політичне становище в Англії наприкінці XVII — у XVIII ст.

Одним із найважливіших результатів англійської революції стало підписання королем Вільгельмом III у **1689 р.** «Білля про права». Цим документом обмежувалися повноваження монарха, який не мав права втручатися у вибори й роботу парламенту. Закони, прийняті парламентом, були обов'язковими для всіх, у тому числі й для короля. Протягом усього XVIII ст. англійські королі дотримувалися «Білля про права» і не робили спроб повернути собі абсолютну владу. Слабкість королівської влади пояснювалася ще й тим, що з **1714 р.** королівський трон посідали представники іноземної *Ганноверської династії*, які не мали підтримки в Англії.

Влада парламенту. В Англії установилася «парламентська монархія», за якої всі найважливіші рішення з приводу управління країною приймалися не королем, а парламентом. Найбільшим впливом у парламенті користувалися представники великих землевласників, яких стали називати *торі*, і торговельної буржуазії та частини аристократії — *вігі*. Між *торі* й *вігами* постійно точилася боротьба за вплив у парламенті, але жодна сила не збиралася повертати владу королю. Усі парламентські сили були пов'язані з капіталістичним виробництвом і намагалися створити умови для подальшого розвитку економіки Англії. Парламент обмежував увезення в країну мануфактурних товарів з інших країн, щоб не створювати конкуренції власним мануфактурам. У зовнішній політиці парламент підтримував своїх купців і торговельні компанії.

Не менше значення для розвитку Англії, ніж «Біль про права», мав прийнятий ще в **1679 р.** закон про гарантії прав особи кожного жителя країни. Англієць можна було заарештувати й віддати до суду тільки за законом, а не з примхи короля або аристократії. Ні хазяїн великої мануфактури, ні власник маленької майстерні не побоювалися, що їхню власність відберуть більш сильні або знатні. Це дозволяло буржуазії розширювати виробництво й збільшувати випуск товарів.

Установлення в Англії «парламентської монархії» сприяло розвитку економіки країни. Англія стала зразком для буржуазії більшості країн Європи.

Запитання й завдання

1. Назвіть передумови англійської революції.
2. Що відрізняло пуритан від прихильників англіканської церкви?
3. Назвіть основні причини революції в Англії.
4. Чому парламенту вдалося здобути перемогу над силами Карла I?
5. Назвіть причини розгону парламенту полковником Прайдом.
6. Які прошарки англійського суспільства підтримували протекторат Кромвеля? Чому?
7. Чому парламент Англії пішов на Реставрацію Стюартів?
8. Чи можна назвати революцію в Англії «пуританською»?
9. Назвіть причину «Славної революції».

§ 18. Промисловий переворот в Англії

Варто пригадати!

- ✓ Як вплинула англійська революція на становище «нових дворян» (§ 10)?
- ✓ Чи змінилося становище селянства після англійської революції (§ 10)?
- ✓ Які зміни відбулися у сфері торгівлі (§ 17)?

1. Передумови промислового перевороту. У другій половині XVIII ст. в Англії відбулися відчутні зміни в промисловості. Випуск товарів збільшився в сотні, а то й у тисячі разів. Місце невеликих мануфактур із двома десятками робітників зайняли фабрики, де працювали сотні людей та застосовувалися машини. В Англії починається *промисловий переворот* (*промислова революція*).

Промисловий переворот — перехід від ручної праці до машинної, від мануфактури до фабрики.

Передумовами промислового перевороту стали події кінця XVII — першої половини XVIII ст. У сільському господарстві дворяни продовжували виганяти селян із землі, їх дії підтримував парламент, який видавав закони про проведення огорожувань. Понад мільйон селян втратили свої землі й були змушені піти в міста. Наприкінці XVIII ст. у володіннях дворян орали землю й пасли овець не селяни, а наймані робітники — *батраки*, які не мали своєї землі й працювали за заробітну плату. Англійське селянство як більша частина населення країни практично зникло. Наприкінці XVIII ст. в Англії завершилася *аграрна революція* — феодальне господарство повністю змінилося капіталістичним. Але й самі дворяни досить часто не бажали займатися земельними справами. Вони передавали свої землі в оренду представникам буржуазії або заможних селян. Орендарі, яких називають *фермерами*, самостійно наймали робочу силу, закуповували реманент.

Сотні тисяч селян були готові найматися на будь-яку роботу в місті, щоб прогодувати себе й свої родини. З'явилася велика кількість дешевих і вільних робочих рук, яких власники мануфактур могли використовувати на нових підприємствах.

Рис. 1. Вид Лондона XVIII ст.

Рис. 2. Собор Св. Павла в Лондоні

Безземельні селяни, влаштувавшись працювати на мануфактуру, не тільки перетворювалися на робітників, але й ставали покупцями. Раніше селяни купували дуже мало промислових товарів, тому що майже все необхідне вони виготовляли у своєму господарстві. У робітників не було такої можливості, і будь-який дріб'язок вони змушені були купувати на ринку. Тому у XVIII ст. в Англії починає швидко зростати попит на промислові товари. Мануфактури, що випускали невелику кількість продукції, не могли забезпечити товарами всіх бажаючих.

У руках заможних прошарків англійського суспільства у XVIII ст. з'явилися величезні кошти, за які можна було будувати нові підприємства. Джерелом доходів стало пограбування колоній в Азії та Америці, небачені багатства англійці вивозили з Індії. Крім того, величезні прибутки давала *работоргівля* — продаж африканського населення плантаторам у Північній і Південній Америці. Багато купців і работоргівців вкладали свої кошти у виробництво товарів в Англії.

У XVIII ст. в Англії склалися умови для здійснення промислового перевороту.

2. Технічні винаходи. Застосування механізмів у промисловості було неможливим без наукових відкриттів і технічних винаходів. Сам устрій мануфактури полегшував застосування машин. На мануфактурі виготовлення товарів було розділено на низку простих операцій, які виконувалися вручну. Ряд операцій був настільки простий, що їх можна було замінити механізмами.

Найуспішніше технічні вдосконалення впроваджувалися в *текстильній промисловості*, особливо на підприємствах із переробки бавовни й виготовлення бавовняних тканин. Попит на такі тканини був дуже високим, хазяї, бажаючи збільшити продуктивність своїх мануфактур, були готові вкладати значні кошти у виробництво й закупівлю машин.

Рис. 3. Прядка «Дженні»

Рис. 4. Мануфактура

У **1765 р.** ткач *Джеймс Харгривс* створив механічну прядку «Дженні», що пряла бавовняну нитку без допомоги людини. Робітник тільки приводив у рух механізм прядки. Пізніше «Дженні» приєднали до водяного двигуна. Виробництво виросло в сотні разів, ручні ткацькі верстати не встигали переробляти таку кількість пряжі. У **1784 р.** *Едмунд Карптрайт* винайшов механічний ткацький верстат, що дало змогу значно прискорити процес виготовлення тканини.

Нововведення торкнулися й інших галузей промисловості: гірничодобувної, металургійної. Але більшість машин приводилися в дію або силою людини, або силою тварин, або силою води. Виникла необхідність створити новий потужний двигун, який можна було б застосовувати з різними механізмами. У **1784 р.** *Джеймс Ватт* запатентував (зарєєстрував) універсальну парову машину. Двигун Ватта можна було застосовувати з найрізноманітнішими машинами. Незабаром парова машина стала основним видом двигуна у виробництві й на транспорті.

У 60-ті рр. XVIII ст. в Англії почалося впровадження у виробництво машин — це стало початком промислового перевороту.

Перша фабрика в Англії була заснована в **1771 р.** підприємцем *Річардом Аркرایтом*. На ній працювали прядильні машини, які приводив у дію водяний двигун. Незабаром фабрики почали створюватися і в інших галузях промисловості.

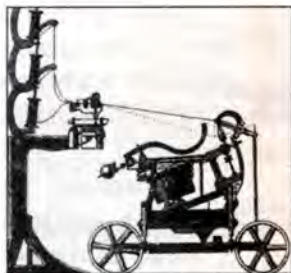

Рис. 5. Машина Семюела Кромптона. Так звана «мюль-машина», яка давала можливість виробляти тонку та міцну пряжу

Рис. 6. Парова машина Джеймса Ватта

Рис. 7. Фабрика в Англії

Праця робітників. Умови праці на фабриках були дуже важкими. Робітники працювали в задушливих напівтемних цехах по 12—14 годин на добу. Заробітна плата була вкрай низькою, її ледь вистачало на їжу й найдешевше житло. На фабриках часто траплялися нещасні випадки, робітники хворіли через нелюдські умови праці, але хазяї викидали хворих та інвалідів на вулицю й наймали нових робітників.

3. Зміни в соціальній структурі суспільства. Розвиток промисловості привів до значних змін в англійському суспільстві. Великого впливу набула *буржуазія* — власники засобів виробництва, на яких працювали наймані робітники. Зростання доходів буржуазії привело до посилення її впливу в парламенті.

Більшу частину населення Англії тепер становили не селяни, а наймані робітники (пролетаріат). На відміну від селян, у яких були земля й знаряддя праці, робітники були позбавлені власних засобів виробництва. Тому вони були змушені йти працювати на підприємства, щоб урятуватися від голодної смерті. Власники фабрик знали про те, що робітник не зможе прожити без роботи на фабриці, й платили йому менше, ніж він заробляв. Особливо охоче буржуазія брала на роботу жінок і дітей, тому що їм можна було платити менше, аніж чоловікам.

Робітники намагалися боротися за свої права, влаштовували страйки, вимагали підвищення зарплати й поліпшення умов праці. В Англії набув поширення рух *луддитів* — руйнівників машин. Луддити вважали, що застосування машин веде до зниження зарплати робітників, посилення експлуатації. Робітники ламали верстати, інші механізми, руйнували цілі фабрики. Влада нещадно боролася з луддитами, за руйнування машин була введена смертна кара.

У ході промислового перевороту в Англії остаточно сформувалися нові суспільні групи — буржуазія і наймані робітники.

Запитання й завдання

1. Поясніть, яким чином політична ситуація в Англії сприяла розвитку економіки. 2. Охарактеризуйте передумови промислового перевороту. Чому промисловий переворот почався саме в Англії? 3. Назвіть відмінності мануфактури від фабрики. Чи можна вважати фабрикою вугільну шахту? 4. Поясніть, чому зігнані із землі селяни змушені були найматися працювати на мануфактури. 5. Назвіть основні технічні вдосконалення в англійській промисловості. 6. Порівняйте становище селян і найманих робітників. Яка з цих верств населення була здатна активно відстоювати свої інтереси? Чому? Чи могли луддити досягти своєї мети? Свою точку зору обґрунтуйте.

Увага, джерело!

«Коли я прибув на місце вугільних розробок, я побачив у... вузькому проході чотирнадцятирічну дівчинку в одязі хлопчика, що рубала вугілля звичайною киркою, якою працює доросла людина. Під час роботи вона напівсиділа, напівлежала. Вона сказала, що це її дуже втомило й «що ...вона не любить цієї роботи». Місце, у якому вона працювала, не було й двох футів заввишки [60,96 см]. Далі в штольні вугілля добували чоловіки, які лежали на спині. У цій шахті з вісімнадцяти дітей було не менше шести дівчаток». (З опису праці робітників на англійських вугільних шахтах)

? Чому власники шахт використовували дитячу працю? Чи порушували вони англійські закони?

§ 19. Франція за часів Людовіка XIV**Варто пригадати!**

- ✓ Якими були наслідки релігійних війн у Франції?
- ✓ Чи можна стверджувати, що у Франції установилася абсолютна монархія (§ 7)?

1. Франція в середині XVII ст. Тривала участь Франції в Тридцятилітній війні привела до значного зростання податків. У відповідь у країні спалахували селянські повстання та поширювали невдоволення заможних городян. Після смерті короля **Людовіка XIII** в 1643 р. влада перейшла до його п'ятирічного сина **Людовіка XIV**. Ситуація в країні ще більше ускладнилася. Невдоволення

Рис. 1. Париж у XVII ст.

зростаючими податками й іншими поборами вилилося в **1648 р.** в потужний виступ проти абсолютної влади короля — *Фронду* («праща»). Паризька буржуазія і «дворянство мантиї» вимагали собі прав контролю над податками й призначенням королівських чиновників. Їх вимоги підтримали прості парижани, і в столиці почали споруджуватися барикади. Фронда охопила деякі провінції Франції, королівський двір утік із міста, до Парижа підійшли вірні королеві війська. Але в **1649 р.** лідери Фронди, налякані розмахом народного руху, уклали угоду з владою, і кількість виступів зменшилася.

На відміну від Англії боротьбу з королівською владою не підтримали більшість французьких дворян. Фронда не мала такого впливу в країні, як дії англійського парламенту. У Франції був відсутнім і потужний протестантський рух, як у випадку з англійськими пуританами. Тому влада короля витримала випробування Фрондою.

«Фронда принців». Виступом проти королівської влади вирішила скористатися феодальна аристократія, практично розгромлена за часів Рішельє. У **1650 р.** почалася «Фронда принців» — виступ знаті під керівництвом родичів короля — принців крові. Аристократи теж прагнули домогтися обмеження королівської влади, але тільки у власних інтересах. Їх цікавили вигідні посади, збільшення власних володінь і доходів. Однак королівська влада була достатньо сильною, і згодом «Фронда принців» була повністю придушена.

Поразка Фронди у Франції продемонструвала силу абсолютної монархії.

2. Абсолютна монархія Людовіка XIV. Поразка Фронди привела до подальшого зміцнення королівської влади. Цим скористався король Людовік XIV, який у **1661 р.** оголосив, що буде управляти державою самостійно. За часів Людовіка XIV абсолютна монархія у Франції досягла найвищого розквіту. Король відверто заявляв: «Держава — це я». Владі короля підкорялося все населення країни: від селянина до герцога.

Людовік XIV управляв країною за допомогою великої кількості чиновників і сильної армії, що придушувала будь-які заколоти. Але основою влади короля залишалася підтримка його дворянством, чиї інтереси Людовік XIV дбайливо оберігав і створював умови для його збагачення. Французькі дворяни рідко турбувалися про покращення господарства, і їхні доходи від землі постійно знижувалися. Тому провінційні дворяни йшли на службу в армії — часті війни давали їм великі прибутки. Багатьох дворян король влаштовував на різні посади при дворі. Більшість придворних посад не мали жодного значення, але з їхньою допомогою Людовік XIV забезпечував дохід багатьом дворянам. Посади були найнеймовірнішими: одні придворні

будили короля, інші одягали його, треті супроводжували на сніданок. Придворні, очікуючи на дорогі подарунки, улесливо називали Людовіка XIV «*королем-сонцем*», світло якого затьмарювало все навколо. Людовік XIV заохочував марнотратство своїх придворних — королівський двір блищав від розкішних убрань і коштовностей та вважався найбагатшим у Європі.

Версаль. Символом могутності королівської влади у Франції став новий палац Людовіка XIV — Версаль. Гігантський палацовий комплекс був побудований за 18 км від Парижа. Король хотів убезпечити себе від частих проявів невдоволення жителів столиці. Бувувався палац майже п'ятдесят років, і його вартість була більшою, аніж річний дохід невеликої європейської держави. На роботах працювали десятки тисяч робітників і солдатів. Сучасників вражало розкішне оздоблення кімнат. Але найбільше враження справляли парк і 1400 версальських фонтанів, що являли собою єдиний комплекс.

Одержуючи дохід від королівської служби, французьке дворянство опинилося в повній залежності від абсолютної монархії.

3. Внутрішня політика. У 1665—1683 рр. внутрішньою політикою держави керував *генеральний контролер фінансів* королівства **Жан Батист Кольбер**. Чесний і талановитий чиновник, Кольбер піклувався про розвиток країни, запроваджував реформи, які мали покращити становище Франції. Податки, які сплачував третій стан, були чітко визначені й навіть зменшені. Держава заохочувала розвиток мануфактурного виробництва, допомагала буржуазії створювати нові підприємства. За Кольбера зросла кількість нових великих мануфактур: сукняних, килимових, скляних. Для захисту французької буржуазії проводилася політика *протекціонізму* — увезення іноземних товарів у Францію обкладалося великим митом, а вивезення французьких товарів заохочувалося. Така політика захищала французькі мануфактури від конкуренції і збільшувала доходи держави. Генеральний контролер фінансів сприяв розвитку торгівлі в країні: скасував численні внутрішні митниці, за його наказом були побудовані нові зручні дороги. Кольбер заохочував і розвиток

Рис. 2. Фронда в Парижі

Рис. 3. Людовік XIV

Рис. 4. Жан Батист Кольбер

Рис. 5. Карикатура, яка зображує примусове навернення гугенотів у католицизм

Рис. 6. Французькі солдати

зовнішньої торгівлі, підтримував французькі торговельні компанії: *Ост-Індську*, *Вест-Індську*, *Левантійську*. Дбаючи про процвітання країни, Кольбер заснував французьку *Академію наук*, *Академію архітектури*. Але витрати короля й королівського двору, які весь час зростали, спустошували скарбницю, й багато реформ Кольбера не були закінчені. Після смерті генерального контролера фінансів Людовік XIV почав втручатися у внутрішню політику, й ситуація у Франції погіршилася.

Король самостійно запроваджував нові податки й інші побори. Для підтримки королівської влади у Франції була створена постійна поліція, яка уважно стежила за проявами невдоволення в суспільстві. Будь-які спроби висловити обурення жорстко придушувалися. Особливо активно влада переслідувала французьких кальвіністів — *гугенотів*, які виступали проти будь-якої абсолютної влади. У **1685 р.** Людовік XIV скасував *Нантський едикт* і відкрито почав примушувати гугенотів переходити в католицизм. Десятки тисяч протестантів опинилися у в'язницях, ще більше втекли з країни. Дії французького монарха обурили навіть Папу Римського, але «король-сонце» міг дозволити собі все що завгодно.

За блиск Версаля й величезну армію розплачувався *третій стан* — городяни й селяни. Особливо тяжким було життя селян, які крім феодальних повинностей змушені були платити зростаючі податки до скарбниці. Для збору податків іноді доводилося використовувати регулярну армію. Будь-які селянські виступи нещадно придушувалися.

Становище городян, особливо буржуазії, було трохи кращим, але постійна нестача коштів змушувала короля збільшувати побори і з буржуазії, що гальмувало економічний розвиток країни. Багато власників мануфактур і простих ремісників розорялися, розвиток промисловості у Франції сповільнився.

Політика Ж. Б. Кольбера сприяла покращенню становища у Франції, але наступні дії Людовіка XIV загальмували розвиток країни.

4. Зовнішня політика Людовіка XIV.

Абсолютний монарх Людовік XIV мріяв про те, щоб стати абсолютним правителем усієї Європи. Більшу частину правління «короля-сонця» Франція провела у кровопролитних війнах. До цього короля підштовхувало численне дворянство, яке збагачувалося за рахунок військових трофеїв і грабежів. Основу французької військової сили становила постійна (регулярна) армія, набрана із французьких селян і озброєна за останнім словом техніки.

У перші десятиліття правління Людовіка XIV Франція досягла значних успіхів у війнах з Іспанією та Голландією. Територія французької держави була збільшена за рахунок земель на півночі країни. Перемоги Франції пояснювалися тим, що французька армія була значно сильнішою, ніж армія противників. Крім того, у цих конфліктах не брала участі інша сильна держава — Англія. У цей період збільшилися заморські володіння Франції. Були загарбані володіння в Африці, Індії. Французькою колонією була оголошена Канада, а в 1682 р. величезні території по обидва береги річки Миссисіпі перетворилися на французьку колонію Луїзіана.

Рис. 7. Король Людовік XIV та його радники

Абсолютна монархія у Франції

Королівський хабар. Людовік XIV знайшов цікавий спосіб домогтися дружньої політики Англії. У цей час в Англії правив король Карл II Стюарт, який мав велику потребу в грошах. Людовік XIV просто підкупив англійського короля, надавши Карлу II фінансову допомогу. Але після «Славної революції» ставлення Англії до Франції змінилося.

Французький король продовжував зміцнювати свої позиції в Європі, намагався послабити австрійських Габсбургів. Для цього католицька Франція активно підтримувала просування мусульманської Туреччини в Європу. Упевненість у своїх силах підштовхнула Людовіка XIV до нової війни в 1688 р. Однак воювати французам довелося з провідними країнами Європи, включаючи й Англію. Хоча на суходолі французькі війська здобули

перемогу, але на морі французький флот був розбитий. Війна закінчилася в **1697 р.**, і Людовік XIV уперше не зміг збільшити свої володіння.

Тривалі війни виснажували країну. Довелося знову збільшити податки. Однак «король-сонце» не звертав уваги на біди своїх підданих. У **1701 р.** Людовік XIV розпочав війну за вплив в Іспанії. Знову Франції довелося воювати з більшістю країн Європи, і знову дії французів не мали успіху. Війна закінчилася в **1713 р.** втратою Францією частини Канади, яку захопили англійці. Спроба Людовіка XIV встановити панування в Європі закінчилася невдачею.

Багаторічні війни виснажили Французьке королівство, й після смерті Людовіка XIV в 1715 р. Франція вже не могла боротися за панування в Європі.

У XVII ст. абсолютна монархія у Франції створила умови для успішного розвитку країни. Королі та їх міністри остаточно зламали опір великих феодалів та завершили об'єднання держави. Влада намагалася покращити торгівлю в країні та за її межами, налагодити промислове виробництво товарів.

Але вже на початку XVIII ст. абсолютна монархія починає стримувати розвиток Франції. Залежність внутрішньої та зовнішньої політики від волі та примх однієї людини негативно впливала на долю країни, гальмувала розширення промисловості та торгівлі. Король та дворянство остаточно перетворилися на паразитів, що заважали розвитку третього стану Франції.

Запитання й завдання

1. Укажіть спільні й відмінні риси французької Фронди й революції в Англії.
2. Яке значення для Франції мала поразка Фронди?
3. Що, на ваш погляд, було основою абсолютної влади Людовіка XIV?
4. Охарактеризуйте політику Ж. Б. Кольбера.
5. Опишіть становище третього стану в період правління Людовіка XIV.
6. Охарактеризуйте основні напрямки зовнішньої політики Людовіка XIV. Чи можна назвати цю політику вдалою?
7. Чи можна вважати епоху «короля-сонця» часом процвітання Франції?

Увага, джерело!

«Ваш народ, який ви мали б любити, як дітей своїх, і який дотепер був так гаряче відданий вам, умирає з голоду. Обробіток земель майже припинено; міста й села порожніють; ремесла ледь животіють і не годують більше робітників. Уся торгівля знищена. У такий спосіб ви зруйнували половину справжніх сил усередині вашої держави, щоб здійснити й утримати за собою марні перемоги за її межами...» (Лист до Людовіка XIV від Фенеллона, який був вихователем його онука)

- ? Чи згодні ви з обвинуваченнями, висунутими автором листа? Обґрунтуйте свою відповідь.

ТЕМА VIII. ЕПОХА ПРОСВІТНИЦТВА

У часи Середньовіччя люди в Європі пояснювали навколишній світ на основі християнської релігії. Світ здавався незмінним. Усе відбувалося з волі Бога, від неї залежали й стосунки між людьми. Селяни працювали, дворяни воювали, священники молилися, а король управляв. І цей порядок не повинен був змінюватися. Сумніватися в «релігійній картині світу» почали ще європейські гуманісти й представники Реформації. Але зламати давно існуючий стан речей вони не могли. Щоб вплинути на свідомість людей, необхідні були докорінні зміни в політиці, економіці та науці.

Саме такі важливі перетворення, що відбулися в Європі в XVII ст., привели до початку нового етапу розвитку суспільства — **епохи Просвітництва**.

Епоха Просвітництва (XVIII ст.) — час значного поширення наукових знань про світ і суспільство.

Причиною виникнення ідей Просвітництва стали наукові відкриття, здійснені вченими в XVII ст., яке часто називають «століттям геніїв». Відкриття дали можливість виявити основні закони природи й пояснити існуючий світ із погляду науки, а не релігії.

Другою причиною Просвітництва стала криза релігії, що була викликана падінням авторитету церкви в ході боротьби католиків і протестантів у XVI—XVII ст.

Захід	1683 Облога Відня турецькою армією	1701 Проголошення Пруссії королівством	1740–1786 Фрідріх II, прусський король	1751–1772 «Енциклопедія» Дені Дідро	1756–1763 Семилітня війна	1785 Переліт через Ла-Манш на повітряній кулі
	1720–1730 «Епоха тюльпанів» — розквіт архітектури в Туреччині	1725–1743 Експедиції Вітуса Берінґа на Камчатку	1727 Відкриття першої типографії в Стамбулі	1755 Заснування Московського університету	1757 Закриття всіх портів Китаю для іноземної торгівлі	1783 Ліквідація Кримського ханства
Схід	1687 Обрання гетьманом І. Мазепи	1702–1704 Повстання на Правобережжі під проводом С. Палія	1710 Прийняття «Пактів і конституцій прав і вольностей Війська Запорозького»	1711 Похід загонів гетьмана П. Орлика на Правобережжя	1722 Створення Малоросійської колегії	1775 Ліквідація Запорозької Січі

§ 20. Просвітництво й абсолютизм

Варто пригадати!

- ✓ Яке поширення набули погляди гуманістів у Європі (§ 5)?
- ✓ Пригадайте, що означає вираз «релігійна картина світу» (§ 6).

Рис. 1. Ісаак
Ньютон

1. Зародження Просвітництва. Наукові відкриття. У XVII ст. важливі відкриття були здійснені в багатьох галузях знань. Великий італійський учений **Галілео Галілей** (1564—1642) сконструював перший телескоп і зміг побачити місячні гори й супутники Юпітера. Спостереження Галілея повністю спростовували вчення церкви про обертання всіх небесних тіл навколо Землі й остаточно підтвердили правильність теорії Коперника про обертання Землі навколо Сонця. Незважаючи на церковні заборони й переслідування відкриття Галілея швидко здобули європейське визнання. Німецький астроном **Йоганн Кеплер** (1571—1630) відкрив закони руху планет навколо

Сонця. Дослідження Кеплера дали змогу з погляду точної науки пояснити рух планет і, отже, відмовитися від думки про участь у цьому процесі надприродних сил.

У XVII ст. відбувся справжній переворот у розвитку фізики й математики. Поштовхом до змін стали досліді Галілея з вивчення швидкості падаючих тіл. Ідеї Галілея розвинув французький учений **Рене Декарт** (1596—1650), який сформулював закон інерції. Вершиною наукових досліджень стали досягнення великого англійського математика, фізика й механіка **Ісаака Ньютона** (1643—1727). Ньютон сформулював закони *класичної механіки* (три закони Ньютона) і відкрив закон всесвітнього тяжіння. Відкриття Ньютона дали змогу пояснити більшість явищ, що відбуваються в природі, змінити уявлення людей про причини руху.

Важливі відкриття були здійснені й в інших галузях знань — хімії, медицині, біології. В очах багатьох людей світ змінився, він став зрозумілим і досліджуваним; церковна пропаганда, розрахована на малоосвічених людей, уже не одержувала підтримки.

Погляди Локка. Локк стверджував, що люди створюють державу для власного захисту, але віддають владі лише частину своїх прав. Основні права — свободу слова, свободу совісті й право власності — жодна влада в людини відібрати не може. Якщо влада порушує права людини, то народ має право її скинути. Тим самим Локк показав, що абсолютна монархія є несправедливою формою правління, тому що порушує права підданих.

У XVII ст. наука змогла здолати вузькі рамки релігії.

Прогрес у точних науках підштовхнув інтерес до устрою суспільства й держави. Релігійне пояснення непорушності феодальної станової держави вже не влаштовувало вчених. Першими розпочали дослідження суспільства англіїці, адже в Англії раніше, ніж в інших країнах, революція XVII ст. змінила державний устрій. Англіїський філософ **Джон Локк** (1632—1704) наприкінці XVII ст. виступив із рішучою критикою абсолютної монархії і обґрунтував справедливість парламентського правління в Англії.

Зародившись в Англії, ідеї Просвітництва швидко поширилися в більшості країн Європи. Найвищого розквіту вони досягли у Франції.

2. Погляди просвітителів. Серед мислителів епохи Просвітництва виділяють імена трьох французьких філософів: Монтеск'є, Вольтер і Руссо, яких називають *«великими просвітителями»*. Саме їхні ідеї набули світової популярності й стали основою теорій суспільного устрою багатьох держав у майбутньому.

Граф **Шарль Монтеск'є** (1689—1755), представник давнього дворянського роду, за всіма ознаками мав стати захисником феодалізму й абсолютної монархії. Але допитливий розум ученого відкрив йому всі недоліки французької держави й підштовхнув до пошуку виходу з глухого кута, у якому опинилася французька абсолютна монархія. У **1748 р.** Монтеск'є опублікував у Женеві працю «Про дух законів», у якій виклав свої погляди на виникнення й устрій держави. Праця була видана без прізвища автора — *анонімно*, тому що багато ідей Монтеск'є могли викликати переслідування з боку королівської влади й католицької церкви.

Французький просвітитель відкидав учення церкви про те, що все у світі розвивається з волі Бога. На думку Монтеск'є, на долю народів дуже впливали розташування й розміри держави — географічне середовище. Але вчений не вважав, що народ не може змінити свою долю. Шляхом реформ можна домогтися створення справедливої держави, у якій добробут людей буде базуватися

Рис. 2. Шарль Монтеск'є

Рис. 3. Вольтер

Рис. 4. Жан-Жак Руссо

на дотриманні законів. Монтеск'є виступав проти абсолютної монархії, яка стоїть над законом, захищав ідеї рівності прав усіх громадян, гарантії основних громадянських прав і свобод. Основою добробуту держави Монтеск'є, слідом за Локком, вважав принцип поділу влади. Але французький мислитель розвинув і впорядкував ідею англійського філософа.

Монтеск'є запропонував розділити державну владу на три рівні гілки, які будуть урівноважувати одна одну й не дозволять жодній із них посилитися й установити абсолютне правління. Перша гілка влади — *законодавча* — має приймати закони. Це парламент, нижню палату якого обирає народ. Друга гілка влади має виконувати закони — це *виконавча* влада, на чолі якої стоїть король. Третя гілка влади має стежити за дотриманням законів — це *судова* влада, представлена судом присяжних. Якщо три гілки влади будуть перебувати в рівновазі, то держава зможе справедливо управляти народом. Зразком такої держави Монтеск'є вважав Англію з її парламентською монархією.

Ідеї Монтеск'є про поділ влади швидко знайшли прихильників у більшості країн Європи й стали основним принципом сучасної демократичної держави.

Син суддівського чиновника **Вольтер** (1694—1778) не був творцем нових теорій про устрій справедливого суспільства, але саме його гостре перо вплинуло на неймовірну популярність ідей Просвітництва в Європі. За свої погляди Вольтер зазнавав переслідувань, сидів у паризькій в'язниці, неодноразово змушений був переховуватися за кордоном. Його книги спалювали, а його самого проклинала католицька церква. Але саме Вольтер став «вождем суспільної думки», і з ним вважали за велику честь листуватися й зустрічатися монархи провідних європейських країн.

У своїх творах Вольтер різко критикував привілеї дворянства й самоправство королів. Він виступав на захист рівності прав усіх громадян, недоторканності приватної власності. Відомий вираз Вольтера — «Я не поділяю ваших переконань, але віддам життя за те, щоб ви могли їх висловити» — підкреслює ставлення великого мислителя до свободи й прав людини.

Особливо гострій критиці піддавав Вольтер церкву, вважаючи її винуватицею безлічі лих людства. Мислитель навіть закликав: «Роздавити гадину!», тобто знищити католицьку церкву. Але великий просвітитель наполягав на збереженні релігії — віри в Бога, тому що вважав, що тільки страх перед Богом заважає простому народу виявляти свої найгірші якості. Вольтер узагалі без поваги ставився до простих людей, був противником поширення ідей Просвітництва серед міських низів: «...коли чернь починає розмірковувати — усе загинуло». Зміни в державі мають

відбуватися не в ході революції, а шляхом реформ «освіченого монарха». Погляди Вольтера знайшли підтримку в багатьох коронованих осіб Європи.

Інакше уявляв майбутнє суспільства **Жан-Жак Руссо** (1712—1778), виходець із родини швейцарських ремісників. Поет, письменник, художник і філософ стверджував, що всі лиха людей викликані нерівністю й несправедливою державною владою. Найбільш рішуче Руссо виступав проти великої приватної власності, вважаючи, що тільки суспільство із дрібних власників може бути справедливим. Не вірив просвітитель у здатність монархічної влади принести благо всім людям. Народ, за словами філософа, може скинути деспота-монарха й здобути волю. Ідеалом Руссо була держава, де вся влада належить народу й органам управління, що обираються. При цьому вчений вважав, що інтереси однієї людини мають бути підпорядковані інтересам усього суспільства. Виступаючи проти церкви, Руссо, як і більшість просвітителів, переконував у необхідності збереження релігії як способу стримувати негативні риси людей.

Своєрідними були погляди Руссо на науковий прогрес, який для більшості просвітителів був основою добробуту держави. Руссо вважав прогрес винуватцем погіршення моралі й посилення нерівності. Наукові відкриття, на його думку, призводили до руйнування патріархального суспільства, у якому існувала загальна рівність. Тому виховувати дітей необхідно на природі, подалі від суспільства, щоб їх не зіпсували досягнення прогресу.

Ідеї Руссо знайшли прихильників серед радикальної молоді й стали програмою для багатьох майбутніх революціонерів.

«Великі просвітителі» відіграли вирішальну роль
у поширенні ідей Просвітництва в Європі.

Народження «Енциклопедії». Розвиток науки вимагав систематизації й об'єднання багатьох нових знань, полегшення доступу до цих знань звичайних людей. Багато просвітителів взяли участь у виданні колективної праці — «Енциклопедії наук, мистецтв і ремесел», у якій були зібрані відомості про всі досягнення людства. Керував виданням «Енциклопедії» французький учений **Дені Дідро** (1713—1784). В умовах постійних переслідувань Дідро й інші автори, яких заведено називати енциклопедистами, більше двадцяти років видавали «Енциклопедію». Передові думки й новітні наукові відкриття, про які писали енциклопедисти, лякали католицьку церкву. Видання було заборонене, але продовжувало виходити таємно. Поява «Енциклопедії» сприяла поширенню наукових знань та ідей Просвітництва серед широких верств населення Європи.

Рис. 5. Обкладинка «Енциклопедії»

Рис. 6. Дені Дідро

Рис. 7. Вольтер
і прусський король
Фрідріх II

4. Просвітництво й абсолютизм. Популярність ідей Просвітництва була великою не тільки серед учених і просто мислячих людей Європи. Багато європейських монархів ще замолоду зазнали впливу поглядів Вольтера і Монтеск'є та, прийшовши до влади, прагнули перебудови своєї країни. Вони розуміли, що існуючі порядки вже не забезпечують розвиток держави, і були готові провести реформи в дусі Просвітництва. До реформ монархів підштовхували й зростаюче невдоволення буржуазії, постійні селянські заворушення. Правителям не хотілося розділити долю Карла I Стюарта, якому за рішенням парламенту відрубали голову. Ідеї просвітителів видавалися монархам вдалим засобом для покращення ситуації в державі. «Освічені монархи» XVIII ст., які правили у Франції, Іспанії, Пруссії, Австрії, Росії, італійських державах і німецьких князівствах, відкрито проголошували своєю метою реформи в дусі ідей просвітителів. Вони листувалися з відомими мислителями, зустрічалися з ученими й філософами.

У багатьох державах був послаблений вплив католицької церкви, заборонена діяльність ордену єзуїтів. Запроваджувалася загальна початкова освіта, відкривалися університети, академії наук, музеї та бібліотеки. «Освічені правителі» опікувалися розвитком торгівлі й мануфактурного виробництва, зменшували селянські повинності,

а **Йосиф II Габсбург** узагалі скасував в Австрії кріпосне право. Були реформовані судова система й система оподаткування, змінювався й упорядковувався державний устрій.

Але монархи епохи «освіченого абсолютизму» не збиралися виконувати рекомендацій просвітителів про передачу влади народу та обмеження прав монарха. Реформи мали служити лише зміцненню абсолютної влади правителя.

Російська імператриця Катерина II так висловлювалася про особисте спілкування з великим французьким енциклопедистом Дідро: «...його думка була більш цікавою для мене, аніж корисною. Якби я послухалася його порад, я перевернула б усю імперію дором дном; законодавство, адміністрацію, політику, фінанси — усе це довелося б поламати й замінити теоретичними мріями».

«Освічений абсолютизм» — політика абсолютних монархів XVIII ст., побудована на використанні частини ідей просвітителів.

Запитання й завдання

1. Чому наукові відкриття вплинули на становище церкви в суспільстві?
2. Охарактеризуйте причини виникнення Просвітництва.
3. Охарактеризуйте теорію Монтеск'є про поділ влади.
4. Чому Вольтер виступав проти церкви, але на захист релігії?
5. Охарактеризуйте погляди Руссо на суспільство та стосунки між людьми?
6. Яке значення мало видання «Енциклопедії наук, мистецтва і ремесел»?
7. Як ви розумієте вираз «освічений абсолютизм»?

§ 21. Австрія і Пруссія**Варто пригадати!**

- ✓ Які землі входили до володінь австрійських Габсбургів у XVII ст.?
- ✓ Як відбувалася Реформація в німецьких землях (§ 5)?
- ✓ Якими були наслідки Тридцятилітньої війни для німецьких держав? (§ 5)?

1. Імперія Габсбургів у другій половині XVII ст. Довга й кровопролитна Тридцятилітня війна відчутно послабила династію австрійських **Габсбургів**. Хоча Габсбурги залишалися імператорами *Священної Римської імперії*, вони вже не намагалися підкорити собі всі німецькі землі. У другій половині XVII ст. Габсбурги почали зміцнювати власну державу, не пов'язану зі Священною Римською імперією. До їхніх володінь входили *Австрія*, *Чехія*, *Угорщина*, хорватські, словацькі та румунські землі. Часто державу Габсбургів називали на честь їхніх спадкових володінь *Австрією*.

Особливістю держави була кількість народів, які розмовляли різними мовами, мали власні традиції і звичаї. Недарма держава Габсбургів увійшла в історію як «клаптева держава». Нерівномірним був економічний розвиток різних частин австрійської монархії. У самій Австрії і частині Чехії активно розвивалося мануфактурне виробництво, велике значення мали металургійні підприємства. В австрійських землях селяни були особисто вільними й володіли землею. Але на території більшості володінь Габсбургів панували феодальні відносини — кріпосне селянство працювало у великих поміщицьких господарствах.

Габсбурги намагалися посилити свій вплив у країні, спираючись на дворянство. Поступово зменшувалося значення місцевих станово-представницьких органів і зростали повноваження австрійських чиновників. Тривала боротьба Габсбургів із протестантами призвела до того, що в їхній державі повністю перемогла Контрреформація й протестанти опинилися поза законом. Католицька церква підтримувала владу імператорів і сприяла зміцненню єдності країни.

Угорщина та Австрія. Далеко не завжди жителі монархії Габсбургів підтримували посилення влади імператорів. Особливо рішуче за збереження своїх прав боролось сильне угорське дворянство. В Угорщині неодноразово спалахували антиавстрійські повстання, а на початку XVIII ст. почалася визвольна війна угорців під проводом князя Ференца Ракоці II. У ході тривалої боротьби повсталі завдали кількох поразок австрійським військам, і Габсбурги змушені були піти на поступки. Угорщина залишилася в складі монархії Габсбургів, але зберегла широку автономію (самоврядування), й угорські протестанти одержали гарантії своїх прав.

Рис. 1. Герб Габсбургів

Об'єднанню держави сприяла не тільки політика імператорів, але й спільна загроза — агресія з боку Туреччини. Двічі в другій половині XVII ст. турецька армія підходила до австрійської столиці Відня. В очах багатьох жителів Угорщини, Словенії і Хорватії Габсбурги були єдиним захистом від турецького завоювання.

Однак Габсбурги використали для укріплення своєї багатонаціональної імперії ще один давній прийом: «розділай і володарюй». Вони зіштовхували між собою представників різних народів і виступали в ролі миротворців. Складалося враження, що без допомоги Габсбургів сусідні народи не зможуть жити в мирі між собою. Така політика тривалий час давала можливість управляти великою країною.

До початку XVIII ст. австрійським Габсбургам вдалося відчутно посилити свою владу й зміцнити єдність країни.

2. «Освічений абсолютизм» Марії Терезії та Йосифа II. Зі вступом на австрійський престол у **1740 р. Марії Терезії** (1740—1780) у державі Габсбургів починається епоха «освіченого абсолютизму». Їй передувала невдала зовнішня політика — Габсбурги втратили частину володінь в Італії і Сілезію. Ці події, а також часті повстання переконали австрійську ерцгерцогиню в необхідності проведення реформ. Економічно Австрія також відставала від провідних держав Європи, особливо гальмувало розвиток країни кріпосне право, що існувало в більшій частині держави.

Марія Терезія використовувала деякі ідеї Просвітництва для зміцнення центральної влади, але намагалася уникнути радикальних перетворень і побоювалася зачіпати інтереси дворянства. У країні панувала католицька церква, селяни залишалися кріпаками, дворянство зберігало свої привілеї. Її син, імператор **Йосиф II** (1780—1790), який із **1765 р.** правив разом із матір'ю, був більш рішучим і здійснював сміливі реформи, що викликали

невдоволення дворянства й католицької церкви, але сприяли розвитку країни.

Під гаслом «Справедливістю та м'якістю».

Марія Терезія посіла трон австрійських Габсбургів у 23 роки. Але більшість європейських правителів не визнали її права на престол і почали війну. Значна кількість політиків, представників знаті та навіть чоловік Марії Терезії не вірили в те, що молода та вродлива імператриця зможе зберегти владу. На їх здивування, Марія Терезія не тільки залишилася на троні, але й змогла значно посилити державу. Дивно, що велика представниця династії Габсбургів, перед якою схиляли голову славетні полководці та пихаті можновладці, змогла залишитися вірною дружиною та люблячою матір'ю. Марія Терезія народила 16 дітей, про яких піклувалася до самої смерті, навіть коли деякі з них стали імператорами, курфюрстами, княгинями та королевами.

Рис. 2. Імператриця Марія Терезія

Реформи «освіченого абсолютизму» дали можливість Габсбургам проводити успішну зовнішню політику. У ході численних війн їхні володіння вирости за рахунок земель в Італії, Нідерландах і на Балканському півострові. Після поділів Речі Посполитої до складу Австрійської монархії увійшла частина польських і західноукраїнських земель. Під владою Габсбургів тепер перебували три території, населені українцями: *Східна Галичина, Закарпаття* (у складі Угорщини) і *Північна Буковина* (захоплена в Туреччини в 1774 р.). Але спроба повернути Сілезію, загарбану Пруссією, закінчилася невдало. Від другої половини XVIII ст. саме Пруссія, що стрімко набирала силу, стала основним супротивником Габсбургів у Європі.

Рис. 3. Імператор Йосиф II

Реформи епохи «освіченого абсолютизму» сприяли зміцненню держави Габсбургів.

Реформи Марії Терезії

- Створення Вищої державної ради
- Обмеження селянської панщини трьома днями
- Запровадження системи загальної початкової освіти
- Високі мита на ввезення іноземних товарів

Реформи Йосифа II

- Ліквідація залишків місцевого самоврядування
- Німецька мова — офіційна мова держави
- Свобода віросповідання протестантам
- Сплата дворянами частини податків
- Скасування в 1781 р. в частині володінь Габсбургів кріпацтва

Рис. 4. Палац Бельведер у Відні

Рис. 5. Панорама Відня XVIII ст.

Рис. 6. Великий герб Пруссії

3. Створення Пруського королівства. Вестфальський мир, яким закінчилася Тридцятилітня війна, закріпив роздробленість німецьких земель. Багато німецьких князівств були в руїнах, кількість населення відчутно зменшилась. Але, незважаючи на значні втрати у війні, поступово почав посилюватися *Бранденбург*, східнонімецька протестантська держава. Бранденбурзькому «великому курфюрсту» **Фрідріху Вільгельму I** (1640—1688) вдалося завдяки Вестфальському миру збільшити свої володіння й здобути вихід до Балтійського моря. Протягом XVII ст. до Бранденбурга було приєднане герцогство Пруссія.

Фрідріх Вільгельм I зміцнив свою владу, зробивши її майже необмеженою. Успіх його політики можна пояснити тим, що в Бранденбурзі не було великих феодалів, які могли обмежити владу правителя. Опорою центральної влади було дрібне дворянство, на землях якого працювали залежні селяни. Дворяни, яких у Пруссії називали *юнкерами*, постійно збільшували панщину, а вирощене селянами зерно з великим прибутком продавали в Західну Європу. Поступово залежність селян зростала, і в середині XVII ст. на вимогу юнкерів у державі було введено кріпосне право. У відповідь дворяни повністю підтримали посилення влади курфюрста.

Фрідріх Вільгельм I приділяв велику увагу розвитку ремесла й мануфактурного виробництва. Через те що кріпосне право заважало селянам йти працювати на мануфактури, курфюрст закликав

Рис. 7. Пруські мушкетер і гренадер

протестантів з усієї Європи, особливо із Франції, переселятися до Бранденбурга.

Курфюрст Фрідріх III (1688—1713) домогся від імператора Священної Римської імперії королівського титулу і в 1701 р. проголосив себе королем *Пруссії*, а його держава стала називатися *Пруським королівством*.

«Не розмірковувати!». За часів правління пруського короля **Фрідріха Вільгельма I** (1713—1740) у державі була остаточно встановлена абсолютна монархія. Король створив величезну армію, збільшивши у два рази кількість солдатів. На утримання армії витрачалося більше половини доходів держави. Користуючись необмеженою владою, Фрідріх Вільгельм I зменшив усі інші витрати, збільшив податки й змусив платити їх навіть дворянство. Великі військові витрати виснажували країну, але король заощаджував на всьому, крім армії. Пруссія стала схожою на велику армійську казарму, а девізом короля став вираз «Не розмірковувати!». Саме за Фрідріха Вільгельма I остаточно сформувався «прусський дух» юнкерства — глибока повага перед армійською службою і військовою дисципліною.

На початку XVIII ст. в Пруссії була встановлена абсолютна монархія.

4. Пруссія за часів правління Фрідріха II Великого. У 1740 р. пруський престол посів син Фрідріха Вільгельма I **Фрідріх II** (1740—1786) — освічений монарх, який захоплювався ідеями Просвітництва. Неодноразово критикуючи батька, молодий король почав реформувати державу, прагнучи перетворити її на одну з найсильніших у Європі.

Фрідріх II, користуючись необмеженою владою, проводив політику *протекціонізму*, підтримував розвиток мануфактурного виробництва в королівстві, послабив вплив ремісничих цехів. Монарх намагався полегшити становище селян, захистити селянські землі від загарбання юнкерами. У країні були заборонені катування й процеси проти відьом, поліпшена система судочинства. Була впроваджена система обов'язкової початкової освіти. Королівські реформи, проведені в дусі Просвітництва, змінили Пруссію, перетворивши її на розвинену державу.

Однак метою реформ короля було не поліпшення становища населення, а посилення королівської армії, що виросла у два рази й стала найбільшою в Західній Європі. В армії служив кожний третій дорослий житель Пруссії. Із перших днів свого правління Фрідріх II почав воєнні дії. Він чітко дотримувався принципу «Дипломатія без зброї — що музика без інструментів».

Рис. 8. Прусський король Фрідріх II

Рис. 9. Сан-Сусі — палац Фрідріха II

Поет на троні. Фрідріх II створив «зразкову» європейську армію XVIII ст. У ті часи вважали, що в армії головним є дотримання суворої дисципліни. Тому солдати кожного дня вчилися марширувати та виконувати військові команди. За найменшу провину вояків жорстоко карали. За висловом короля, солдат має боятися палки власного капрала більше, ніж ворога. Фрідріх II теж вимагав від підлеглих безумовного виконання наказів, але сам діяв, не звертаючи уваги на тогочасні військові правила. Він пришвидшив дії артилерії, пересадивши артилеристів на коней, прусська армія більш активно використовувала кавалерію. Саме за рахунок нововведень Фрідріх II, армія якого була завжди менше за війська ворогів, неодноразово здобував блискучі перемоги.

У **1740—1742 рр.** Пруссія розбила австрійських Габсбургів і захопила багату провінцію Сілезію. У ході першого поділу Речі Посполитої Фрідріх II приєднав до своїх володінь Східну Пруссію. Однак король прагнув установити свою владу над більшою частиною німецьких земель, і це втягло Пруссію в криваву *Семилітню війну* (1756—1763). Союзником Пруссії виступила тільки Англія, яка у воєнних діях у Європі не брала участі. Тому Фрідріх II був змушений боротися з коаліцією найсильніших держав Європи — Австрією, Францією, Росією, Іспанією, Швецією. Пруські війська блискуче розгромили французькі й австрійські війська, але не змогли відбити російський наступ. У **1760 р.** російська армія тимчасово захопила столицю Пруссії Берлін. Становище Пруссії було катастрофічним. Урятувала Фрідріха II зміна правителя в Росії. Новий російський імператор **Петро III** вважав прусського короля зразком для наслідування й уклав союз із Пруссією. Скориставшись цим, Фрідріх II завдав поразки австрійцям і в **1763 р.** домігся підписання вигідного для Пруссії миру.

Під кінець правління Фрідріха II територія королівства виросла вдвічі, а Пруссія перетворилася на одну з провідних держав Європи. Ще за життя сучасники називали Фрідріха Великим. Але політика Фрідріха II призвела до виснаження внутрішніх сил країни, підпорядкованості населення потребам армії. Недарма на смертному одрі Фрідріх II Великий вимовив: «Я втомився управляти рабами».

Увага, джерело!

«Ст. 4. Імпер.[атор] всерос. [ійський] обіцяє і зобов'язується цим трактатом формально й урочисто повернути його вел.[ичності] кор.[олю] прус.[ському] всі області, землі, міста, місця й фортеці, його прус.[ський] вел.[ичності] приналежні, які протягом цієї війни зайняті були російською зброєю...» (Мирний договір між Росією і Пруссією 24 квітня 1762 р.)

? У чому були причини укладення миру? Як вплинув договір на хід Семилітньої війни?

Політика Фрідріха II Великого привела до зміцнення міжнародного становища Пруського королівства.

Запитання й завдання

1. У чому були причини політики «освіченого абсолютизму» в державі Габсбургів і Пруссії? 2. Чому Габсбурги змогли об'єднати у своїй державі різні народи, але не змогли об'єднати німецький народ? 3. В інтересах яких верств населення запроваджувалися реформи Йосифа II? 4. Що сприяло збереженню єдності держави Габсбургів? 5. Що, на ваш погляд, сприяло посиленню Бранденбурга в XVII ст.? 6. Із якою метою Фрідріх II проводив реформи в державі? 7. Охарактеризуйте зовнішню політику Фрідріха II. 8. Порівняйте становище Австрії і Пруссії у XVIII ст. Яка з країн розвивалася більш успішно?

§ 22. Розвиток культури епохи Просвітництва

Варто пригадати!

✧ Який вплив мала епоха Відродження на розвиток архітектури, живопису (§ 12)?

1. Розвиток літератури й театру. Бурхливі події в Англії в XVII ст. й розвиток парламентської демократії дали поштовх до розвитку англійської літератури. Видатним англійським письменником першої половини XVIII ст. був **Джонатан Свіфт** (1667—1745). Ірландець за походженням і католик за віросповіданням, Свіфт бачив усі недоліки буржуазної протестантської Англії. У своїх сатиричних творах письменник висміював численні вади англійського суспільства: лицемірство, жадібність, жорстокість. Свіфт викривав лукавство англійців, які пишалися тим, що жителі Англії захищені законом, і при цьому жорстко пригнічували ірландців-католиків. У найвідомішому романі *«Мандри Гуллівера»* письменник описував пригоди свого героя у вигаданих країнах ліліпутів, велетнів. Але читачі з легкістю впізнавали в казкових персонажах британських придворних, депутатів парламенту, банкірів. Твір Свіфта став настільки популярним, що вигадане ним слово *«ліліпут»* стало звичайним позначенням низькорослої людини.

Надія Ірландії. Завдяки своїм творам Свіфт користувався надзвичайною повагою на батьківщині — в Ірландії. Ірландці вважали письменника лідером своєї боротьби за права. Коли уряд Англії видав наказ заарештувати Свіфта за критику політики англійського парламенту, представник англійців в Ірландії відповів: «Щоб заарештувати Свіфта, необхідний експедиційний корпус у десять тисяч солдатів».

Зразком пригодницького роману став твір англійського письменника **Даніеля Дефо** (близько 1660—1731) *«Робінзон Крузо»* про життя мореплавця, який багато років провів на безлюдному острові. Викинутий на берег після аварії корабля, головний герой роману не здався, а почав боротися за своє життя й через багато років самотності зміг дочекатися порятунку. Роман Дефо дуже вплинув на розвиток літератури в Європі. Читачі із задоволенням поринали в історію життя простої людини, а не в життєпис великих королів, принців або казкових і міфологічних героїв.

Борець за справедливість. У свій час письменник Даніель Дефо був відомим політиком та журналістом. Він неодноразово виступав на захист прав жителів Англії. Найбільш відомою стала стаття Дефо, написана під час поновлення переслідування протестантів-пуритан в Англії. Журналіст не тільки підтримував антипуританські дії парламенту, але й радив зсилати пуритан на галери або навіть страчувати. Спочатку влада, не зрозумівши іронії автора, привітала статтю, але, розібравшись у задумі Дефо, парламент присудив його до жорстокого покарання. За свої політичні статті Дефо двічі потрапляв до англійської в'язниці. Тільки після останнього покарання Дефо залишив політику та почав писати художні твори.

Рис. 1. Жан-Батист Мольєр

Значний внесок у розвиток театру зробив французький *драматург* (автор творів для театральних постановок) **Ж. Б. Мольєр** (1622—1673). Виходець із забезпеченої родини, Мольєр тривалий час не міг добитися постановки своїх п'єс і змушений був грати в мандрівному театрі. Але врешті-решт твори драматурга почали ставити в королівському театрі, й жанр соціальної комедії, створений Мольєром, отримав загальне визнання. У своїх п'єсах драматург викривав вади французького суспільства, він не милував ні дворян, ні буржуазію, ні духовництво. Твори Мольєра *«Тартюф, або Ошуканець»*, *«Міщанин у дворянстві»* й до сьогодні не сходять зі сцен багатьох театрів.

2. Архітектура. Перемога Контрреформації у Франції, Австрії привела до подальшого розвитку нового стилю в мистецтві — *бароко* (італ. — дивний, вигадливий). Протестантський погляд на життя вимагав простоти й раціональності від усього, у тому числі

й від творів мистецтва. Тому протестантські церкви були невеликими, зі скромним оздобленням. Купці й власники мануфактур замовляли живописцям неяскаві пейзажі й натюрморти. Протестантське мистецтво не повинне було відволікати від головного призначення людини — праці. Але потяг людей до прекрасного вимагав більше, аніж могли запропонувати протестантські архітектори й художники. Цим і скористалися католицькі правителі, які підтримали новий стиль. Він виник в Італії, швидко поширився в католицьких країнах, згодом з'явився в багатьох протестантських державах і православній Росії. Для стилю бароко в архітектурі характерні урочистість і розкіш, безліч дрібних деталей, які підкреслюють пишність будинку. Зразком архітектури бароко вважають собор *Св. Петра в Римі*, *Зимовий палац у Санкт-Петербурзі*, *палац Цвінгер у Дрездені*.

Стиль бароко підкреслював велич і непокитність державної влади та церкви.

У Франції в XVII ст. зароджується новий стиль — *класицизм*, заснований на наслідуванні зразків античної культури. В архітектурі класицизм характеризувався чіткістю й строгістю форм, логічністю планування будинків, невеликою кількістю дрібних деталей. Будинки класичного стилю повинні були демонструвати велич і могутність влади, непорушність існуючого порядку. Прикладом архітектури класицизму є комплекс *Версаль* у Франції, палац *Сан-Сусі* в Потсдамі тощо.

Саме у Франції виникає новий напрям у мистецтві — *рококо* (фр. — раковина). На відміну від пишного бароко й строгого класицизму, рококо вражає вишуканістю дрібних деталей, плавністю форм та загальною легкістю. Споруд, побудованих у стилі рококо, небагато. Найбільшого поширення стиль набув

Рис. 2. Палац Цвінгер у Дрездені (бароко)

Рис. 3. Джон Лоренцо Берніні. Алтар Св. Терези (бароко)

Рис. 4. Малий Тріанон у Версалі (класицизм)

Рис. 5. Комплекс Версаль у Франції (класицизм). Загальна панорама (ліворуч) і фасадний вигляд (праворуч)

у внутрішньому оздобленні будинків, виготовленні меблів і предметів побуту.

3. Живопис. У живописі, як і в архітектурі, розвивалися бароко й класицизм. Для бароко в живописі були характерні емоційне зображення персонажів, пишні інтер'єри, що підкреслюють урочистість обстановки. Зразком живопису бароко можна вважати полотна великого фламандського живописця **Пітера Пауела Рубенса** (1577—1640). У майстерні Рубенса були створені такі знамениті полотна як «Зняття із хреста», «Персей і Андромеда», «Камеристка». Картини вражають глядача урочистістю атмосфери, розмаїттям кольорів, невичерпною фантазією живописця. Полотна Рубенса і його учнів вважали за обов'язок мати у своєму палаці більшість європейських монархів. Але великий майстер не обмежувався офіційним парадним живописом, на багатьох його полотнах із великою майстерністю зображені реальні сцени життя простих людей.

Рис. 6. Антоніс ван Дейк. Кінний портрет Карла I

Знаменитими є парадні портрети **Антоніса ван Дейка** (1599—1641), який тривалий час жив при англійському дворі. У своїх творах живописцеві вдалося не тільки домогтися життєвості зображення, але й показати внутрішній світ героя. Однак офіційний характер багатьох портретів змушував художника надавати своїм полотнам урочистого й парадного вигляду.

Рис. 7. Пітер Пауел Рубенс. Суд Паріса

Рис. 8. Рембрандт ван Рейн. Благословення Іакова

Значно менше урочистості й пишності в полотнах великого голландського художника **Рембрандта ван Рейна** (1606—1669). Живописця цікавила у першу чергу сутність людини, її емоції і думки. Навіть використовуючи біблійні сюжети, Рембрандт зображував живих людей, а не міфічних богів і героїв.

4. Музика. Величезний вплив на розвиток світової музики мала творчість німецького композитора першої половини XVIII ст. **Йоганна Себастьяна Баха** (1685—1750). Він походив із родини спадкоємних музикантів і з дитинства почав займатися музикою. Бах у своїй творчості об'єднав усі існуючі музичні течії. Створюючи релігійну музику для виконання в церквах, Бах використовував народні мотиви. Композитор написав чимало світських творів. Музика Баха вважається зразком поліфонії — одночасного звучання декількох мелодій в одному творі.

Рис. 9. Йоганн Себастьян Бах

Той, хто випередив час. Творчість Баха користувалася великою популярністю й за життя митця. Але після смерті великого композитора його твори були практично забуті. Лише через сімдесят років твори Й. С. Баха знов набули визнання і вважаються найвидатнішими зразками світової класичної музики.

У XVII—XVIII ст. у Європі розвивалися нові напрямки в літературі та мистецтві.

Заяпитання й завдання

1. Як вплинули на розвиток культури політичні зміни в XVII—XVIII ст.? **2.** Чи існують у вашому місті споруди, побудовані в стилі бароко або класицизму? **3.** Складіть доповідь про творчість одного з великих живописців XVII—XVIII ст.

ТЕМА IX. РОСІЯ НАПРИКІНЦІ XVII — У XVIII СТ.

У XVIII ст. на сході Європи відбулися дивовижні події — Московське царство, про яке до європейських столиць доходили фантастичні чутки, раптом почало стрімко змінюватися. І згодом перед очима розгублених європейців постала велетенська держава зі справжньою європейською столицею, європейською армією, наукою та навіть європейським вбранням. Значно зросла військова міць Росії, з якою повинні були рахуватися всі королі та імператори Заходу. У країні почало розвиватися мануфактурне виробництво, уперше в історії Росії було створено військовий та торговельний флот. Значно зросли володіння російських монархів як у Європі, так і в Азії.

Протягом XVIII ст. Росія перетворилася на одну з могутніх країн Європи.

Але такий стрімкий підйом Росії базувався в першу чергу на жорстокому ставленні володарів країни до власного населення, на максимальному напруженні всіх сил держави. Абсолютна влада російських монархів, яка була остаточно встановлена ще в XVII ст., надавала можливість правителям наступного століття безжално використовувати народи країни задля швидкого розвитку держави. Крім того, економічною основою зростання могутності Росії залишалася праця пригноблених селян, і жоден російський правитель XVIII ст. не наважився скасувати кріпацтво.

Захід	1682–1725 Петро I, московський цар (імператор)	1700–1721 Північна війна	1703 Заснування Санкт-Петербурга	1762–1796 Катерина II, російська імператриця	1773–1775 Селянська війна під проводом Омеляна Пугачова	1785 «Жалувана грамота дворянству»
	1555 Заснування французької колонії в бухті Ріо-де-Жанейро	1607 Заснування англійської колонії Віргінія в Північній Америці	1639 Російські землепрохідці виходять до берегів Охотського моря	1689 Нерчинський договір Китаю з Росією	1696 Узяття Азова Петром I	1722–1723 Перський похід Петра I
Схід	1687–1710 Іван Мазепа, гетьман України	1709 Полтавська битва	1768 «Коліїщина»	1775 Ліквідація Запорозької Січі	1793 Другий поділ Польщі	1794 Заснування Одеси

§ 23. Московське царство на шляху до імперії

Варто пригадати!

- ✓ Охарактеризуйте особливості російського абсолютизму (§ 16).
- ✓ У чому були причини економічного відставання Московської держави від країн Західної Європи (§ 16)?
- ✓ Яким був основний напрямок зовнішньої політики Московського царства за царя Олексія Михайловича (§ 16)?

1. Росія наприкінці XVII ст. Наприкінці XVII ст. стало очевидним, що Московське царство відстає в розвитку від своїх західних сусідів. Дворянське військо було практично небоєздатним, а в численних приказах процвітали зволікання і хабарництво. На місцях царські чиновники гнобили простий народ. На окраїнах держави спалахували повстання. У **1682 р.** повстали московські стрільці. Панування кріпосного права гальмувало розвиток мануфактурного виробництва. Величезне Московське царство не мало жодного морського порту, який не замерзав, що ускладнювало торгівлю.

Рис. 1. Царівна Софія

Із **1682 р.** країною від імені своїх малолітніх братів **Івана** (1666—1696) і **Петра** (1672—1725) фактично правила **Софія** (1657—1689). Вона та її фаворит князь **Василь Голіцин** намагалися змінити ситуацію в державі. Російська армія двічі ходила проти Кримського ханства, але жодного разу не змогла навіть увійти на Кримський півострів, продемонструвавши свою низьку боєздатність. Чому ж не були проведені реформи? Для покращення становища в Московському царстві потрібно було багато чого не поступово змінювати, а ламати. Софія на цю роль не підходила. Але, попри невдачі, вона хотіла встановити свою одноосібну владу в державі й у **1689 р.** підготувала заколот. Зненацька проти Софії виступив 17-річний цар Петро I. Йому вдалося придушити заколот стрілецьких полків й ув'язнити Софію в монастир. Від цього часу Московським царством самостійно став управляти цар Петро I, хоча формально його співправителем залишався брат Іван.

Юність Петра. Цар Петро I уже в дитинстві виявляв прагнення до знань, із цікавістю вивчав точні науки, іноземні мови. Петро не любив розкоші, не звертав уваги на походження людей, які його оточували, дуже любив спілкуватися з іноземцями. Юний цар багато уваги приділяв військовій справі. За його наказом були створені два «потішні» полки, які Петро озброїв і навчав за європейським зразком. Згодом ці полки стали основою нової російської армії.

Наприкінці XVII ст. в Московському царстві назріла необхідність реформ, але для здійснення перетворень необхідний був рішучий правитель.

Рис. 2. Петро I Великий (1682–1725)

Рис. 3. Російські монети

Рис. 4. Карикатура епохи Петра I

2. Початок правління Петра I.

Перед Петром стояло складне завдання проведення реформ у Московському царстві. Зразком успішних перетворень для московського царя стали країни Західної Європи, про які він багато чув від своїх друзів-іноземців. У **1697 р.** до Європи було відправлено *Велике посольство* для проведення переговорів із провідними європейськими державами. Ще однією його метою було знайомство з управлінням і економікою країн Європи. У складі посольства таємно, під видом урядника Преображенського полку, перебував сам Петро I. Крім переговорів з європейськими монархами, цар працював на корабельних верфях у Голландії, наполегливо вивчав теорію кораблебудування.

У **1698 р.** Петро був змушений негайно повернутися на батьківщину — із Москви прийшла звістка, що знову повстали стрілецькі полки. Коли Петро прибув до столиці, повстання було вже придушене, а заколотники страчені. Але цар зажадав нового розслідування, катувань і нових страт. Загинуло понад тисячу людей, країну охопив жах. Тепер заперечити самодержцю вже ніхто не смів.

Знання, здобуті в Європі, й стрілецьке повстання зміцнили прагнення Петра I «європеїзувати» Росію, перетворити її на сильну й сучасну державу. Але здійснити це цар збирався, не враховуючи інтересів і бажань ані родовитих бояр, ані кріпаків, із неймовірною жорстокістю придушуючи будь-який опір.

3. Реформи Петра I.

Реформи Петра I охопили всі сфери життя держави й відбувалися протягом тривалого періоду.

Цар повністю змінив управління державою: Боярську думу замінив *Сенат*, що виконував функції уряду. Громіздку й неефективну систему приказів змінили *дванадцять колегій*. Була проведена міська реформа, за якою містам надавалося право обирати власні органи управління. Країна була поділена на *провінції* та *губернії*. Призначення на державні посади

регулювалося «*Табеллю про ранги*» 1722 р. — просування по службі тепер залежало не від знатного походження, а від особистих заслуг. Цар оточував себе прибічниками, не звертаючи уваги на їх звання та титули, національність та віросповідання. Тому серед найближчих радників Петра були і боярин **Федір Головін**, і син конюха **Олександр Меншиков**, і швейцарець **Франц Лефорт**. Адміністративні реформи впорядкували керівництво країною, фактично знищили різницю між боярством і дворянством, дозволили представникам різних станів брати участь в управлінні державою. Однак реформи ще більше підсилювали й владу самого царя, від прагнень якого тепер залежали всі важливі рішення в царстві.

Реформи Петра I привели до остаточного встановлення
абсолютної монархії в Росії.

Одним розчерком пера Петро I вирішив і церковне питання. Свого часу його батько Олексій Михайлович, щоб засудити патріарха Никона, запросив владик православного світу з-за кордону, побоюючись відкрито конфліктувати із церквою. Петро I досить швидко ліквідував патріаршество в Росії, доручивши управління церквою *Святішому Синоду*, членів якого сам і призначав. Церква перетворилася на частину державного апарату. Так, коли виникла необхідність, цар віддав наказ переплавити церковні дзвони на гармати.

Досить широкими були заходи Петра в економіці. Побувавши в Європі й познайомившись із досягненнями капіталізму, Петро I усвідомив, що праця кріпаків економічно не вигідна і кріпосне право гальмує розвиток країни. Але відібрати у дворян, які були опорою трону, безкоштовну робочу силу цар не міг і не хотів. Адже саме держава, а отже, і сам Петро I, була найбільшим поміщиком. Усі свої реформи цар будував на нещадній експлуатації простого народу. Значно виросли податки. Була введена «*подоушна подать*» — податок із кожної особи, який сплачували навіть кріпаки.

Велику увагу цар приділяв розвитку мануфактурного виробництва, яке забезпечувало зростаючі потреби армії і флоту. Зростала кількість збройових, металургійних, гірничодобувних, ткацьких мануфактур. З'явилися перші металургійні підприємства на Уралі. Значна частина мануфактур створювалася державою, решта належала приватним особам. Більшість мануфактур збували свою продукцію не населенню, а державі. В умовах кріпосного права на мануфактурах не вистачало вільних робочих рук, і влада дозволила використовувати для роботи на заводах працю кріпаків.

Радикальними заходами в економіці вдалося забезпечити потреби держави й армії, однак Петро не усунув основну перешкоду на шляху економічного розвитку — кріпосне право. Праця кріпаків залишалася основою економіки країни.

Реформи не тільки не поліпшили, але й погіршили життя більшості населення Росії. Повстання, що спалахували (найбільше — під проводом **Кіндрата Булавина** в 1707—1709 рр.), нещадно придушувалися.

Європейські реформи. Найпомітнішими були зміни у сфері культури. Із 1699 р. Росія перейшла на європейське літочислення — рахунок років вівся від Різдва Христового, а не від створення світу. Був уведений більш простий і зрозумілий гражданський шрифт. Значно розширилося друкарство. Уперше була створена діюча система світської освіти. Величезну увагу Петро I приділяв розвитку наук, особливо прикладних.

Зразком європейської архітектури стала нова столиця імперії — *Санкт-Петербург*, заснована в 1703 р. На вулицях міста дворяни з'являлися тільки в європейському одязі — такий був наказ царя. Цар рішуче боровся із російською традицією відпускати бороду, що викликала подив європейців. За носіння бороди запроваджувався особливий «*бородовий податок*». Деяким боярам цар особисто стриг бороди.

Однією з найважливіших реформ Петра стала військова реформа, адже армія виконувала два найважливіших завдання: захищала владу царя всередині країни й розширювала межі держави. За часів Петра I російська армія стала регулярною — солдатів у війська призивали на основі *рекрутського набору*. Армія будувалась за європейським зразком. Петро I побудував російський військово-морський флот — обов'язковий атрибут великої держави. Військова реформа, одна з найбільш вдалих реформ царя, дозволила Росії здобути блискучі перемоги в боротьбі з кращою європейською армією того часу — шведською.

Реформи Петра I змінили Росію, підготували умови для її перетворення на сильну європейську державу.

4. Зовнішня політика Росії. Мета реформ Петра I — перетворення Росії на сильну європейську країну — була нездійсненна без виходу до моря. Морські порти давали можливість розвивати торгівлю й мати військовий флот.

Уже в перші роки свого правління Петро I спробував завоювати вихід до Азовського моря. Під час двох походів 90-х рр. XVII ст. була взята турецька фортеця *Азов*. Але ця перемога не змінила ситуації на морі. Вихід у Чорне море однаково контро-

лювали турки. Під час Великого посольства Петро зрозумів, що йому не знайти союзників для боротьби з Туреччиною. У той же час, багато європейських держав були невдоволені посиленням Швеції і намагалися її послабити. Тому увагу царя привернуло узбережжя Балтійського моря, що раніше належало Росії, але в «смутий час» було захоплене шведами.

У **1699 р.** був укладений антишведський союз із Данією і Саксонією. Наступного року Росія розпочала *Північну війну*, що тривала 21 рік. Здавалося, що шведське панування на півночі Європи незабаром закінчиться. Але молодий і рішучий шведський король **Карл XII** порушив плани союзників. Шведський десант зненацька висадився в Данії і змусив її короля капітулювати. Потім Карл XII стрімко рушив до міста Нарви, яке безуспішно тримала в облозі російська армія. Восени **1700 р.** в короткому бою війська Петра I були повністю розбиті, іноземні офіцери російської армії здалися шведам, була втрачена вся артилерія.

Карл XII вирішив, що російська загроза остаточно ліквідована, кинув основні сили проти курфюрста Саксонії і одночасно короля Речі Посполитої **Августа II**. Петро I урахував причини поразки на початку війни, значно посилив армію і почав створювати военну промисловість. Через кілька років загони нової російської армії прорвалися до узбережжя Балтійського моря.

Карл XII, не звертаючи уваги на успіхи Петра I, вів воєнні дії в Саксонії і Речі Посполитій. Близька шведська піхота й кірасирна кіннота нищили польські та німецькі війська. У **1706 р.** Август II був змушений підписати мир зі Швецією, і Росія залишилася віч-на-віч із непереможним противником. Шведський король вирішив покінчити з Петром I одним ударом і безстрашно повів свої війська до кордонів Московського царства. У **1708 р.** російській армії вдалося завдати шведам кілька поразок у прикордонних боях,

Рис. 5. Шведський король Карл XII

Рис. 6. Олександр Меншиков

Рис. 7. Борис Шереметєв

Рис. 8. Російська медаль за перемогу під Полтавою

і Карл XII повернув свої війська в Україну, де гетьман **Іван Мазепа** обіцяв йому військову допомогу. Між Мазепою і Карлом XII був укладений договір про спільні дії проти Петра I, але своєї обіцянки гетьман виконати не зміг. Більшість козаків і населення Гетьманщини не підтримали шведів, зберігаючи вірність російському цареві або через страх репресій з боку Петра I (російські війська спалили столицю Мазепи місто *Батурин* і *Запорозьку Січ*). Восени 1708 р. війська Петра I поблизу села Лісне розгромили 16-тисячний шведський загін, який ішов на допомогу Карлу XII. Загинув увесь обоз, шведи залишилися практично без артилерії.

Навесні **1709 р.** шведський король продовжив похід проти Росії. Шведські війська взяли в облогу *Полтаву*, але гарнізон і жителі міста мужньо витримали штурм. У цей час до міста підійшла армія Петра I. Зняти облогу Полтави не вдалося, і російський цар вирішив дати генеральний бій. Незважаючи на перевагу військ Петра в живій силі — 42 тис. росіян проти 30 тис. шведів — і величезну перевагу в артилерії, командування царської армії вирішило зайняти оборону. Перед позиціями військ були побудовані укріплення — *редути*. О другій годині ночі 27 червня 20-тисячна армія шведів під командуванням фельдмаршала **Реншильда** (Карл XII був поранений раніше й у битві не брав участі) рушила в атаку на редуту. Незважаючи на відчайдушний опір росіян і вогонь артилерії шведи прорвалися крізь редуту. Уранці почався рукопашний бій армій, у якому перемогу здобули війська Петра I.

Шведська армія відступила, втративши понад 9 тис. убитими. Але на переправі через річку *Переволочна* армія Карла була оточена російською кіннотою і здалася в полон. Карл XII і Мазепа втекли в турецькі володіння.

Полтавська битва могла б привести до швидкого закінчення Північної війни, але Петро I нерозважно вплутався у війну з Туреччиною, і під час *Прутського походу 1711 р.* російська армія потрапила в турецьке оточення. Із великими труднощами вдалося викупити армію і царя з оточення, але час був згаяний, і Північна війна продовжилася. У **1714 р.** російський флот уперше виграв морський бій — розбив шведську ескадру біля мису *Гангут*. У **1720 р.** шведський флот зазнав поразки біля острова *Гренгам*. Двадцять років війни виснажили сили обох держав,

Центральні органи влади Російської імперії

і в 1721 р. був підписаний *Ніштадський мир*, за умовами якого Росія закріплювала за собою вихід до Балтійського моря.

У ході тривалої і кровопролитної Північної війни Петру I вдалося зміцнити міжнародне становище Російської держави.

У 1721 р. Московське царство було проголошене Російською імперією.

У 1725 р. Петро I помер, не залишивши спадкоємця. Але він залишив після себе Російську імперію, що перетворилася на одну з наймогутніших держав світу. Успіхи Петра I ґрунтувалися на неймовірних злиднях власного народу, тому що цар вважав своїх підданих лише засобом досягнення великої мети. Прагнення Петра I швидко змінити Росію привело до того, що зовні сучасна держава трималася на пережитку Середньовіччя — кріпацтві.

Запитання й завдання

1. У чому виявлялося відставання Російської імперії від країн Західної Європи наприкінці XVII ст.? 2. На які верстви населення спирався Петро I у проведенні реформ? 3. Охарактеризуйте основні напрямки реформ Петра I. Які реформи були найбільш вдалимими? Чому? 4. Як ви вважаєте, полегшувало чи ускладнювало проведення реформ існуюче в Росії кріпосне право? 5. Охарактеризуйте наслідки реформ Петра I для Росії. Виділіть позитивні й негативні наслідки петровських реформ. 6. Характеризуючи наслідки політики Петра I, зазвичай стверджують, що Петро «прорубав вікно в Європу» для Росії. Як ви розумієте цей вислів? 7. Складіть таблицю «Найважливіші битви російської армії під час Північної війни».

Дата	Назва битви	Результат

Увага, джерело!

«...селян-утікачів із дружинами і дітьми відвозити до колишніх поміщиків і вотчинників, звідки хто втік... А буде хто тих селян-утікачів у ті місця не відведе, і в тих людей половина маєтків їх і вотчин узяті будуть на нього, Великого государя, а інша буде віддана тим, чиї селяни-утікачі з'являться». (Указ Петра I від 16 лютого 1707 р.)

? Про який пережиток феодалізму в Росії свідчить цей указ? Чому Петро I піклувався про повернення селян-утікачів до колишніх господарів?

§ 24. Російська імперія за часів Катерини II

Варто пригадати!

- ✓ Яку владу просвітителі вважали найкращою (§ 20)?
- ✓ Що таке «освічений абсолютизм» (§ 20)?
- ✓ На які прошарки населення спиралися абсолютні монархи (§ 20)?

1. Епоха палацових переворотів. Незадовго до смерті Петро I видав закон «Про наслідування престолу», за яким свого наступника обирав за власним бажанням діючий імператор. Однак Петро I не встиг назвати ім'я спадкоємця, тому після його смерті почалася боротьба за владу між наближеними царя. Вирішальну роль у цій боротьбі відіграла *гвардія*, розквартирована в Санкт-Петербурзі. Гвардійські полки набиралися з дворян і були єдиною організованою збройною силою в столиці, тому престол міг посісти тільки той, кого підтримувала гвардія. Від **1725** до **1762 р.** в Російській імперії відбулося п'ять *палацових переворотів*, але сутність державного ладу не змінилася. Гвардія пильно стежила за тим, щоб монархи не порушували інтересів дворянства.

Із року в рік усе помітнішою ставала незавершеність перебудови Російської імперії. Промисловість розвивалася дуже повільно, праця кріпаків у сільському господарстві була мало-ефективною. Державна скарбниця порожніла. У зовнішній політиці була відсутня послідовність, військові успіхи часто не використовувалися в інтересах імперії.

У **1762 р.** гвардія виступила проти імператора **Петра III** (1761—1762). Гвардійський *Ізмайловський полк*, яким командував гетьман України **Кирило Розумовський**, заарештував імператора. Новою імператрицею гвардія проголосила дружину Петра III — **Катерину II** (1762—1796).

Німкеня на троні. Справжнє ім'я Катерини II — Софія Фредеріка Августа Анхальт-Цербстська. Походила майбутня імператриця зі збіднілого німецького князівського роду й нове ім'я одержала після шлюбу зі спадкоємцем російського престолу Петром III і переходу в православ'я. Спочатку доля Катерини складалася трагічно. Петро не любив дружину і байдуже ставився до неї. Єдиного сина Павла відбрала для виховання імператриця Єлизавета Петрівна. Але розумна й владна Катерина не дозволила себе зламати. Вона готувалася до управління імперією: вивчила російську мову, докладно знайомилась із життям у Росії, оточила себе розумними й рішучими фаворитами. Після смерті імператриці Єлизавети Петрівни в 1761 р. Петро III посідав трон менше року. Оточення Катерини уклало змову, яка була здійснена гвардією.

В умовах «палацових переворотів» радикальне продовження петровських реформ було неможливим.

2. «Золотий вік» Катерини. Імператриця Катерина II прагнула закінчити реформи Петра I і перетворити Росію на найсильнішу

державу Європи. Вона мала намір управляти Росією в дусі популярного в Європі «освітченого абсолютизму». Імператриця вела жваве листування з відомими французькими просвітителями Вольтером та Дідро, зверталася до європейських мислителів із проханням вказати шляхи реформування держави.

У перші роки свого правління Катерині II вдалося здійснити низку важливих реформ. Була проведена *секуляризація* церковних земель — землі із селянами, що належали церкві, передавалися державі. «Вільне економічне товариство», засноване імператрицею, складало плани економічних перетворень у країні.

У **1767 р.** почалося засідання *Уложенної комісії*. В її роботі брали участь дворяни, представники міст, козацтва й навіть державних селян. Комісія мала прийняти новий кодекс законів Російської імперії, розв'язати найважливіші проблеми держави на основі ідей Просвітництва. Однак дворянство рішуче опиралося одній з основних ідей просвітителів — скасуванню кріпацтва. Виступити проти дворянства — основи російського абсолютизму — імператриця не наважилася. Робота Уложенної комісії була припинена в **1769 р.** Із кожним роком імператриця переконувалася в неможливості дотримуватися рекомендацій просвітителів.

Із часом усе більше дії Катерини II були спрямовані на зміцнення становища дворян у суспільстві. У **1783 р.** було закріпачене селянство Лівобережної України. У **1785 р.** була видана «Жалувана грамота дворянству», у якій були зібрані й підтверджені всі дворянські привілеї. Дворяни звільнялися від військової служби й сплати податків. Тільки дворяни могли володіти землею і кріпаками. Недарма правління Катерини II називають «золотим віком» російського дворянства.

Бажання ще більше зміцнити свою владу в країні змусило Катерину II провести низку адміністративних перетворень. Імперію було

Рис. 1. Петро III

Рис. 2. Катерина II

Рис. 3. Асигнація, паперові гроші, випуск яких започаткувала Катерина II

розділено на приблизно рівні за кількістю населення *губернії* на чолі з губернаторами. Були ліквідовані напівавтономні утворення — *Гетьманщина (1764 р.)*, *Запорозька Січ (1775 р.)*. Тепер усіма землями держави Катерина II управляла безпосередньо, за допомогою залежних від неї губернаторів.

Велику увагу імператриця приділяла розвитку торгівлі й промисловості в Росії. Розвивалися старі морські порти на Балтійському морі; будувалися нові порти на Чорному морі: *Одеса*, *Херсон*. Збільшився обсяг зерна, яке Росія вивозила за кордон. Значно зросла кількість металургійних мануфактур, російський чавун закуповували навіть в Англії. Хоча досить швидко розвивалися мануфактури, на яких працювали наймані робітники, багато підприємств використовували працю кріпаків. У сільському господарстві більшість селян перебували в повній залежності від поміщиків. В епоху «освіченого правління» Катерини життя простого народу не покращилося.

Із перших ауст. «Яких-небудь визначених умов між панами та селянами не існує, але кожен хазяїн, який має рацію, намагається поводитися зі своєю короною обережно, не виснажувати її та не вимагати від неї занадто великого удою». (Катерина II про стосунки панів і кріпаків)

Селяни мали натуральне господарство, носили одяг, який ткали самі, й користувалися знаряддями праці, виготовленими власноруч. Близь Санкт-Петербурга, що вважався одним із найкрасивіших міст Європи, співіснував із дивовижною вбогістю селянського побуту.

Реформи Катерини II дозволили зміцнити Російську імперію, але не змінили кріпосницького характеру економіки країни.

3. Селянська війна під проводом Омельяна Пугачова (1773–1775). Політика Катерини II призвела до збільшення витрат держави й зростання податків. Практично всі витрати несло населення країни, у першу чергу кріпаки. Важким було життя міського населення, козацтва. Багато утисків від російських чиновників зазнали неросійські народи. Погіршення становища населення призвело до найпотужнішого за всю історію Росії селянського повстання під проводом донського козака **Омельяна Пугачова**.

Селянський цар. У 1773 р. Пугачов оголосив яїцьким (уральським) козакам, що він «чудом урятований імператор Петро III», і закликав козаків допомогти йому повернути законний престол. Пугачов обіцяв покарати царських чиновників, звільнити селян від поміщицького гніту, повернути волю козакам. Під прапори «царя Петра» прийшли тисячі козаків, селян, робітники мануфактур, представники народів Поволжя.

Повсталі громили царські гарнізони, убивали дворян та імперських чиновників. Загони Пугачова взяли в облогу велику фортецю Оренбург і намагалися завоювати її протягом шести місяців. Але зіткнення з регулярними військами змусило Пугачова відступити. Зібравши сили, повстанці підійшли до *Казані* й захопили частину міста. Однак у **1774 р.** в битві з царським загоном Пугачов був знову розбитий.

Незважаючи на поразки, населення активно підтримувало повсталих. Селянські виступи охопили Урал і Поволжя. Армія Пугачова підійшла до *Царицина*. Катерина II була так налякана розмахом повстання, що спеціально відправила на боротьбу з Пугачовим відомого полководця **Олександра Суворова**. Але до його приїзду повсталі вже зазнали поразки. У вересні **1774 р.** заможні козаки видали Пугачова урядовим військам. Влада жорстоко розправилася з повсталими, були страчені тисячі учасників бунту. Самому Пугачову відрубали голову в Москві в **1775 р.**

Повстання під проводом О. Пугачова досягло настільки великого розмаху, що його називали селянською війною.

Рис. 4. Омелян Пугачов (1740 (42)–1775)

Рис. 5. Олександр Суворов

4. Зовнішня політика Катерини II. Великих успіхів Катерина II досягла в зовнішній політиці. Імператриця довірила керування своєю армією талановитим полководцем **П. Рум'янцеву**, **О. Суворову**, **Ф. Ушакову**, сама ж забезпечувала підтримку дипломатії. Основною метою зовнішньої політики Російської імперії став вихід до Чорного моря. У **1768–1774 рр.** під час російсько-турецької війни турецька армія і флот були розгромлені. За умовами *Кючук-Кайнаджирського миру 1774 р.* турки передали Росії частину земель у Північному Причорномор'ї і визнали незалежність Кримського ханства. Насправді ж кримський хан потрапив у залежність від Росії. У **1783 р.** Катерина II ліквідувала Кримське ханство й приєднала його володіння до імперії.

Рис. 6. Петро Рум'янцеv

Рис. 7. Облога Ізмаїла

Турецький султан ніяк не міг змиритися з поразкою і в **1787 р.** знову оголосив війну Росії. У найважливіших битвах російські війська розгромили турків. Тривалий час тримала оборону потужна турецька фортеця *Ізмаїл*. Але коли командування облогою було доручено Суворову, Ізмаїл був узятий після затяжного й кровопролитного штурму. Турки втратили 2/3 гарнізону фортеці. У **1791 р.** був підписаний *Ясський мирний договір*, згідно з яким до Росії відходили всі землі до річки Дністер. Росія остаточно утвердилася на берегах Чорного моря.

Вдала зовнішня політика Катерини II привела до збільшення території Російської імперії і посилення впливу Росії в Європі.

У 1796 р. імператриця померла, не встигнувши оприлюднити свій заповіт. Сама Катерина бажала віддати престол своєму онукові Олександрові, але імператором проголосили її сина — **Павла I** (1796—1801).

Рис. 8. Карикатура «Поділ Польщі»

Поділи Польщі. У другій половині XVIII ст. занепада Річ Посполита. Магнати й шляхта послабляли державу, польська армія була нечисленна й небоєздатна. Цим вирішили скористатися сусідні країни. У **1772 р.** Росія, Австрія та Пруссія захопили частину території Речі Посполитої. До Росії приєднали частину Лівонії і Білорусії. Під час другого поділу Польщі в **1793 р.** до Російської імперії відійшли більша частина Білорусії і Правобережна Україна. Другий поділ підштовхнув поляків до боротьби за незалежність своєї батьківщини. Повстали на чолі з **Тадеушем Костюшко** виграли кілька боїв, але були розбиті силами Австрії, Пруссії і Росії. Переможці вирішили остаточно розділити польські землі. Під час третього поділу Польщі в **1795 р.** Річ Посполита припинила своє існування. Катерина II приєднала до своїх володінь Литву й Західну Білорусію.

Рис. 9. Великий Катерининський палац у Царському Селі (тепер м. Пушкін) був закладений у 1717 р. за наказом російської імператриці Катерини I. У 1753–1757 рр. був перебудований Б. Ф. Растреллі

Катерина II по праву заслужила від сучасників титул Велика. За її правління в Росії були завершені реформи, розпочаті Петром I. Російська імперія перетворилася на одну з наймогутніших держав світу. Однак усі зміни ґрунтувалися на нещадній експлуатації власного населення й пануванні кріпацтва.

Престолонаслідування в Росії у XVIII ст.

Петро I 1682–1725	Катерина I 1725–1727	Петро II 1727–1730	Анна Іоанівна 1730–1740	Іван VI 1740–1741
Єлизавета 1741–1761	Петро III 1761–1762	Катерина II 1762–1796	Павло I 1796–1801	

Запитання й завдання

1. Чи можна вважати палацові перевороти в Росії революціями? Чому?
2. Чим було викликане захоплення Катерини II ідеями Просвітництва? Чи було це захоплення щирим?
3. Чи була необхідність реформ Катерини II?
4. Охарактеризуйте внутрішньополітичні реформи Катерини II.
5. Чому Катерина II відмовилася полегшити становище кріпаків?
6. У чому були особливості економічного розвитку Російської імперії?
7. Назвіть причини повстання під проводом О. Пугачова.
8. Охарактеризуйте основні напрямки зовнішньої політики Російської імперії в другій половині XVIII ст.

Увага, джерело!

«Надаємо право цим... указом із монаршим і батьківським милосердям усім, хто перебував колись у селянстві й у підданстві в поміщиків, бути вірнопідданими рабами власної нашої корони й нагороджуємо... вольністю й свободою й вічно козаками, не вимагаючи рекрутських наборів, подушних й інших грошових податей, володінням землями, лісовими, сінокісними угіддями й рибними ловами, і соляними озерами без покупки й без оброку...» (Указ О. Пугачова від 31 липня 1774 р.)

- ? Чи можна за цим документом установити основні вимоги повсталих? Чи мало повстання антифеодальний характер?

ТЕМА X. СПОЛУЧЕНІ ШТАТИ АМЕРИКИ

Незважаючи на поступовий розвиток капіталістичних відносин, у більшості країн Європи панування феодалізму гальмувало розвиток промислового виробництва. Абсолютна монархія була повалена тільки в одній великій країні — Англії. Але і в Англії залишалося ще багато пережитків феодалізму. В інших країнах дворянство, спираючись на підтримку королів, не бажало віддавати владу ще слабкій буржуазії. У набагато кращому становищі опинялися землі, де не було феодальних відносин і на які не поширювалася абсолютна влада королів та дворянства. Саме в такому становищі перебували північноамериканські колонії Англії у XVIII ст. Історія цих земель є яскравим свідченням розвитку країни, у якій феодальні пережитки не мали великого впливу на становлення державного устрою та економічний розвиток.

Велика кількість вільної землі в колоніях та нестача робочих рук не дозволяли встановити феодальні відносини в сільському господарстві. Відсутність у містах цехів із жорсткими правилами дозволяла вільно розвиватися мануфактурному виробництву. Віддаленість колоній від Англії сприяла демократичним виборам місцевої влади та запровадженню релігійної свободи в деяких колоніях.

У XVIII ст. в північноамериканських володіннях Англії виникли умови для швидкого розвитку капіталістичних відносин.

Україна	Схід	Захід	1773 «Бостонське чаювання»	1775–1783 Війна за незалежність США	1776 Декларація незалежності США	1783 Версальський договір між США та Англією	1787 Друга Конституція США	1789–1797 Джордж Вашингтон, перший президент США
			1510 Перший експорт чорношкірих рабів до Америки	1559 Уперше в Європу завезений тютюн	1616 Завершення будівництва Блакитної мечеті в Стамбулі	1721 Проголошення Росії імперією	1768–1779 Експедиції Дж. Кука в Полінезію й Австралію	1772 Вигнання з Китаю християнських місіонерів
			1700 Відкриття Чернігівського колегіуму	1764 Ліквідація гетьманства	1765 Ліквідація козацьких полків на Слобожанщині	1772 Перший поділ Польщі	1783 Закріпачення селянства на Лівобережній Україні	1784 Створення Катеринославського козачого війська

§ 25. Англійські колонії в Північній Америці

Варто пригадати!

- ✓ Які країни брали участь у колонізації Північної Америки (§ 2)?
- ✓ Чому частина пуритан залишила Англію в XVII ст. (§ 10)?
- ✓ Як європейські країни використовували свої колоніальні володіння (§ 2)?

1. Розвиток англійських колоній у Північній Америці. Англія пізно розпочала колоніальні загарбання, й багата на срібло Південна Америка була для неї недоступною. Тому англійські колонії засновувалися на менш привабливих територіях Північної Америки. Першу колонію — *Вірджінію* — англійці створили в **1607 р.** Незабаром англійські біженці-пуритани заснували власне поселення — *Плімут*. Поступово на східному узбережжі Північної Америки виникло тринадцять англійських колоній.

Ціна колонізації. Землі, на яких засновувалися колонії, належали племенам американських індіанців, але білі переселенці спочатку шляхом обману купували в них частину землі, а потім захоплювали іншу. Колоністи нещадно розправлялися з будь-яким опором індіанців. Племена зіштовхували між собою, знищували в ході каральних експедицій. Саме європейці запровадили звичай платити за скальпи — волосся вбитих індіанців. За сто років колонізації більша частина індіанського населення східного узбережжя Північної Америки була перебита, залишки витіснені на захід.

Між колоніями існували певні відмінності. Південні й центральні колонії створювалися під контролем держави, і в них великий вплив мали королівські чиновники й англійська аристократія. Королі щедро роздавали землі своїм наблизеним, деякі знатні вельможі одержали в управління цілі колонії. Земля в цих колоніях, особливо на Півдні, була дуже родючою, а погодні умови сприяли вирощуванню рису, тютюну й бавовни. У колоніях виникли великі землеробські господарства — *плантації*. Майже весь свій урожай плантатори продавали в Англію як сировину для англійських мануфактур. Однак на плантаціях відчувалася нестача робочих рук. Білих переселенців не вистачало, а індіанці відмовлялися працювати на колонізаторів. Незабаром англійські купці почали завозити в колонії новий товар — живий. Трюми кораблів, які приходили в американські порти, були заповнені чорними африканцями, яких продавали для роботи на плантаціях. Так у колоніях, які пишалися своєю християнською мораллю, був

Рис. 1. Висадка перших англійських колоністів на узбережжі Північної Америки

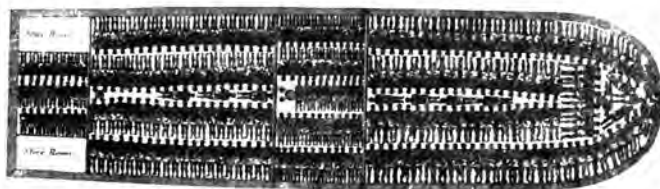

Рис. 2. Британський корабель із рабами з Африки (план розміщення «живого товару»)

відновлений найганебніший винахід людства — *рабовласництво*. Хоча рабська праця завжди є малоефективною, сприятливі природні умови й освоєння нових земель давали змогу плантаторам отримувати прибуток з експлуатації рабів.

Північні колонії, що зазвичай називають *Новою Англією*, засновували пуритани, які створювали власні органи управління, незалежні від англійського короля. Природні умови на півночі були більш суворими, ніж на півдні, тому спроби створити в Новій Англії плантації і використовувати працю рабів зазнали невдачі. Землю своїми руками обробляли вільні колоністи — *фермери*. Велике значення мали промисли — рибальство, полювання. У швидко зростаючих північних містах почало розвиватися мануфактурне виробництво. Значна частина промислової продукції, яку купували колоністи, вже виготовлялася на місцевих підприємствах. Відсутність феодальних пережитків сприяла розвитку північних колоній.

Самовіддана праця колоністів, знищення корінного населення — індіанців і невдачна експлуатація африканських рабів значно зміцнили становище англійських колоній у Північній Америці у XVIII ст.

2. Причини війни за незалежність. У середині XVIII ст. відносини між Англією і північноамериканськими колоніями загострилися. Англійський парламент побоювався, що колонії, які стрімко розвиваються, перестануть купувати англійські товари й зменшать поставки сировини, якої потребували англійські мануфактури. Зростання добробуту колоністів нашкодило англійський парламент на ідею збільшення податків із колоній. Англійська буржуазія не хотіла сприяти розвитку американської буржуазії, тому що вбачала в ній конкурента.

Парламентські закони дозволяли вивозити з колоній залізо й сталь тільки у вигляді заготовок, а не як готові товари. Уряд створював перешкоди для будівництва й розвитку мануфактур, забороняв увезення в колонії машин з Англії. Обмежувалася торгівля між колоніями сировиною і готовою продукцією. Заборонялася торгівля колоній з іншими країнами.

Обурення фермерів і частини плантаторів викликала королівська заборона на вільне заселення земель на заході Північно-

Рис. 3. Договір губернатора Пенсільванії Пена з індіанцями

Рис. 4. Південні плантації

американського континенту. Для фермерів і плантаторів освоєння нових земель було життєво необхідним, тому що їхні колишні землі швидко виснажувалися.

Загальне невдоволення викликала податкова політика Англії. Витративши великі кошти на ведення Семилітньої війни, король вирішив поповнити збіднілу скарбницю за рахунок колоністів. У **1765 р.** був уведений особливий *гербовий збір*, який змушений був сплачувати майже кожний колоніст. Незабаром були встановлені високі мита на ввезення багатьох товарів до колоній.

У відповідь у Північній Америці набули поширення заклики: «Ніяких податків без представництва» — колоністи відмовлялися платити податки, тому що не брали участі в роботі англійського парламенту. У колоніях стали гучнішими заклики до опору диктату Англії, до встановлення справедливих законів. Особливо різко виступали проти політики короля й парламенту пуритани Нової Англії, які засуджували обмеження свободи й прав колоністів.

Політика англійського короля й парламенту викликала невдоволення

колоністів, які стали основним причинами боротьби колоністів за незалежність.

3. **Початок конфлікту.** Колоністи рішуче виступили проти дій Англії — був оголошений бойкот англійських товарів. Наляканий падінням доходів, парламент скасував усі мита, але запровадив мито на чай як символ англійського панування над колоніями. У **1773 р.** в американські порти прийшли англійські кораблі, завантажені чаєм, який змушені були продавати за заниженими цінами, але зі сплатою мита. Англійці сподівалися, що колоністи куплять дешевий чай і тим визнають зверхність Англії. Однак жителі міста *Бостон*, перевдягнувшись індіанцями, пробралися

Рис. 5. «Бостонське чаювання»

Рис. 6. Створення Декларації незалежності США

на англійські кораблі й викинули в море весь вантаж чаю. Ці події, відомі як «бостонське чаювання», продемонстрували рішучість колоністів боротися за свої права.

У відповідь англійці ввели війська в Бостон і закрили бостонський порт. Колоністи не підкорилися грубій силі, почали створювати збройні загони з добровольців, готувати зброю і боєприпаси. У Філадельфії відбулися збори представників колоній — *Перший Континентальний конгрес*, що закликав не купувати англійські товари. У відповідь англійський король **Георг III** (1760—1820) оголосив колоністів заколотниками й направив до Америки нові війська.

Воєнні дії почалися навесні **1775 р.**, коли загін колоністів розстріляв із засідки королівські війська поблизу Бостона. Спроби англійців придушити збройний опір зазнали невдачі. Боротьбу колоній очолив *Другий Континентальний конгрес*, що зібрався у Філадельфії. Конгрес вирішив створити власну армію і призначив головнокомандуючим заможного плантатора **Джорджа Вашингтона**.

Більшість колоністів підтримали повстання проти Англії. На боці повсталих перебувала молода американська буржуазія, яку розоряли заборони й мита парламенту. Підтримували боротьбу колоній і багато плантаторів, які прагнули захопити землі на Заході. Основу військ колоній становили прості фермери, які щиро боролися за свободу рідної землі. Багато рабів добровільно йшли воювати на боці повстанців, із них формували окремі підрозділи.

Але частина жителів колоній зберегла вірність англійській короні. Це були представники аристократії, англійські чиновники, чимало плантаторів Півдня, пов'язаних з англійською торгівлею. Прихильники Англії створювали власні загони для боротьби з повсталими, допомагали англійським військам.

Англіїці відправили до колоній велику армію, частина якої була сформована з німецьких найманців. Англійські війська мали перевагу перед загонами колоністів в озброєнні й бойовій виучці. Королівські офіцери, які мали військовий досвід, були краще підготовлені до війни, аніж колоністи, більшість яких узагалі не мали бойового досвіду.

Армія повсталих. Погано навчені й недисципліновані армії Дж. Вашингтона мимоволі змінили тактику дій піхоти на полі бою. Стандартом дій піхоти в ті часи вважався лінійний стрій, коли солдати рівними шерengами йшли на ворога. Саме так воювали англійці, які в повний зріст і під барабанний бій наступали на противника. Але змусити простих фермерів-колоністів так злагоджено наступати було, як правило, неможливо. Тому колоністи часто використовували розсипний стрій, коли солдати не наступали шерengами, а ховалися за природними укриттями.

Спроба Англії обмежити свободу колоній призвела до збройної боротьби колоній за свої права.

4. Декларація незалежності. Боротьба з однією з найсильніших держав світу — Англією вимагала від колоній єдності й чіткого визначення мети боротьби. Багато представників колоній боялися повного розриву з Англією і сподівалися на поступки з боку короля. Однак Георг III не хотів йти на переговори й мав намір силою підкорити колонії.

Тоді **4 липня 1776 р.** Другий Континентальний конгрес прийняв *Декларацію незалежності*. Цим документом 13 колоній-штатів об'єднувалися в єдину державу — *Сполучені Штати Америки* й проголошувалася незалежність США від Англії. У документі були докладно описані причини повстання колоній проти влади Англії, вказані порушення королем прав жителів колоній. Найважливішим положенням Декларації стали демократичні принципи устрою США — рівність усіх людей, право народу усувати владу й створювати нову, більш справедливу. Декларація незалежності стала найдемократичнішим документом своєї епохи. Населення колоній сприйняло Декларацію з ентузіазмом. Вона стала програмою дій повсталих, основою майбутнього устрою США.

Рис. 7. Підписи під Декларацією незалежності США

Проблема рабства. Один з авторів Декларації, заможний віргінський плантатор **Томас Джефферсон**, був переконаним прихильником республіки й противником рабства. Навіть до Декларації він включив пункт про скасування рабства в США. Однак абсолютна більшість депутатів Конгресу зажадала виключити цю вимогу з документа. Їх, на відміну від Джефферсона, не бентежило, що в Декларації говориться: «...усі люди створені рівними...», а негри залишаються рабами. Втрата доходу від плантацій для багатьох депутатів Конгресу була більш небезпечною, ніж порушення принципів Декларації.

Із прийняттям Декларації незалежності повстання колоній перетворилося на війну за незалежність США.

Заяпитання й завдання

1. Охарактеризуйте відмінності північних і південних колоній. Чим вони були викликані? 2. У чому були причини боротьби колоній за незалежність? 3. Що, на вашу думку, стало приводом для війни колоній з Англією? 4. Які прошки колоністів підтримали боротьбу з Англією? Чому? 5. Чим відрізнялися війська колоністів від армії Англії? 6. Як ви розумієте слова Б. Франкліна в момент підписання Декларації незалежності: «Або ми будемо триматися разом, або будемо гоїдатися на шибениці порізно»? 7. Охарактеризуйте історичне значення Декларації незалежності США.

Увага, джерело!

«Ми вважаємо очевидними такі істини: всі люди створені рівними, і всі вони обдаровані своїм творцем деякими невідчужуваними правами, до яких належать: життя, свобода й прагнення щастя. Для забезпечення цих прав встановлені серед людей уряди, джерелом справедливості влади яких є згода керованих. Якщо ж ця форма уряду стає згубною для цієї мети, то народ має право змінити або знищити її і створити новий уряд, заснований на таких принципах і з такою організацією влади, які, на думку цього народу, більше можуть сприяти його безпеці й щастю...» (Із Декларації незалежності США)

? Поясніть значення «невідчужуваних прав», про які говориться в документі.

§ 26. Боротьба за незалежність США. Конституція США

Варто пригадати!

- ✓ Які держави могли надати підтримку північноамериканським колоніям у боротьбі з Англією? Чому (§ 19)?
- ✓ Укажіть переваги й недоліки збройних сил колоній (§ 25).

1. Війна за незалежність (1775–1783). Після перших успіхів у боротьбі з королівськими військами загони колоністів почали зазнавати поразок. Війську Дж. Вашингтона не вистачало досвідчених офіцерів, колоністи були погано озброєні й одягнені, страждали від голоду й хвороб. Англійський флот контролював усе узбережжя США й перешкоджав підвезенню боєприпасів і продовольства для повсталих. Регулярна армія англійців кілька разів розбила колоністів і в **1776 р.** взяла велике місто **Нью-Йорк**.

Рис. 1. Капітуляція англійських військ під Саратогою

Рис. 2. Капітуляція англійських військ під Йорктауном

Після вдалих боїв англійське командування мало намір повністю розгромити США, оточивши найбільш активні північні штати. Одна англійська армія з півдня й друга з півночі рушили на колонії Нової Англії. Здавалося, що доля США висить на волоску. Але на допомогу прийшли патріотично налаштовані фермери й городяни. Армія Дж. Вашингтона поповнювалася добровольцями, які були готові загинути, але захистити свободу своєї країни. Наступ англійців ішов невдало, командири не змогли узгодити свої дії, і восени **1777 р.** шеститисячний англійський загін був оточений 20-тисячною американською армією і здався в полон поблизу міста *Саратого*. Успіх під Саратогою став першою великою перемогою армії США й початком перелому у війні.

Відповідь Франції. Поразкою Англії вирішили скористатися її давні противники — Франція та Іспанія. Французький король таємно підтримував американців, щоб послабити англійців. Після битви під Саратогою Франція, а потім і Іспанія відкрито уклали зі США військовий союз і почали постачати в колонії зброю і боєприпаси. Французи направили в Північну Америку велику кількість військ, а французький флот завдав кілька поразок англійцям і підійшов до узбережжя США. Підрахунки показали, що Франція витратила на цю війну вдвічі більше коштів, ніж самі американці.

Скориставшись допомогою могутніх союзників та патріотичними настроями населення, Дж. Вашингтон посилив армію і завдав англійцям низку поразок. Англійці перенесли воєнні дії в південні штати, розраховуючи на допомогу плантаторів. Але й тут війська США змогли домогтися успіху. У **1781 р.** основні сили англійців під командуванням генерала **Чарлза Корнуоліса** були оточені поблизу міста Йорктауна армією Вашингтона й французькими загонами. Французький флот розбив британську ескадру й блокував англійців із моря. Опинившись у безвихідному становищі, Корнуоліс змушений був капітулювати. Бій під Йорктауном став останньою битвою війни США за незалежність.

Рис. 3. Версальський договір між США та Англією

У **1783 р.** між США та Англією був підписаний Версальський мирний договір, за яким англійці визнавали незалежність Сполучених Штатів Америки. До земель колоній були приєднані величезні території на заході, до річки Міссісіпі.

Патріотизм населення колоній і допомога союзників дали можливість США виграти війну за незалежність.

2. Прийняття Конституції США. Після перемоги у війні з Англією Сполучені Штати зіткнулися з труднощами у внутрішній політиці. Ще в 1777 р. Континентальний конгрес прийняв першу Конституцію США — «Статті Конфедерації». За цим документом колонії, які називали штатами, зберігали майже повну самостійність. Центральну владу представляв однопалатний представницький орган — Конгрес, що не мав можливості впливати на окремі штати. Кожний штат міг запроваджувати власні податки, випускати гроші й створювати свою армію. Поки йшла війна, штати діяли узгоджено, але після укладення миру кожна колонія стала відстоювати власні інтереси. Виникли конфлікти між сусідніми штатами, єдність США опинилася під загрозою.

У розпаді США не були зацікавлені ні фермери й буржуазія Півночі, ні плантатори Півдня. Тому в **1787 р.** у Філадельфії були скликані збори, які мали прийняти нову Конституцію США. В умовах найсуворішої секретності делегати за чотири місяці розробили другу Конституцію. Штати ратифікували (затвердили) нову Конституцію, яка діє в США до сьогоднішнього дня.

Друга Конституція, на відміну від першої, встановлювала сильну центральну (федеральну) владу в США. Штати могли самостійно розв'язувати внутрішні питання, але фінанси, армія і зовнішня політика перебували в руках федеральної влади. За Конституцією, США перетворювалися на *федеративну республіку*. Федеративною, тому що складалася з рівноправних штатів,

республікою, тому що вищі посади в державі були виборними. Перебуваючи під впливом ідей Просвітництва, творці Конституції побудували її на принципі поділу й рівноваги виконавчої, законодавчої та судової влади.

Вищою законодавчою владою в США був Конгрес, що складався з двох палат: верхньої — *Сенату* й нижньої — *Палати представників*. Депутатів палати представників обирали всі, хто був наділений правом голосу. Сенат був створений на вимогу малонаселених штатів для дотримання рівності між колоніями. Від кожного штату до Сенату входило по *два сенатори*. Сенат затверджував закони, прийняті палатою представників, і міг контролювати її діяльність.

Головою виконавчої влади був *президент*, який обирався терміном на чотири роки. Президент США мав дуже великі повноваження: керував урядом, армією, міг скасовувати закони, прийняті Конгресом.

Владу Конгресу й президента обмежувала вища судова влада — *Верховний суд*, склад якого формував президент за згодою Конгресу. Через те що суддів призначали довічно, вважалося, що вони можуть виступити й проти президента, і проти Конгресу, якщо ті порушать закон. Верховний суд мав право скасовувати вже затверджені президентом закони.

Творці Конституції все-таки не змогли досягти рівності трьох галузей влади. Повноваження президента були значно ширшими, ніж права Конгресу, рішення президента були визначальними як у внутрішній, так і в зовнішній політиці США.

Прийняття Конституції 1787 р. привело до встановлення в США державної влади, заснованої на демократичних принципах.

3. «Біль про права». У 1789 р. першим президентом США був обраний Дж. Вашингтон. Прихильник сильної центральної влади, президент намагався дотримуватися демократичних принципів, затверджених Конституцією. Він

Рис. 4. Джордж Вашингтон, перший президент США

Рис. 5. Прапор США у 1783 р.

Рис. 6. Томас Джефферсон, третій президент США

не побоявся запросити для роботи в уряді рішучого противника сильної президентської влади Джефферсона. У **1791 р.** набули чинності 10 поправок до Конституції, більш відомі як *«Біль про права»*. Поправки гарантували громадянам США свободу друку, совісті, зборів. Закон захищав недоторканність особи й майна, дозволяв вільне володіння вогнепальною зброєю. Прийнявши ці поправки, влада США змушена була дотримуватися їх і захищати права своїх громадян.

«Біль про права» гарантував дотримання в США основних прав і свобод громадян.

Але далеко не всі жителі Сполучених Штатів могли скористатися гарантованими правами. Права голосу були позбавлені багато представників міської і сільської бідноти, жінки. Жодних прав не мали індіанці й раби. Огидне явище — рабство — було заборонене лише в північних штатах, але процвітало в південних. Спроби скасувати рабство в усій країні зустріли лютий опір плантаторів і закінчилися невдачею.

Перемога колоній у війні за незалежність і прийняття другої Конституції США створили умови для швидкого розвитку країни. Сполучені Штати стали єдиною державою у світі, у якій були відсутні феодальні пережитки, що перешкоджали розвитку капіталізму. Буржуазія і плантатори повністю контролювали владу в країні й не повинні були враховувати інтереси дворянства, як доводилося діяти буржуазії в розвинених європейських країнах. Демократичний устрій США давав можливість представникам різних прошарків суспільства впливати на уряд, а сильна центральна влада могла проводити узгоджену політику. Конституція США для багатьох європейських революціонерів XIX ст. стала зразком для наслідування.

Органи управління США

Залитання й завдання

1. У чому були причини поразок американських військ на початку війни?
2. Чому монархічна Франція підтримала боротьбу США за незалежність?
3. Чому перша Конституція США не забезпечувала стабільності країни?
4. У чому полягав принцип поділу влади в США?
5. Порівняйте повноваження англійського короля й американського президента.
6. Яке значення для розвитку демократії в США мала поправка до Конституції, що дозволяла громадянам володіти зброєю?
7. Чому знадобилося доповнювати Конституцію США «Біллем про права»?

Підбиваємо підсумки

У другій половині XVII ст. в Англії виникають умови для швидкого розвитку промисловості. «Славна революція» закріпила перемогу «нового дворянства» та буржуазії над королівською владою. В Англії була утворена парламентська монархія, а повноваження короля були значно обмежені. Зростання впливу буржуазії та «нового дворянства» привело до бурхливого розвитку капіталістичних відносин не тільки в містах, але і в селі. У XVIII ст. в Англії вперше у світі починає створюватися індустріальна цивілізація, основою якої стоє фабрична промисловість.

Зміни в державному устрої та економіці Англії дали поштовх ідеям Просвітництва, які у XVIII ст. охопили більшість країн Європи. Просвітителі створили багато моделей справедливої держави, висунули декілька проектів покращення державного устрою. Ідеалом більшості просвітителів стали досягнення науки та технічний прогрес. Якщо в центрі уваги мислителів епохи гуманізму була людина з усіма її достоїнствами та вадами, то просвітителів перш за все турбував людський розум та його розвиток. Частина ідей епохи Просвітництва була використана європейськими абсолютними монархами. Саме під впливом ідей просвітителів у Пруському королівстві та імперії Габсбургів були покращені система освіти, мануфактурне виробництво та торгівля, обмежений вплив церкви. Але й Фрідріх II Пруський, і Йосиф II Габсбург проводили тільки ті реформи, які не обмежували їхню абсолютну владу.

У XVIII ст. значні зміни відбулися в Московському царстві, яке з відсталого країни швидко перетворилося на одну з наймогутніших держав Європи. За рахунок нелюдського напруження сил власного народу імператор Петро I за короткий термін реформував державу та переробив її на європейський лад. Однак перший російський імператор не зміг і не захотів зруйнувати найстрашніший пережиток феодалізму — кріпосне право. У другій половині XVIII ст. в Російській імперії мали значний вплив ідеї Просвітництва, але реформи Катерини II були непослідовними і незакінченими. Імператриця розуміла, що виконання порад просвітителів несумісне з кріпацтвом та необмеженою владою монарха. Тому Російська імперія, незважаючи на військову міць, знову починає відставати від західноєвропейських країн.

Найбільш вдало ідеї Просвітництва були реалізовані в Сполучених Штатах Америки. Перемога у війні за незалежність дозволила засновникам нової держави створити систему влади, наближену до ідей просвітителів. Відсутність пережитків феодалізму сприяла запровадженню народовладдя та принципу розподілу влади. Тому саме США можна вважати першою демократичною країною Нового Світу.

І РІВЕНЬ

- 1.** Назвіть одну з важливих, на ваш погляд, подій з історії США.
- 2.** По смерті Петра I російський престол посіла:
а) Катерина І; б) Єлизавета І;
в) Анна Іоанівна; г) Катерина II.
- 3.** Виберіть твердження, що характеризує термін «протекціонізм».
☐ Мануфактурне виробництво є вигіднішим, ніж ремісниче
☐ Багатство держави ґрунтується не на нагромадженні золота,
а на виробництві й продажу товарів
☐ Держава повинна захищати власне виробництво великим увіз-
ним митом

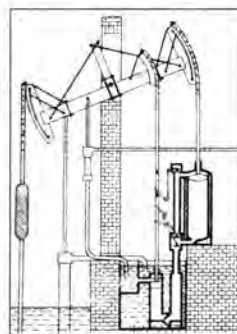
II РІВЕНЬ

4. Дайте визначення понять і термінів.
- «Довгий парламент» — ...
 - «Славна революція» — ...
 - Промислова революція — ...
5. Розташуйте події в хронологічній послідовності.
- ☐ Початок війни за незалежність США
 - ☐ Початок правління Фрідріха II
 - ☐ Початок правління Петра I
 - ☐ Скликання «Довгого парламенту»
6. Заповніть таблицю «Війна за незалежність США», указавши у відповідних стовпчиках порядкові номери фактів.
- 1) Перемога в битві під Саратоогою; 2) використання німецького найманого війська; 3) укладення військового союзу із Францією; 4) капітуляція в Йорктауні; 5) командування військами Дж. Вашингтона.

США	Англія

III РІВЕНЬ

7. На малюнку зображений універсальний паровий двигун Джеймса Ватта. Як його винахід вплинув на розвиток промисловості в Англії?

8. В указі Петра I від 18 січня 1721 р. йшлося: «...Хоча за колишніми указами купецьким людям села купувати було заборонено, а зараз... усім видно, що багато купецьких людей компаніями задумали для прирощування державної користі заводити... різні заводи, а саме: срібні, мідні, залізні, голчані й інші до них подібні. Того заради дозволяємо цим нашим указом... і купецьким людям, до тих заводів села купувати беззаборонно...» Чому Петро I дозволив купцям купувати кріпаків? Як цей дозвіл вплинув на розвиток промисловості в державі? На становище селян?

9. У XVII ст. основним противником Габсбургів була Франція, проте від середини XVIII ст. Габсбурги почали шукати підтримки Франції в боротьбі з новим грізним ворогом. Цим ворогом була:

☐ Пруссія; ☐ Росія; ☐ Туреччина.

Свою відповідь обґрунтуйте.

IV РІВЕНЬ

10. Під час обговорення проекту Конституції США на конгресі у Філадельфії в 1787 р. представник штату Коннектикут виступив проти обрання членів Палати представників народом: «Треба... від самого початку зробити так, щоб народ якнайменше торкався справ уряду. Люди цікавляться інформацією, і їх завжди можуть увести в оману». Чи погодилися з цією пропозицією представники інших штатів? Чому?

11. Заповніть порівняльну таблицю «Внутрішньополітична діяльність Олівера Кромвеля і Петра I». Зробіть висновок про те, хто з них домогся більшого успіху.

Ім'я	Олівер Кромвель	Петро I
Подібність		
Відмінність		
Висновок		

12. Імператорам династії Габсбургів удалося об'єднати під своєю владою землі слов'ян, італійців, голландців, угорців, румунів, але більшість німецьких князівств залишилися поза межами їхніх володінь. Назвіть основні причини, що перешкодили Габсбургам об'єднати німецькі землі під своєю владою.

Бенджамін Франклін — «Він спустив блискавку з неба та вирвав скіпетр у тирана»

Рис. 1. Доктор Франклін

Осіннім ранком **1723 р.** з булочної портового району північноамериканського міста Філадельфії вийшла молода людина в зношеному брудному одязі. Під пахвами юнак тримав дві свіжі хлібини, а третю, не звертаючи уваги на оточуючих, із задоволенням їв. Повештавшись містом, молодик увійшов до молільного будинку протестантської секти квакерів, де в цей час починалася служба. Він вибрав місце на лавці й деякий час робив вигляд, що уважно слухає проповідь, але швидко заснув.

Чимало таких молодиків у бідному одязі сходили з англійських кораблів на узбережжя Нової Англії в пошуках слави та грошей, тому на сплячого хлопця не звернули уваги, але й не вигнали з будинку. У молільному будинку квакерів спав сімнадцятирічний Бенджамін Франклін, який утік із батьківського будинку в Бостоні.

Через багато років на похорон Б. Франкліна у Філадельфії прийде 20 тисяч людей, на його честь пролунає артилерійський салют, а на кораблях у міському порту припустять прапори. Уся Північна Америка та просвічена Європа будуть ушановувати пам'ять «найбільшої окраси Америки». Дійсно, Франклін зробив для своєї країни, та й для світу набагато більше, ніж великі полководці та визначні політики.

П'ятнадцята дитина у великій родині бостонського милоvara, Бенджамін не зміг закінчити школу і з 10 років почав працювати з батьком, а потім у друкарні старшого брата. У Філадельфії Франкліну теж довелося багато працювати, доки він зміг відкрити власну друкарню. Увесь цей час

Бенджамін читав книжки і вчився, поступово став одним з освіченіших людей міста. Друкарню він намагався використовувати не тільки для отримання прибутку. Уже тоді Франклін вважав, що має поширювати наукові знання задля просвіти суспільства. Тому він почав друкувати газету, яка швидко завоювала симпатії читачів як у місті, так і в штаті Пенсільванія, а згодом стала найбільшою газетою в колоніях.

Зібравши друзів, які мали схильність до наук та підтримували ідеї Просвітництва, Франклін заснував науковий клуб. Члени клубу поширювали наукові знання в місті, тому вони заснували першу в Америці публічну бібліотеку. Намагання покращити суспільство все більше втягувало Бенджаміна в суспільні справи. Але Франклін розумів, що починати треба не з роздумів про загальну перебудову світу, а з конкретних буденних справ.

Із перших вуст. «Людське щастя створюється не стільки великими вдачами, скільки невеликими щоденними поліпшеннями».

Йому вдалося довести необхідність друкування паперових грошей штату Пенсільванія. У газеті Франкліна неодноразово критикували стан вулиць у місті, і нарешті були збудовані мостові, які прибирали двірники. Сам Франклін сконструював нові ліхтарі вуличного освітлення, які почали використовуватися в містах північноамериканських колоній. За активної участі Франкліна було відкрито Пенсільванський університет, збудовано першу лікарню та створено пожежну службу. Діяльність Франкліна помітили, і його було обрано до законодавчого органу штату. Сам Бенджамін не намагався отримати владу, але вважав, що чесна людина не має права відмовлятися від посади, яку їй довірило суспільство.

Із перших вуст. «Ніколи не прохай посади, але й ніколи не відмовляйся від неї».

Рис. 2. Досліди Бенджаміна Франкліна з електрикою

Рис. 3. Б. Франклін

Франклін із головою поринув у громадські справи та доклав чимало зусиль для вдосконалення управління колонією. Коли почалася англо-французька війна і виникла загроза нападу на Філадельфію французів та індіанців, Бенджамін усі сили та власні кошти спрямував на створення народного ополчення. Він сам займався закупівлею озброєння та зведенням захисних укріплень.

Але громадські справи не відволікали Франкліна від його найбільшої пристрасті — науки. Кожну вільну хвилину він присвячував самоосвіті та науковим дослідженням. Учений зробив декілька винаходів та розробив цікаві теорії — найбільш відомими стали його досліді з природною електроенергією. Франклін зрозумів природу атмосферної електроенергії і винайшов *гromовідвід*. Відкриття Франкліна швидко стали відомими не тільки в колоніях, а й у Європі. У Лондоні та Парижі поступово зростав авторитет американського вченого. Однак час вимагав від Франкліна іншого.

Продовжувати наукові пошуки ставало набагато важче — загострилися відносини між північноамериканськими колоніями та Англією. Палкий прихильник прав колоній, Франклін пише памфлет *«Едикт пруського короля»*, у якому висміює дії англійського короля. Саме Франкліна колонії направили до Англії вести переговори з королем та парламентом. Учений захищав інтереси колоній, намагався довести англійцям небезпеку безсоромної експлуатації колоністів. Він не бажав повного розриву колоній з Англією, тому що розумів лихо війни. Але його відчайдушні звернення виявилися марними — між колоніями та Англією почалася війна, і справжній патріот Франклін був змушений повернутися на батьківщину.

Відомого вченого обрали до Другого Континентального конгресу, і Франклін узяв участь у підготовці Декларації незалежності. І знов важливе завдання. Колонії програють війну, їм потрібна підтримка Франції — за-

Рис. 4. Б. Франклін у Франції

взятого ворога англійців. Кого послати до Парижа умовити короля допомогти колоніям? Звичайно, одного з відоміших у Європі американців — доктора Бенджаміна Франкліна. Йому вже 70 років, і йому важко перетинати океан? Нічого, батьківщина вимагає від свого сина ще одного подвигу. І Франклін поїхав рятувати рідну землю і домігся допомоги від Франції. Французькі гроші та французькі війська й кораблі зробили в цій війні не менше, ніж армії Вашингтона. Більше десяти років уже хворий Франклін захищав інтереси США в Парижі, і тільки після неодноразових прохань йому дозволили повернутися додому.

Однак Франклін не зміг припинити громадську діяльність. Сполучені Штати перемогли та отримали свободу, але в новій країні існував нелюдський звичай — рабство. Усю свою енергію Франклін спрямував на боротьбу з рабством. Він намагався провести його заборону в другій Конституції США, але більшість виступили проти. Франклін писав статті, у яких доводив несправедливість та неефективність рабської праці, однак плантатори домоглися збереження рабства в південних колоніях. Авторитет Франкліна важив, на жаль, менше, аніж можливість збільшити прибуток.

17 травня 1790 р. у віці 84 років Бенджамін Франклін помер. Помер великий учений, винахідник, письменник, громадський діяч, «гордість Америки», який сам про себе казав, що він лише друкар.

Б. Франклін — найвидатніший представник епохи Просвітництва в США.

Запитання й завдання

- 1.** Як ви розумієте заголовок до статті? **2.** За що, на ваш погляд, Франкліна називали найбільшою «окрасою Америки»? **3.** Чому Франкліна вважають просвітителем?

ТЕМА XI. СВІТ СХОДУ В XVI—XVIII СТ.

Умовний поділ світу на «Захід» і «Схід» виник ще за часів античності. Традиційно «Сходом» вважаються країни й народи, що займають величезні території Північної Африки й Азії. Як відомо, саме тут виникли й зміцніли перші цивілізації, звідси почалося поступове цивілізоване освоєння земної кулі. У середні віки на Сході утворилися й досягли свого розквіту своєрідні й неповторні цивілізації, які характеризуються створенням сильних держав, високим рівнем розвитку господарства, матеріальної й духовної культури.

Цивілізації Сходу зробили величезний внесок у розвиток людства.

За всіх часів відносини між Заходом і Сходом були досить непростими. На початку VIII ст. араби захопили Піренейський півострів, де з часом виникла багата й впливова держава Кордовський халіфат. Понад два століття сарацини (так європейці називали арабів і всіх мусульман) здійснювали грабіжницькі набіги на європейські острови, міста й мирні поселення, розташовані на узбережжі Середземного моря. У XI—XIII ст. за закликом римських пап європейці здійснили вісім хрестових походів проти мусульманських держав Близького Сходу. З'явилося кілька держав хрестоносців на «Святій землі». Християни-загарбники безжально пригноблювали місцеве населення. Однак взаємовигідна торгівля між європейськими та східними цивілізаціями ніколи не припинялася.

На початку Нового часу східні держави (крім Японії) були типовими деспотіями. Така форма монархічної держави передбачала необмежену владу монарха, який був верховним власником землі. В умовах східної деспотії всі піддані перебували в повній особистій залежності від волі монарха й не були захищені законами від його сваволі.

У XVI—XVII ст. східні країни переживали важкі часи. Загострилося давнє протистояння Сходу й Заходу: вони стрімко «наближалися» один до одного. Турки-османи намагалися поширити свої володіння на Балканах та рвалися до центру Європи. У свою чергу, європейські держави, що встали на шлях капіталістичних відносин, розглядали східні країни як свої потенційні колоніальні володіння. Деспотичні режими, навали завойовників, застій у господарстві — усе це гальмувало розвиток більшості східних країн і полегшувало проникнення на Схід європейців. Почався новий період в історії країн Азії та Африки.

Захід	1556—1598 Філіпп II, іспанський король	1558—1603 Єлизавета I, англійська королева	1598 Нантський едикт Генріха IV	1600 Заснування Ост-Індської компанії в Англії	1618—1648 Тридцятилітня війна в Європі	1624—1642 Рішельє, кардинал Франції
	1520—1566 Сулейман I Пишний, турецький султан	1526 Заснування династії Великих Моголів в Індії	1542—1605 Джелал-ад-Дін Акбар, падишах імперії Великих Моголів	1587—1629 Аббас I Мірза, перський шах	1628—1644 Селянська війна в Китаї, загибель династії Мін	1644 Заснування династії Цин у Китаї
Схід	1556 Заснування Січі князем Д. Вишневецьким	1557 «Устава на волоки»	1569 Люблінська унія	1625 Куруківська угода між козаками й Річчю Посполитою	1635 Козацьке повстання під проводом І. Сулими	1638 Ординація Війська Запорозького

§ 27. Східні цивілізації на рубежі Нового часу

Варто пригадати!

- ✓ Назвіть стародавні цивілізації країн Сходу.

1. Азія та Європа напередодні змін. Здавна країни Сходу були найбільш густонаселеним і багатим районом земної кулі. На рубежі Нового часу тут проживало 288 млн осіб, або 68 % населення Землі, й вироблялося 77 % товарів мануфактурного й ремісничого виробництва. Східні країни з найдавнішими традиціями землеробства, родючими ґрунтами й сприятливим кліматом збирали значно більші врожаї, ніж у Європі. За сприятливих умов селяни східних країн могли прогодувати все населення Землі. За оцінками вчених, на початку XVI ст. на Землі було 31 місто з населенням понад 100 тис. осіб. Із них 25 були розташовані в Азії, два — у Європі й два — в Африці. Здавалося б, за більшістю показників цивілізованого розвитку Схід випереджав Захід.

Однак Європа, що стала на шлях *капіталістичного розвитку*, у цей час переживала період рішучого й повсюдного впровадження технічних винаходів і наукових відкриттів, разом із тими, що прийшли зі Сходу (друкарство, вогнепальна зброя, водяне колесо, вітряний млин, виробництво паперу тощо). У європейській цивілізації зміни й нововведення торкнулися всіх галузей господарства, політики, релігії, культури, повсякденного життя й діяльності людей.

Країни Сходу «залишилися в Середньовіччі». Вірність традиціям і «заповітам предків», релігійні догми й уявлення обмежили коло інтересів людей. Східні цивілізації залишилися ніби на узбіччі світової історії, вони переймалися лише власними проблемами. Наприклад, документи не зберегли жодного опису

Рис. 1. Блакитна мечеть у Стамбулі

Найбільші цивілізації світу в 1500 р.

Цивілізація	Країни й народи	Населення, млн осіб	%
Китайсько-конфуціанська	Китай, В'єтнам, Корея	106	22,3 %
Індуська	Індія, Пакистан, Непал, Індокитай	116	24,1 %
Мусульманська	Північна Африка, Близький Схід, Аравія, Передня й Середня Азія, Іран*	47,5	11,2 %
Західноєвропейська християнська	Країни Західної Європи, Польща, Чехія, Угорщина	68	16 %

* Без мусульман кочових народів Поволжя, Індії, Південно-Східної Азії

європейських країн, залишеного жителями Китаю або Індії. Навіть мода не змінювалася протягом століть.

Мовою документа. «Я бачив одіяння Тамерлана [(1370—1405)], які зберігають у скарбниці в Ісфахані; вони скроєні так само, як роблять сьогодні, без найменших змін. Адже одяг Сходу зовсім не підкоряється моді, він завжди шиється за одним і тим самим фасоном. І перси залишаються так само вірними собі й у тому, що стосується кольорів, відтінків і видів тканини». (Зі спогадів француза, що прожив 10 років у Персії, 1686)

XVI—XVII століття були часом бурхливого розвитку західноєвропейської християнської цивілізації. Зміни торкнулися всіх сфер життя суспільства й держави. Розвиток східних цивілізацій, які задовольнялися колишніми досягненнями, стояли на місці. Таким чином, наприкінці XVII ст. намітилося «відставання» Сходу від країн Європи.

На початку Нового часу досягли своєї зрілості найбільші цивілізації Сходу: китайсько-конфуціанська, індуська, мусульманська. Вони поділили східний світ на чітко обмежені сфери впливу.

2. Китайсько-конфуціанська цивілізація поширила свій вплив на країни Східної Азії. Давня цивілізація досягла небачених успіхів у землеробстві й ремеслі, культурі й державному житті. Духовну основу цивілізації склало вчення **Конфуція** (551—479 рр. до н. е.), яке іноді називають «*релігією порядку*». У середні віки вчення Конфуція було перероблено його послідовниками й пристосоване до потреб китайської держави. Від людини вимагалося чітко дотримуватися раз і назавжди встановлених правил. «Китайські церемонії» (правила поведінки) суворо регламентували всі сфери життя людини й суспільства. У китайця виховували почуття обов'язку, яке переважало над усіма іншими. Особливе місце посідали дотримання традицій, шанування предків, повага й поклоніння старшим за віком і становищем у суспільстві.

Здавна в країні утвердилося уявлення про перевагу Китаю і китайців над усім іншим світом. Саме тому китайці називали свою імперію «Піднебесною», тобто такою, що стоїть вище за всіх інших під священними Небесами. «Син Неба» — китайський імператор — доводиться батьком усім, хто живе на Землі, а вони є його підданими. Держава мала неабиякий вплив на всі сфери життя людей, підкорювала собі всі форми людської діяльності. При цьому військова справа вважалася заняттям, негідним освічених людей, а торгівля сприймалася як прикра необхідність і неминуче зло.

Маючи нечувані багатства й можливості в освоєнні світу,
Китай виявився пасивним учасником
основних подій світової історії в Новий час.

3. Індуська цивілізація поступово склалася до середини I тис. н. е. Вона увібрала в себе досягнення давніх народів і держав півострова *Індостан*, а також прилеглих країн і земель. Індуїзм об'єднав у собі багато положень давніх індійських релігій і буддизму. В індуїзмі не було церковної організації. Кожна громада індусів жила цілком самостійно й не залежала від інших.

У багатоликому пантеоні богів індуїзму головну роль відіграють *Брахма*, *Шіва*, *Вішну*. Індуси вірять у безкінечне переселення душі в нове тіло людини або тварини. В індуїзмі немає ідеї рівності людей перед Богом. Навпаки, місце й становище кожної людини в житті й суспільстві залежать від її *карми* (буквально — «дія»). Карма людини залежить від гарних і поганих справ, зроблених у колишньому житті. Якщо ти бідний, принижений і зневажений людьми, виходить, у минулому житті ти поведився негідно, не шанував богів, не робив того, що потрібно, і робив те, що заборонено.

Індуси прагнули сумлінно виконувати свою *дхарму* — суму обов'язків і прав,

Рис. 2. Храм Неба в Пекіні. Тут китайський імператор підносив молитви богам про гарний урожай або припинення посухи. Урочисті жертвопринесення присвячувалися Небу, Землі, предкам

Рис. 3. Китайська установка для стрільби стрілами з використанням порохових зарядів

Рис. 4. Мавзолей мусульманського правителя Типу-Султана в індійському князівстві Майсур

Рис. 5. Помешкання недоторканих у сучасній Індії

запропонованих людині залежно від касті, до якої вона належить. Змінити касту було неможливо, тому становище людини в суспільстві фактично визначалося соціальним статусом її батьків. *Кастова система*, по суті, перетворювала людину на раба, підкоряючи її своїм законам і звичаям. Кожна каста мала свої правила поведінки, суд, органи самоврядування, ритуали, храми. Каста захищала своїх членів, але позбавляла людину індивідуальної волі.

Поза межами кастової системи були недоторканні. Становище цих людей, які виконували найбруднішу й найганебнішу роботу, було гіршим, ніж рабів.

Релігійні громади іноземців, що жили в Індії (християни, іудеї, сикхи), поступово перетворювалися на замкнені угруповання. Так з'являлися нові касты.

На території Індії було багато великих і малих держав, але вони не мали тісного зв'язку з народом. Індійська держава мала незначний вплив на окрему людину й населення в цілому. На 600 років значна частина Індії опинилася під владою сильних мусульманських держав, але індуси продовжували жити за законами своєї касты. За цей час лише 14 % населення (в основному серед нижчих каст) прийняли іслам.

4. Мусульманська цивілізація сформувалася в XI—XIII ст., увібравши в себе традиції і досягнення давніх народів Передньої Азії, арабської і тюрко-перської культури. Так само, як іудаїзм і християнство, *іслам* спирався на біблійну традицію єдинобожжя. В ісламі всі люди вважалися рівними від народження рабами Аллаха. Кожен мусульманин мав ставити інтереси «громади Аллаха» вище за власні інтереси.

Рис. 6. Мавзолей, стіни якого прикрашені орнаментом із використанням онікса, яшми, аметистів

Рис. 7. Правитель мусульманської династії Великих Моголів в Індії

Ісламські держави, що захопили території багатьох країн і народів, відзначалися віротерпимістю до християн та іудеїв. Мусульмани вважали, що ці люди помиляються у своїй вірі й рано чи пізно визнають Аллаха і його пророка Мухаммеда. Увесь світ у свідомості мусульман поділився на дві частини — «земля ісламу» і «земля війни», тобто земля, на якій живуть «невірні». Релігійний обов'язок змушує мусульманина вести *джихад* — «священну війну» для торжества доброї справи. Перевага надавалася мирним формам джихада, адже іслам (як і християнство) не сповідував насильства як основної форми боротьби за свої ідеали. Однак у державній політиці й житті переважали насильницькі методи досягнення мети.

До XVI ст. виникло багато ісламських держав, але спільна віра не змогла об'єднати всіх мусульман. Так само, як у Європі точилася боротьба між католицькими, протестантськими, православними державами, такі ж глибокі протиріччя між *шиїтами* й *сунітами* розкололи ісламський світ. Історія мусульманської цивілізації знає багато кровопролитних війн.

На початку Нового часу провідну роль в ісламському світі відігравали три могутні держави: Османська імперія, держава Сефевидів в Ірані та імперія Великих Моголів в Індії. Особливо сильною була держава турків-османів. Економічний потенціал і військово-технічні можливості дозволяли туркам претендувати на світове панування. У 1522 р. турецькому султану були урочисто передані ключі від священних мусульманських міст Мекки й Медини. Відтепер турецькі правителі могли вважатися «законними лідерами» всього мусульманського світу.

У XVI—XVII ст. наймасштабніший конфлікт цивілізацій — боротьба хреста й півмісяця — досяг найбільшої гостроти й вилився в тривале військове протистояння між Османською імперією та європейськими державами.

Заяпитання й завдання

1. Назвіть найвідоміші східні цивілізації. 2. Використовуючи атлас і таблицю (с. 135), охарактеризуйте географічне положення найбільших цивілізацій Сходу на початку Нового часу. 3. Доведіть справедливність твердження про те, що до початку XVI ст. східні країни випереджали у своєму розвитку західноєвропейські держави. 4. Чому конфуціанство часто називають «релігією порядку»? 5. Як можна пояснити назву китайської держави «Піднебесна імперія»? 6. Чи можна стверджувати, що кастова система в Індії «консервувала» давні, віджили суспільні відносини й гальмувала розвиток країни? Свою думку обґрунтуйте. 7. Чому ісламським державам не вдалося створити союз для боротьби з «невірними» і єдиним фронтом виступити проти європейських держав? 8. Відомий письменник Редьярд Кіплінг, який багато років прожив в Індії, стверджував: «Захід є Захід, Схід є Схід, і разом їм не бути ніколи». Поясніть цей крилатий вислів відомого знавця східних країн.

§ 28. Османська імперія: між Азією та Європою

Варто пригадати!

- ✓ Коли виникла держава турків-османів?
- ✓ Назвіть причини загибелі Візантійської імперії.
- ✓ Які результати й значення битви під Лепанто в 1571 р. (§ 9)?

Рис. 1. Стамбул — історична частина давнього міста. Той, хто володів Стамбулом (Константинополем), завжди контролював протоки між Європою та Азією

1. Османи біля воріт Європи. Держава турків-османів розташувалася на великому півострові *Мала Азія* (або *Анатолія*) в західній частині Азіатського континенту. Від Європи півострів відокремлюють вузькі протоки — *Босфор* і *Дарданелли*. Анатолія — природний міст між континентами й прекрасний плацдарм для поширення політичних інтересів на Близький Схід, Закавказзя, Месопотамію і Східну Європу.

Загибель Візантійської імперії і захоплення Константинополя турками-османами в **1453 р.** кардинально змінили політичну карту світу. Відтепер Стамбул контролював протоки в Чорне море, яке з часом перетворилося на «*турецьке озеро*». Прохід кораблів через протоки був можливий тільки з дозволу османів.

У результаті грандіозних завоювань виникла Османська імперія, із якою були змушені рахуватися наймогутніші держави Європи та Азії.

У роки правління султанів **Селіма I** (1512—1520) і **Сулеймана I** (1520—1566) турки здобули блискучі перемоги на Близькому Сході та в Єгипті.

Боротьба за Середземномор'я. У XVI ст. османи, які мали сильний флот, спробували встановити свій контроль над Середземним морем. У 1522 р. вони відібрали в хрестоносців о. Родос. Турецьке підданство прийняли безстрашні алжирські пірати, які вели непримиренну боротьбу з Іспанією за право безкарно грабувати в морі. Пірати атакували іспанські галеони, навантажені награбованим в Америці золотом. У 1541 р. Карл V послав проти піратської держави 518 кораблів. Грандіозний похід закінчився крахом. Іспанці втратили в битві понад 150 суден і десятки тисяч загиблими і полоненими. Ціна раба на алжирських ринках упала до ціни цибулини.

У 1565 р. величезний турецький флот понад чотири місяці намагався захопити острів Мальту, що був «замком» до західної частини Середземномор'я. Острів захищали 600 рицарів-госпітальєрів, 8 тис. солдатів і ополченців. Великий магістр ордену, 74-річний *де Ла Валет*, досить вдало організував оборону острова. Коли на допомогу прийшов іспанський флот, османи відступили. На захід від Мальти турки не пройшли. Битва під Лепанто остаточно поховала надії османів на повне панування на Середземному морі.

Особливо успішним було просування турків у глибоку Європу. Держава, населення якої перевищувало 25 млн осіб, підкорила країни Балканського півострова, Угорщину, Крим і Молдавію.

У XVI ст. володіння турецьких султанів охоплювали землі трьох континентів.
Виникла світова держава османів.

Із перших вуст. «Я — раб Божий і султан усього світу. Милістю Божою я — провідник громади Мухаммеда. Я — шах у Багдаді, цезар у Візантії і султан у Єгипті, що посилає свої кораблі в моря Європи, Магриба й Індії. Я султан, що захопив корону й трон Угорщини й передав відданому рабу. Воевода Петро підняв голову, щоб повстати, але копита мого коня втоптали його в землю, і я завоював країну Молдавію». (Із напису про завоювання Сулеймана I на стіні фортеці Бендери в Молдові)

У 1529 р. 100-тисячна турецька армія взяла в облогу Відень, який закривав їй дорогу в серце Європи. Однак біля стін міста османи зазнали досить відчутної поразки. Відень залишився нездоланною перешкодою на шляху османського вторгнення в Європу.

2. Османська держава й суспільство. Для Османської імперії характерна абсолютна влада султана, що був одноосібним правителем і верховним власником усіх земель в імперії. Султан також мав титул *халіфа*, а отже, мав вищу духовну владу над мусульманами. Таким чином, султан-халіф зосередив у своїх

Рис. 2. Мечеть Селіма I в Едірні. За часів Сулеймана I жив і творив видатний архітектор Ходжа Сінан — основоположник особливого стилю ісламського зодчества. Праці Сінана ввійшли до скарбниці світової архітектури

руках усю владу в державі. Однак у турецьких правителів була своя «ахіллесова п'ята» — вразливе місце. У державі не існувало безперечного права майорату, тобто права старшого сина на престол. Тому будь-який син султана від кожної із його численних дружин міг претендувати на трон. Не випадково, що багато султанів, прийшовши до влади, починали своє правління з убивства своїх братів.

Турецький султан — типовий східний деспот.

Найважливішу роль у державному житті османської деспотії відігравав *Палац* султана, який обслуговували тисячі людей, що набиралися серед невольників. Підвладне туркам немусульманське населення обкладалося страшною даниною. У батьків-християн відбирали хлопчиків 7—8 років і виховували в дусі безмежної відданості ісламу й султану. Найбільш здібні з них служили в Палаці. Таким чином, султана оточували винятково віддані, навчені люди. Раби обіймали всі палацові посади: від «відповідального за капці» до могутнього вельможі.

У цей час змінилося становище турецької гвардії — *яничарів*. Їхня кількість збільшилася з 12 до 80 тис. осіб. Утримувати

Сулейман Пишний — так називали в Європі султана, за якого Османська імперія досягла найвищого розквіту. У Туреччині його називали *Кануні* (Законодавець). За наказом Сулеймана були створені закони (канун-наме), обов'язкові для кожного жителя. Текст законів надіслали всім суддям імперії. Так виникло перше світське законодавство в країнах ісламу. Сулейман Кануні знизив податки, надав привілеї європейським купцям, був щедрим заступником мистецтв і наук. Коханою дружиною Сулеймана понад 38 років залишалася невольниця *Роксолана*, захоплена на Поділлі (Україна). Роксолана вирішувала багато державних справ, була радницею султана і привела на турецький трон свого сина Селіма II.

яничарів ставало все складніше. За рік гвардія з'їдала 325 тис. овець і ягнят. Яничари рідко брали участь у битвах, але втручалися в боротьбу за владу в державі. Користуючись своїм становищем при Палаці, у результаті бунтів і змов вони усували небажаних їм правителів.

«Блискуча Porta». За виконанням волі султана стежив великий візир. Він керував роботою дивана (кабінету міністрів), що розміщувався в будинку, прикрашеному високими воротами неперевершеної роботи. Французький посол назвав їх «La Sublime Porte», тобто «Блискуча Porta». Згодом у Європі так стали називати османський уряд. Державна служба давала велику владу, але будь-який службовець міг залишитися без голови за недбале виконання службових обов'язків. У Туреччині не було спадкового дворянства, й на службу відбирали найбільш здібних. Діяла добре налагоджена система контролю й доносів.

«Блискуча Porta» регулювала розвиток усіх галузей господарства імперії, своєчасне надходження податків, відносини з іноземними державами, роботу пошти тощо. Великий візир Ібрагім-паша на переговорах з австрійським послом упевнено заявляв, що тільки одна провінція імперії османів (Верхня Месопотамія) виробляє більше хліба, ніж усі німецькі князівства разом узяті.

Стабільний розвиток економіки забезпечив підйом і розквіт турецької культури. Потужний імпульс розвитку отримали астрономія, математика й усі науки, що обслуговували інтереси мореплавання.

У середині XVI ст. Османська імперія переживала період найвищого економічного розквіту й політичної могутності.

3. Туреччина чи Персія: боротьба за Передню Азію. Після розвалу держави непереможного Тимура серед дрібних князівств Середнього Сходу настав час міжусобиць. У 1502 р. молодий і талановитий шах Ісмаїл династії Сефевидів об'єднав під своєю владою великі території Азербайджану й Ірану.

Рис. 3. Іноземні послы перед Сулейманом I Пишним. Послы мали стати на коліна перед султаном. Якщо вони відмовлялися, їх змушували силоміць

Рис. 4. Перська книжкова мініатюра XVII ст., що зображує середньовічну битву

Рис. 5. Зразок турецької каліграфії

Рис. 6. Хамам (турецька лазня). Багато турецьких міст відзначалися високим рівнем добробуту

Рис. 7. Турецькі кашлі

Молода держава стала головним супротивником Османської імперії, яка прагнула розширити межі своїх володінь до Індії.

Нещадні війни між турками-сунітами й персами-шиїтами не виявили переможця, але значно послабили ці азійські держави.

Нове посилення Сефевидської Персії відбулось за часів правління **Аббаса I** (1587—1628), що увійшов в історію Ірану під прізвиськом *Мірза* (Великий). Він зміцнив свою одноосібну владу й люто розправився з внутрішніми ворогами. Мірза переозброїв армію за європейським зразком. Її головною силою стала артилерія і піхотинці, озброєні мушкетами й навчені англійськими інструкторами. Аббас Мірза сприяв розвитку іригаційного землеробства, торгівлі й ремесла. Успіхи в економіці дали змогу персам активно боротися з Османською Туреччиною за панування в Передній Азії, їм навіть удалося на якийсь час захопити Багдад.

Успіхи режиму Аббаса I виявилися короточасними. На початку XVII ст. Сефевидська Персія зіткнулася із серйозними труднощами. Спорожніли караванні шляхи, адже після Великих географічних відкриттів східні товари в Європу стали надходити морем. Країну охопили повстання пригноблених народів (вірменів, грузинів, афганців), загострилися протиріччя між турками, що населяли країну, і персами. Аббас Мірза намагався вирішити всі проблеми за допомогою терору й масових страт своїх супротивників і нечесних чиновників. Смерть деспота не змінила ситуацію на краще. Туреччина, Росія і держава Великих Моголів в Індії відібрали в Персії найбагатші землі. На початку XVIII ст. афганські племена встановили в Персії свою владу.

4. Час «зупинки» — так турецькі історики називають кінець XVI—XVII ст. Чому ж Османська імперія «зупинилася» у своєму розвитку?

У Туреччині поступово утворився клас великих землевласників — *аянів*. «Революція цін» збагатила аянів, які нажилися на продажу сільськогосподарської продукції до Європи. Аяни викупували в держави право збору податків, створювали свої військові загони. Центральна влада на місцях послабла.

Наприкінці XVI ст. припинилися успішні завоювання турків-османів. Тепер султани не одержували військової здобичі й данини, тому в імперії збільшили податки на скорене османами населення, яке називали «*райя*» — стадо. Немусульмани несли на своїх плечах податковий тягар, а також виплачували принизливу данину за «невірність». Розорилася й зубожіла значна частина населення Османської імперії, що призвело до гострих соціальних конфліктів. Султанам не вдалося подолати гострі протиріччя між турками-мусульманами й іновірцями, які переважали за кількістю.

Послабленню країни сприяв потужний національно-визвольний рух підкорених османами народів. Особливо сильним він був серед слов'янських народів Балканського півострова та Східної Європи. Партизанські загони безстрашних *хайдуків* давали рішучу відсіч завойовникам, нападали на збирачів податків і чиновників, знищували турецькі гарнізони. Справжнім прокляттям для османів стали успішні й зухвалі походи українських козаків.

У 1683 р. турки зазнали нищівної поразки під стінами Відня від об'єднаної армії німецьких князівств і Польщі. До кінця століття Туреччина втратила Угорщину, Трансильванію, частину Хорватії і Словаччини, а південь Правобережної України відійшов до Польщі. У 1700 р. Росія захопила Азов. Почався процес скорочення територіальних володінь імперії.

У XVII ст. з'являються перші ознаки глибокої кризи османського суспільства й держави.

Зопитання й завдання

1. Поясніть, як географічне положення Туреччини сприяло завоюванням османів. 2. Чому туркам не вдалося встановити свій контроль над Середземним морем? 3. На підставі тексту напису (с. 193) поясніть, як Сулейман I Пишний оцінював велич своєї влади. 4. Виділіть головні особливості влади турецьких султанів. 5. Поясніть, чому раби іноді мали великий вплив на державне життя Туреччини. 6. В Османській Туреччині діяв добре відомий на Сході принцип: «Падішах — пастух, а піддані — череда». Як варто розуміти такий принцип організації державного й громадського життя країни? 7. Що спільного між Сефевидською Персією та Османською Туреччиною? 8. У чому причини поступового ослаблення Османської імперії наприкінці XVI — у XVII ст.? 9. Дайте стислі визначення термінів і понять: султан-халіф, «Блискуха Порта», аяни, райя, Сефевиди.

§ 29. Держава Великих Моголів в Індії

Варто пригадати!

- ✓ Що таке варни й касты?
- ✓ Коли виникла держава Делійський султанат?
- ✓ Хто й коли відкрив східний морський шлях до Індії (§ 2)?

1. Господарство й повсякденне життя. Індія — багата на природні ресурси країна, основою економіки якої було орне землеробство. Крім рису, бавовнику і цукрової тростини, важливими зерновими культурами були пшениця і ячмінь. Сприятливі природні умови дозволяли збирати два врожаї на рік. У середині XVII ст. врожайність пшениці в Індії становила 12,6 центнера із гектара, а в європейських країнах — лише 7—8 центнерів. Індійські селяни вирощували безліч городніх культур і фруктів. Після Великих географічних відкриттів до Індії проникають і поступово набувають популярності «американські» культури: кава, тютюн, кукурудза. Із приходом англійців у країні починають вирощувати і вживати чай.

Крім різноманітної рослинної їжі, важливе місце в харчуванні індійців посідали молоко й кисломолочні продукти, вершкове масло й сир. Однак через релігійні переконання скотарство було розвинене однобоко. В Індії з успіхом використовували мускульну силу слонів, буйволів, верблюдів і зебу. Але м'ясо індійці вживали надзвичайно рідко. Багато тварин, наприклад корови, вважаються в Індії священними.

Як і в багатьох південних країнах Азії, будинки простого люду в Індії споруджували із сирцевої (невипаленої) цегли або дерев'яних жердин, перекритих у кілька шарів пальмовим листям.

У цілому індійці віддавали перевагу духовному життю, а до матеріальних благ ставилися досить спокійно. До того ж кастові закони обмежували матеріальний рівень людини відповідно до її становища в суспільстві.

Рис. 1. Індійські жінки

Рис. 2. Індійський ткач за роботою

У XVI—XVII ст. Індія була надзвичайно багатою країною, основну масу населення якої становили бідні люди.

2. Утворення держави Великих Моголів.

У середні віки та в ранній Новий час Індія не була єдиною державою. На теренах цієї країни перебувало багато індуських і мусульманських держав із давньою історією та культурою. Серед них виділявся *Делійський султанат* (1206—1526), правителі якого панували в центральній частині Північної Індії. Трьохсотрічне панування делійських правителів іноді називають періодом «загальної безплідності». Султани-мусульмани використовували завойовану індійську країну винятково з метою власного збагачення та пригноблення місцевого індуського населення. На початку XVI ст. султанат перебував у стані глибокої політичної кризи.

Рис. 3. Стоянка Бабура під час подорожі

Поет із хваткою тигра. Виходець із Середньої Азії, Бабур (у перекладі з перської мови — Тигр) по батьківській лінії був нащадком Тимура, а по материнській — Чингісхана. За законами того часу, споріднення з великими предками давало йому право розглядати будь-яку східну країну як тимчасово втрачені володіння. Бабур мав блискучу освіту, його називали «посланцем перської культури». Він був вправним воїном і полководцем, мав неабиякий поетичний талант. Вершиною його творчості стала книга віршів «Бабурнаме». Фахівці вважають його одним із кращих тюркомовних поетів. Помер Бабур від дизентерії, на яку захворів, доглядаючи хворого сина Хумаюна.

У 1526 р. до Індії вторглося невелике, але добре озброєне й навчене військо афганського правителя **Захіруддіна Мухаммеда Бабура** (1526—1530). Він швидко розгромив переважаче кількісно, але неорганізоване військо делійського султана й захопив столицю.

Далекоглядний Бабур скасував принизливу *джизію* — данину за «невірність», яку виплачували всі немусульмани. Крім того, він знизив плату за користування землею до 1/3 врожаю. Правитель заохочував змішані ісламо-індуські шлюби, наблизив до свого двору талановитих індусів, призначаючи їх на високі державні посади. Внутрішня політика Бабура сприяла зміцненню нової держави, яка ввійшла в історію під назвою *держави Великих Моголів* (1526—1707).

Рис. 4. Обробіток поля в Індії

Рис. 5. Акбар

3. Могутність і занепад держави Великих Моголів. «Золотим віком» Моголів називають час правління онука Бабура, падишаха **Джелал-ад-Діна Акбара (1542—1605)**, який керував державою з 13-річного віку. Мудрий і рішучий правитель був жорстоким завойовником. За час його правління Моголи підкорили собі практично всю Індію. Державну скарбницю поповнили казкові скарби захоплених індійських князівств. У внутрішній політиці Акбар запровадив розумну систему податків, розміри яких заборонив збільшувати під страхом смерті. Політика Акбара зміцнювала централізовану державу. Він установив єдину систему мір і ваги, провів грошову й адміністративну реформи.

Держава Виджаянагар. Небезпечним і сильним противником Акбара було князівство Виджаянагар (Південний Індостан). Державу очолював спадкоємний правитель махараджа. Провінціями величезної держави управляли віддані махараджі намісники, що отримували владу від правителя.

Виджаянагар було найбільшою індуською державою, що успішно воювала з мусульманськими князівствами. Селянські громади виплачували правителю 1/3 урожаю. Однак основу могутності махараджі становили багаті міста-фортеці. Вони вели дуже прибуткову заморську торгівлю тканинами, коралами, перлами, міддю, рабами, слоновою кісткою та прянощами. Доходи від торгівлі махараджі використовували для зміцнення своєї могутності та утримання великої та боєздатної армії. Перські й португальські мандрівники розповідали, що в махараджі було військо в 50 тис. солдатів і 1000 «схожих на демонів слонів розміром із гору».

Акбар розгромив князівство та спалив його столицю — місто Виджаянагар. Після розгрому Моголів князівство більше не змогло відновити колишню велич.

У XVI — першій половині XVII ст. Великі Моголи були одними з наймогутніших правителів світу.

Тадж-Махал — перлина Сходу. У шаха Джахана була надзвичайно вродлива дружина Мумтаз Махал, яку він дуже кохав. Вірна дружина й мудра порадиця правителя померла від раптової хвороби. Смерть коханої дружини дуже вразила шаха. Він запряг побудувати мавзолей, гідний їхнього кохання. Десятки тисяч будівельників були залучені до небувалого будівництва. Білосніжний мармур для гробниці видобували за 300 км від Делі й доставляли в столицю. Протягом вісімнадцяти років будівництво не припинялося ні на день. Мавзолей Тадж-Махал («вінець Моголів») став вершиною архітектурного мистецтва епохи Моголів. Його особливостями є досконалість пропорцій, легкість і краса обрисів. Невипадково Тадж-Махал вважають одним із чудес світу.

Рис. 6. Палац для слонів правителя князівства Віджаянагара. Це князівство було однією з наймогутніших держав Південної Індії. У 1565 р. Віджаянагара (місто перемоги) завоював, розграбував і спалив Акбар. Понад 400 років місто перебувало в занепаді й заросло джунглями

Правнук Акбара падишах *Аурангзеб* (1658—1707) виявився релігійним фанатиком і почав безпрецедентний терор проти індусів і шиїтів. Він руйнував індуські храми, відновив джизію. Хиткий внутрішній мир багатонаціональної держави був порушений. Криваві війни із сусідами послабили господарство, селяни втікали від непосильних податків, були розірвані торговельні зв'язки. У найбагатшій країні виник страшний голод.

Мовою документа. «Люди бродять тут і там, не маючи пристановища, покинувши своє місто або своє село. Їхній стан видно відразу ж: глибоко впалі очі, безбарвні губи, вкриті піною, зсохла шкіра, під якою проступають кістки, живіт, що висить, немов порожній мішок. Деякі плачуть або виють від голоду. Деякі в агонії лежать на землі. ...Сотні й сотні людей помирили, так що країна була вся вкрита трупами, що залишилися не похованими... В одному селі чоловічина продавалася на ринку». (З опису голоду в Індії в 1670—1671 рр.)

Після смерті Аурангзеба від колишньої величчї Моголів не залишилося й сліду. Держава розпалася на дрібні самостійні князівства. Тепер в Індії не залишилося сили, що могла б протистояти натиску європейців.

4. Розквіт індійської культури. Здавна Індія відзначалася високим рівнем науки й літератури, образотворчого мистецтва, архітектури й містобудування. У період Великих Моголів у країні утворилася унікальна культура, що використовувала кращі досягнення східних цивілізацій.

Як завжди, культурне життя було зосереджено в містах. Процвітали головні міста Індії *Агра* й *Лахор*. Англійський мандрівник XVI ст. вважав, що Агра значно перевершує Лондон. За наказом Акбара побудували зовсім нову столицю *Фатехпур* («місто перемоги»), що сяяла пишнотою. Однак після висихання місцевого озера місто було занедбано, і його поглинули джунглі. Онук Акбара шах *Джахан* (1627—1665) знову переніс столицю в Делі.

Моголи вели активне будівництво палаців і мечетей, розкішних мавзолеїв і заміських будинків. При цьому в країні зводили фортеці, мости, заїжджі двори й школи. Майстерність архітекторів і будівельників досягла своєї вершини. Багатства могутньої держави давали можливість споруджувати чудові, рідкісні за красою будинки, у яких гармонійно поєднувалися перський, ісламський та індуський архітектурні стилі.

У деспотичній державі розвиток культури багато в чому залежав від особи правителя. Це була придворна культура, що відбивала бажання й примхи правителів. Коли шах Аурангзеб втратив інтерес до образотворчого мистецтва, воно швидко стало занепадати.

5. Проникнення європейців в Індію. На початку XVI ст. на берегах Індії виникли португальські торговельні факторії *Гоа, Даман, Бомбей*. Маленька Португалія не могла силою захопити й підкорити собі індійські князівства. Португальці намагалися встановити свою монополію на торгівлю індійськими товарами на світових ринках — тканиною, прянощами, перлами, самоцвітами. Присутність португальців не мала суттєвого впливу на внутрішнє життя індійських держав. Особливо активними були християнські місіонери — *езуїти*. Місіонерська діяльність стала важливою частиною колоніальної політики. Європейці розраховували, що «нові» християни стануть їхніми союзниками в пограбуванні власних країн.

Від кінця XVI ст. до Індії проникають англійці, голландці, а пізніше французи. Ост-Індські торговельні компанії Голландії та Англії відчутно потіснили на світових торговельних шляхах Іспанію, яка слабшала, і Португалію. Вони спиралися на підтримку своїх урядів і домоглися дозволу не тільки вести торгівлю, але й утримувати свої війська, оголошувати війну й укладати мир. Після смерті Акбара англійцям удалося отримати торговельні привілеї в імперії Моголів. Спочатку були засновані торговельні факторії (Мадрас, Пулікат). Після краху Великих Моголів англійці більше не мали гідних супротивників в Індії.

Спираючись на промислову, торговельну й військово-морську могутність, у середині XVIII ст. Англія розпочала завоювання Індії.

Запитання й завдання

1. Охарактеризуйте стан господарства Індії напередодні Нового часу.
2. Назвіть найцікавіші, на ваш погляд, особливості повсякденного життя індійців.
3. Чому Бабуру вдалося швидко завоювати значну частину Індії і заснувати нову державу?
4. Чому нова держава, що виникла в Індії, дістала назву Великі Моголи?
5. Які, на ваш погляд, найбільш помітні особливості релігійного життя характерні для держав Індії на початку Нового часу?
6. Яких заходів уживав Акбар для зміцнення централізованої влади в імперії?
7. Назвіть основні особливості в розвитку культури в Індії періоду Великих Моголів.
8. Чому європейцям удавалося порівняно легко здійснювати колоніальну політику в Індії?

§ 30. Піднебесна імперія в XVI—XVIII ст.

Варто пригадати!

- ✓ Які наслідки для Китаю мало монгольське завоювання?
- ✓ Коли китайцям удалось ліквідувати владу монгольської династії?

1. Китайська держава. Тисячолітні традиції китайської цивілізації мали значний вплив на розвиток китайської держави в XV—XVII ст. Важливе місце в державній системі Китаю посідав імператор. При сходженні на престол «Син Неба» приймав нове тронне ім'я, яке означало девіз його правління: «Істинна доброчесність», «Спокій, гідний захоплення». Імператор мав необмежену владу, був джерелом закону, «батьком» для всіх своїх підданих. Імператорський двір налічував десятки тисяч людей. Вони забезпечували гідне життя правителя, виконували будь-яке його бажання, а також охороняли імператора, його численних дружин, дітей і родичів.

Рис. 1. Виробництво порцеляни

Однак основою китайської держави був великий апарат чиновників. Управляти величезною імперією, що простяглася по всій Східній Азії, було нелегко. Уряд, що складався з шести міністерств та інших відомств, виробляв загальну політику виконання імператорської волі. Китай був поділений на провінції, області, повіти. Всіх чиновників призначали зі столиці. Вони стежили за виконанням законів, підтримували порядок і чинили суд.

Чиновники звільнялися від сплати податків і трудових повинностей, користувалися іншими пільгами й привілеями. Обійняти державну посаду можна було після складення *іспиту*. На іспитах майбутні чиновники показували свої знання конфуціанського вчення, історії, літератури тощо. Іспити регулярно проходили на всіх рівнях — від повіту до столиці. Чиновником міг стати талановитий

Рис. 2. Китайське місто в XVII ст.

і працездатний виходець із народу. Ті, хто витримували іспит в імператорському палаці, одержували призначення в академію наук. В історії Китаю жодна інша соціальна група не могла зрівнятися з ученими-чиновниками за впливом на суспільство.

Велику роль відігравав суд. Тут розглядали справу, вислуховували позивача й відповідача, опитували свідків. Жінки могли давати свідчення тільки під тортурами. Суд ухвалював вирок. Зазвичай карали ударами ціпком (легким або важким), каторжними роботами або стратою. Імператор міг помилувати або змінити покарання.

«Небо високо, імператор далеко». Для переважної більшості китаїців імператор перебував так само далеко, як і небо. У повсякденному житті звичайний китаєць залежав від старости громади й начальника повіту. Староста головою відповідав за своєчасну сплату податків і виконання всіх трудових повинностей. Від нього залежав розподіл податків усередині сільської та міської громади.

Китай — неповторна цивілізація Сходу, на яку культура Заходу не мала значного впливу.

2. Занепад династії Мін (1368—1644). Династія **Мін** (у перекладі означає «світло») виникла в результаті скинення ненависного монгольського режиму *Юань*. Першим імператором Мін удалося відродити колишню велич Китаю. Кінець XV — перша половина XVI ст. був періодом миру й розквіту Китаю.

Морські експедиції до Індійського океану (1405—1433). За наказом імператора *Юн-Ле* в Китаї побудували небачений океанський флот: 60 величезних чотирипалубних фрегатів. Такий корабель вмщував майже 1 тис. осіб екіпажу та воїнів, а також велику кількість вантажу. Під керівництвом адмірала Чжен Хе китаїці здійснили шість морських експедицій до країн Індійського океану. Китайський флот демонстрував міць і велич імперії в Індонезії, Філіппінах, в Індії та Цейлоні, у країнах Перської затоки й Східної Африки. Після смерті Юн-Ле і Чжен Хе експедиції припинилися, а фрегати розібрали на дрова. Таким чином, китаїці на десятиліття випередили європейську епоху Великих географічних відкриттів. Однак демонстрація міці Китаю нічим не завершилася. Китаїці не засновували торговельних факторій і не захоплювали колоній.

Тривале правління імператора *Ван Лі* (1573—1620) збіглося з наростаючою кризою династії Мін. Витрати на утримання двору, уряду й армії постійно зростали. У гробниці імператора археологи знайшли численні скарби. Китайський деспот міг дозволити собі накопувати в землю величезні багатства. А в цей час народ, обтяжений податками й трудовими повинностями, злидарював. Багата країна перебувала на межі голоду.

Останні кошти імперії були витрачені на дуже невдалі війни з монголами. Значні зусилля знадобилися для перемоги над Японією у тривалій війні за панування в Кореї.

Діяльність уряду паралізували палацові вельможі, які мали величезний вплив на імператора. Ван Лі не підписував документи, тисячі чиновників не могли обійняти відповідальні посади, які забезпечували нормальну роботу держави. Нерідко чиновники цілими групами ставали на коліна біля палацу й головними вигуками намагалися привернути увагу правителя до себе.

У відповідь у Китаї спалахнула кровопролитна й руйнівна для країни *Селянська війна* (1628—1644). Повсталі захопили Пекін. Останній імператор династії Мін, залишений усіма, повісився в маленькому святилищі, що розташовувалося на території палацу. За китайськими віруваннями, така смерть полегшувала шлях до Небес.

3. Перше століття династії Цин (1644—1912).

Послабленням Китаю скористалися *маньчжури*. Тривалий час маньчжурські племена, що жили на північно-західних кордонах Китаю, сплачували імператорові данину та вважалися його підданими. У **1644 р.** войовничі маньчжури увірвалися до Пекіна. Вони нещадно придушили опір повсталих і залишків армії Мін.

Завойовники заснували династію **Цин** (у перекладі означає «чиста»). Населення Маньчжурії не перевищувало 1 млн осіб, а населення Китаю досягло на той час 150 мільйонів. Народ не хотів захищати режим мінських імператорів. Армія вийшла з підпорядкування, солдати розбіглися, офіцери пішли на службу до нових правителів.

Шляхом кривавого терору маньчжури підкорили собі багатомільйонний Китай. Останні осередки опору були придушені наприкінці XVII ст. Нові господарі Китаю не стали вносити зміни до державного устрою. Служба, як і раніше, вважалася найбільш престижною. Чиновники входили до правлячої еліти суспільства. Маньчжурам заборонялося займатися сільським господарством і торгівлею,

Рис. 3. Імператор Кансі (1654—1722) розширив кордони імперії Цин, був прихильником розвитку наук і мистецтва

Рис. 4. Китайцєві заплітають маньчжурську косу. Під страхом смертної кари завойовники змушували всіх чоловіків пройти через цю принизливу процедуру, що свідчить про покірність людини новій владі

а також брати шлюб із китайцями. Вони мали служити в армії або перебувати на державній службі. Завойовники не складали іспитів при вступі на державну службу.

Але маньчжури не зміщувалися з китайцями і зберігали своє панівне становище. Із маньчжурами не відбулося те саме, що й із монголами в XIV ст., — вони не перетворилися на китайців. Так, завойовники були підкорені міццю китайської цивілізації. Вони поступово сприйняли китайську культуру, мову, деякі традиції, учення Конфуція.

Перші імператори маньчжурської династії багато досягли в зміцненні своєї влади в завойованій країні. Як великий правитель прославився імператор **Кансі**, що посів трон у 16-річному віці і правив понад 60 років. У 1696 р. 800-тисячна китайська армія здійснила перехід через пустелю *Гобі* й розгромила військо монголів. Так назавжди була ліквідована небезпека з боку степовиків, які століттями загрожували кордонам Китаю. Ніколи до цього Китайська імперія не була настільки величезною. За імператорів династії Цин панування Китаю визнали Корея, Бірма, Таїланд, Непал, Тибет, Монголія.

Деспотична влада імператора, сувора система управління, сильна армія та численний апарат урядовців-бюрократів дозволяли тримати в покорі величезну країну. У XVII—XVIII ст. імператори династії Цин домоглися тривалого внутрішнього миру й піднесення всіх сфер життя Китаю. На початок XIX ст. населення Китаю перевищило 300 млн осіб.

4. Культура Китаю. У XVI—XVIII ст. у культурі Китаю настає новий період розвитку науки, освіти, усіх напрямків художнього й ужиткового мистецтва.

Китай завжди вважався країною освічених людей. Понад 10 % китайців були високоосвіченими людьми. У країні цінувалися книги, які накопичувалися в державних, монастирських, шкільних і особистих бібліотеках. Не випадково, що в Китаї на п'ять століть раніше за Європу було винайдене книгодрукування. У країні видавалася велика кількість книг та іншої друкованої продукції (романи, п'єси, карти, підручники, наукові трактати). У XVIII ст. була видана величезна енциклопедія, що складалася з 26 тис. томів.

Міццю та пишнотою вражала китайська столиця, що стала центром досягнень культури. До Пекіна вело бруковане гранітом шосе з мармуровими мостами. Ширина головної вулиці міста сягала 30 м. У 1793 р., за словами англійського мандрівника, Пекін налічував 3 млн жителів. Величезне місто поділялося на дві великі частини — Внутрішнє місто, резиденцію імператорів, і Зовнішнє місто, де жили звичайні китайці.

Особливих успіхів досягла художня культура Китаю, особливо живопис. Образотворчі прийоми китайського живопису не схожі на європейське мистецтво. Китайський художник прагнув не стільки відбити навколишній світ, скільки за допомогою фарб досягнути його таємниці: «умістити весь світ речей у крихітний простір серця».

Унікальна китайська культура демонструє безперервність свого розвитку з найдавніших часів до наших днів. Китайці завжди залишалися вірними своїм традиціям, які виявлялися в повсякденному житті, їжі й одязі. У XVII ст. європейці-мандрівники відзначали, що в Китаї «крій одягу рідко змінюється через моду або чиюсь примху. Одяг відповідає статусу людини й порі року, у яку вона його носить; і він завжди шиється однаково. Навіть у жінок майже не буває нових мод, хіба що в розміщенні квітів та інших прикрас, які вони носять на голові». Сільські жителі та простолюди завжди виготовляли свій одяг із найрізномбарвнішої бавовняної тканини; насправді це була довга сорочка, звужена в талії.

Працьовитий і талановитий китайський народ зробив великий внесок до скарбниці світової культури.

Рис. 5. Китайська джонка. Ці прості та надійні судна практично без змін проіснували до наших часів

Заборонене місто, оточене каналом і високими стінами, було осередком імператорських володінь у Пекіні. Особливо пишнотою відрізнявся палацовий комплекс Гу-гун. Він налічував понад 9 тис. будівель (палаці, палати, храми, зали, альтанки тощо). Головний вхід у Заборонене місто прикрашали ворота Тяньаньмін («ворота небесного спокою»). Над ними велично здіймалася надбрамна вежа з дахом, укритим глазурованою черепицею. У величезному залі Тронної палати проходили врочисті державні церемонії та свята, підписувалися імператорські укази. Вона сягала заввишки 35 м, а її площа становила 2300 м² (тут могли б розміститися 45 класних кімнат).

5. Китай і Старий Світ. У 1514 р. у Кантоні висадився перший італійський моряк, що перебував на службі в португальців. Протягом майже ста років португальські купці були єдиною сполучною ланкою між Китаєм і Європою. Китайці з підозрою та зневагою ставилися до варварів-європейців, яких вони називали «морськими чортами». Тому португальцям не вдалося повторити в Китаї те, чого вони досягли в Індії. Китайці дозволили їм торгувати тільки в *Макао*.

У другій половині XVI ст. уряд дозволив вести активну морську торгівлю. Китайські товари мали великий попит на ринках Азії, Європи й Америки. Іноземці купували чай, шовк, порцеляну й розплачувалися за них сріблом, оскільки їхні власні товари мало цінувалися в Китаї. Торговельний баланс складався на користь Китаю. Іноземне срібло, виручене в ході торгівлі, дозволило зміцнити армію, зменшити податки, стабілізувати становище на кордонах.

У середині XVII ст. на річці *Амур* зіткнулися інтереси маньчжурської династії та російського царя. Після кількох битв Росія досягла досить почесних умов миру. За угодою 1689 р., російським купцям дозволили один раз на три роки відправляти торговельний караван у Пекін (європейські купці не мали таких привілеїв). Пізніше в столиці країни розмістилася православна місія.

Прагнучи зберегти свою владу в Китаї, імператори династії Цин у XVIII ст. вирішили відгородити країну від іноземного впливу. Спочатку вони заборонили діяльність християнських місіонерів. Потім Китай остаточно «зачинився». Тільки в Кантоні (Гуанчжоу) деяким китайським купцям дозволялося торгувати з європейцями.

Могутня маньчжурська імперія мала всі можливості для самостійного розвитку. Однак політика, спрямована на ізоляцію Китаю від іншого світу, призвела в XIX ст. до серйозного відставання країни від Європи, що стрімко розвивалася.

Залітання й завдання

1. Яке місце в державній системі Китаю посідав імператор? Чому його називали «Сино́м Неба»?
2. Чим можна пояснити наявність великої кількості чиновників у державному житті Китаю? Яку роль вони відігравали в китайському суспільстві?
3. Чому маньчжурським племенам удалося підкорити величезну імперію та заснувати нову династію?
4. Поясніть зміст терміна «асиміляція», використовуючи приклади з історії Китаю.
5. Які досягнення в розвитку культури відрізняли Китай від європейських країн?
6. Чи можна вважати, що торгівля з європейськими країнами в XVI—XVII ст. була більш вигідною для Китаю?
7. Чому імператори династії Цин прагнули «зачинити» свою країну для європейців? До яких наслідків могла призвести така політика?

Підбиваємо підсумки

У ранній Новий час східні цивілізації перебували в стані стагнації — у своєму суспільно-політичному розвитку вони стояли на місці й задовольнялися колишніми досягненнями. За темпами розвитку Схід значно поступався передовим країнам Європи. У XVI—XVIII ст. в результаті бурхливого розвитку європейських держав, що прагнули світового панування, знову загострився конфлікт цивілізацій.

Мусульманський світ було розколото гострим релігійним протистоянням між шиїтами та сунітами. Крім того, Персія, Османська імперія, держава Великих Моголів, послаблюючи одна одну, вели нескінченні кровопролитні війни за домінуючі позиції в Азії та лідерство серед мусульманських країн світу.

У XVII ст. проявляються перші ознаки глибокої кризи османського суспільства й держави. «Революція цін» у Європі, поява великих і могутніх феодалів-аянів, запекла національно-визвольна боротьба нескорених народів — усе це здело нанівець колишню могутність турецької держави. Часом турецькі султани ставали маріонетками в руках яничарів та окремих груп феодалів. Османська імперія була змушена припинити нові завоювання та намагалась лише зберегти контроль над раніше захопленими землями й країнами.

Після розпаду імперії Великих Моголів Індія була роз'єднана на безліч невеликих князівств. Розвиток країни гальмувався соціальними забобонами й релігійними традиціями. Із новою силою спалахнула боротьба між індусами й мусульманами. Надзвичайно багата, але роздроблена країна з часом стала жертвою колоніальних завоювань європейських держав і перш за все Англії.

У середині XVII ст. китайська імперія Мін вичерпала можливості історичного розвитку. Безконтрольна деспотія та величезний бюрократичний апарат працювали лише на себе. Економіка країни перебувала в стані глибокої кризи, простолюд Китаю, обтяжений податками, жебракував. Жорстока Селянська війна та вторгнення маньчжурів поклали край імперії Мін. Нова іноземна династія Цин на деякий час стабілізувала становище країни, але не могла відповісти на виклики Нового часу та запропонувати прогресивні на той час шляхи розвитку великої цивілізації. Китай залишився єдиною великою країною Сходу, яка не знала влади з боку європейських правителів. Маючи величезні можливості й людські ресурси, китайська імперія Цин спробувала «зачинитися» від впливу Нового часу. Таким чином, вона виявилася пасивним учасником основних подій світової історії.

I РІВЕНЬ

1. Назвіть найважливішу, на ваш погляд, подію в історії Османської Туреччини XVI—XVII ст.
2. Виберіть твердження, що характеризує термін «яничари»:
 - ☐ Учасник антитурецького повстання в Сербії
 - ☐ Вельможа турецького султана
 - ☐ Солдат гвардії турецького султана

3. Підкресліть правильні варіанти пропущених у реченнях слів.

Падишах імперії ... (Великих Моголів/ Великих Мусульман), якого прозвали ... (Селім/ Акбар), відстоював ідеї віротерпимості й мирного співіснування ісламу та індуїзму, а також інших релігій. Його спадкоємці збудували видатну пам'ятку світової архітектури і ... (індо-мусульманської/ індо-буддійської) культури ... (Заборонене місто/ Тадж-Махал).

II РІВЕНЬ

4. Дайте визначення понять і термінів.

Мін — ...

Деспотія — ...

Цин — ...

5. Розташуйте події в хронологічній послідовності.

- ☐ Початок правління падишаха Акбара в Індії
- ☐ Прибуття в Індію Васко да Гама
- ☐ Загибель Делійського султанату
- ☐ Будівництво мавзолею Тадж-Махал

6. Чому колись могутня імперія династії Мін у першій половині XVII ст. не змогла вистояти перед навалюю відсталих (порівняно з Китайською державою), але войовничих маньчжурів? Виберіть правильні відповіді.

- ☐ Велика Китайська стіна місцями зруйнувалася й не могла стримати натиску кінних військ маньчжурів
- ☐ Природні катастрофи (сильна повінь, навала сарани) послабили країну і призвели до масової загибелі населення
- ☐ Деспотична держава Мін втратила контроль над країною
- ☐ Маньчжури мали сильну й численну армію, що за своєю боєздатністю перевершувала китайське військо
- ☐ Правителі Китаю уклали союз із завойовниками, щоб придушити народне повстання в країні
- ☐ Селянська війна (1639—1644) проти імператорів династії Мін мала руйнівні наслідки й послабила Китай

III РІВЕНЬ

7. Визначте найбільші східні цивілізації і назви країн, що входили до їхнього складу.
8. Найбільшої могутності імперія Великих Моголів досягла за правління Джелал-ад-Діна Акбара — людини надзвичайно широких поглядів. За роки свого тринадцятирічного правління Акбар запровадив ряд дуже важливих державних і релігійних реформ:
- установлені єдина система мір і вагів і єдина монета;
 - створений єдиний календар;
 - затверджена злагоджена і сувора ієрархія чиновників;
 - установлена чітка сума податкового збору для всіх платників податків.

Яка важлива реформа не згадана в переліку? Чи сприяли ці реформи зміцненню Індійської держави і суспільства?

9. На початку XVII ст. до двору китайського імператора прибув єзуїт-місіонер і передав правителю дарунки. Відомство церемоній супроводило дарунки запискою, де йшлося:

«Країни західних морів не підтримують відносин із нами і не живуть за нашими законами. Образи й картина небесного Бога і Діви, що привезли нам як данину, не становлять великої цінності. Нам пропонують мішок, у якому нібито лежать кістки безсмертних, начебто безсмертні, якби піднеслися на небо, не забрали б свої кістки із собою... Такі речі не можна залишати в палаці, тому що вони можуть принести нещастя. Тому ми радимо не приймати дарунки й не дозволяти йому залишатися в столиці».

Чому європейським місіонерам не вдалося значно поширити християнство в Китаї?

IV РІВЕНЬ

10. Укажіть головні напрямки турецької агресії в Європі. Чому турецькі завоювання іноді називають «історичною катастрофою» для долі народів Європи й Азії?
11. Чи можна вважати, що створення імперії Великих Моголів мало позитивний вплив на розвиток Індії? Свою відповідь обґрунтуйте.
12. На конкретних прикладах охарактеризуйте державний устрій «східної деспотії».

Падишах-реформатор

Падишах Хумаюн (1530—1540) був сином Бабура — засновника держави Великих Моголів. Йому не вдалося зберегти завоювання батька. Через десять років свого правління Хумаюн утік до Ірану. Тут у вигнанні в нього народився син Джелал-ад-Дін, який увійшов в історію Сходу під ім'ям Акбар, що означає «Великий».

Тільки в 1555 р. влада Моголів в Індії була відновлена, а наступного року падишахом держави був проголошений Джелал-ад-Дін Акбар (1556—1605). На престол Акбара привів талановитий полководець і поет туркмен Байрам Хан. Він став регентом малолітнього падишаха й дійсним правителем держави.

У 1560 р. 18-річний Акбар усунув від влади Байрам Хана й відправив його в хадж (паломництво до Мекки). Із цієї далекої подорожі старий воїн не повернувся. Від цього часу розпочинається епоха Акбара, яку заслужено вважають одним із найвидатніших періодів у багатовіковій історії Індії.

Акбар був рішучим полководцем і жорстоким завойовником. Моголам скорилися найбагатші країни Індії: Раджастан, Гуджарат, Бенгалія, Кашмір, Виджаянагар. Індійські раджі й мусульманські султани визнали себе васалами Акбара. Вони сплачували йому данину й підставляли війська під прапори падишаха Моголів. Завоювання Акбара тривали всі 50 років його правління. Він у багато разів збільшив володіння батька. Імперія Моголів простяглася від Амудар'ї на півночі до Декана на півдні.

Однак становище в індійському суспільстві було дуже непростим. Багатонаціональна й різномовна країна страждала від гострих релігійних протиріч між шиїтами й сунітами, мусульманами й індусами. Тривали зіткнення між кастами, а також різними племенами й народами.

Рис. 1. Шахіншах Акбар милує бунтівника

Із перших вуст. «Через байдужність государів кожна секта фанатично віддана своїй вірі, а переслідування тих, хто шанує Бога на свій власний лад, пролиття їхньої крові й наруга їхньої честі стало символом правовірності». (Абу-л Фазл, міністр та близький друг Акбара)

Тому молодий падишах провів серйозні реформи, які сприяли зміцненню централізованої держави. Акбар розумів: щоб домогтися міцного внутрішнього миру й розквіту, йому необхідно об'єднати все населення величезної країни навколо власного трону. Головним перетворенням Акбара стала релігійна реформа. Падишах офіційно визнав усі релігії рівно істинними, що однаково ведуть до пізнання Бога.

«Люди називають Бога різними іменами та вшановують його по-різному. Але єдиний для всіх Господь передав владу правителеві заради загального благоденства» — так Акбар розумів сутність Бога.

У 1564 р. Акбар скасував податок на індусів-прочан, а потім і джизію — подать, яку в той час стягували з іновірців у всіх мусульманських країнах. У державі Великих Моголів була проголошена повна свобода віросповідання.

Мовою документа. «Із самого початку ми були налаштовані не брати до уваги відмінності між релігіями та вважати всі народи слугами Божими. Варто сказати, що благодаттю Господньою відзначені всі релігії, і необхідно докласти всіх зусиль, щоб досягти миру для всіх». (Із листа Акбара перському шахові Аббасу)

За наказом Акбара перською мовою, зрозумілою будь-якому освіченому мусульманинові, були перекладені священні індійські тексти й художні твори, серед яких і видатні пам'ятки індійської літератури «Рамаяна» і «Махабхарата». У 1575 р. був побудований «Ібадат хан» — «Будинок молінь», де проходили мирні дискусії між мусульманами й індусами, езуйтами й буддистами.

Мовою документа

«Усе єдине на погляд освітніх людей — іслам, неіслам. Адже лиш мертвим камінням є і Кааба, і храм. А фанатики вдень невпинно зі свічкою простують. По дорозі до Всевишнього вони каравани грабують...»
(Поет Абу-л Файзі, близький друг Акбара)

Рис. 2. У саду падишаха

Акбар запросив до Індії католицьких священників-місіонерів, яких очікувала тепла зустріч і багате частування. Акбар вів довгу й цікаву бесіду з місіонерами-езуїтами, із вдячністю прийняв у дарунок Біблію. У свою чергу, католикам була дарована повна свобода проповіді, їх запрошували на диспути до «Будинку молінь». Падишах визнав Христа як великого мученика та вчителя, але відмовився бачити в християнстві єдино правильну релігію. При цьому він носив священний індуський знак, що належав варні брахманів, і, звичайно ж, виконував основні приписи ісламу.

Релігійна реформа Акбара дивувала його сучасників, особливо європейців. Досить пригадати, що в цей час Франція потерпала від релігійних війн, в Іспанії люто переслідували євреїв і мусульман, по всій Європі спалахували вогнища інквізиції. А в далекій Індії могутній падишах стверджував: «Істина одна, тільки мудрі йдуть до неї різними шляхами».

Як істинно мудрий і впевнений у своїй силі правитель падишах Акбар оточив себе дуже талановитими й відданими помічниками, серед яких були перси, араби, турки, афганці, узбеки, представники різних релігій Індії.

Акбар дуже любляв поезію, музику, мініатюрний живопис. Він був покровителем художників, поетів, скульпторів, архітекторів. Сам Акбар був, безумовно, одним із розумніших людей свого часу, мав феноменальну пам'ять, але так і не навчився грамоти. Тому листи Акбара записував його міністр і вірний друг Абу-л Фазл.

Акбар був дуже допитливою людиною та любив життя у всіх його проявах. Як істинний східний деспот, він утримував величезний гарем, у якому було понад 600 дружин і наложниць. Як і багато правителів свого часу, Акбар любляв полювання. Замість гончих собак падишах використовував швидких гепардів. Неодноразово Акбар вступав у єдиноборство з тиграми-людожерами. Він із задоволенням грав у шашки, шахи, карти, кості. Любляв рухливі ігри — хокей на траві й кінне поло.

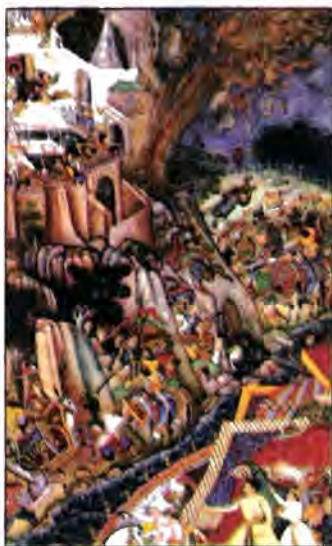

Рис. 7. Штурм фортеці
військами Акбара

Багато мусульманських правителів в індійських князівствах не могли примиритися з утратою своїх привілеїв. Тому тривале правління Акбара неодноразово супроводжувалося заколотами й повстаннями проти нього. Падишах Акбар суворо й жорстоко карав заколотників, ніхто не міг поставити під сумнів його могутність. Крім того, падишаха-реформатора підтримували більшість населення країни.

Батько й син. В Акбара було п'ятеро синів, але живив тільки Селім. Наприкінці правління Акбара Селім підняв повстання проти батька й проголосив себе правителем імперії. За наказом Селіма був підступно вбитий міністр, воєначальник та близький друг падишаха Абу-л Фазл. Акбар швидко й рішуче придушив повстання, але не зміг стратити єдиного сина й пробачив заколотнику.

Після смерті Акбара Селім посів трон Великих Моголів (1605—1627). Він прийняв тронне ім'я Джахангір («Володар світу»). Селім не став продовжувачем справи батька. Загострилися протиріччя між мусульманами й індусами. Місіонери-єзуїти відзначали схильність Джахангіра до алкоголю та наркотиків. Слабкостями й вадами чоловіка вдало користувалася дружина падишаха персіянка Нур Джахан, яка витрачала гроші скарбниці на власний розсуд. Розпочався поступовий занепад імперії Великих Моголів.

Уперше в багатовіковій історії Індії падишахові Акбару вдалося об'єднати величезну країну та на якийсь час подолати численні протиріччя та суперечності. Падишах користувався повагою та любов'ю серед індусів, мусульман, буддистів. Підвалини великої держави, закладені Акбаром, дозволили правителям династії Моголів зберігати свою велич аж до XVIII ст.

Рис. 3. Будівництво палацу

Запитання й завдання

1. Яким чином падишахові Акбару вдалося об'єднати під своєю владою значну частину території Індії?
2. Чому вчені вважають, що серед багатьох перетворень Акбара релігійна реформа була видатною та необхідною?
3. Поясніть зміст східної мудрості, яку любив повторювати Акбар: «Істина одна, тільки мудрі йдуть до неї різними шляхами».
4. Порівняйте релігійну політику індійського падишаха Акбара та його сучасника іспанського короля Філіппа II.
5. Чому на час правління Акбара припадає розквіт культури в Індії?
6. У ранній Новий час династії Великих Моголів в Індії та Мін у Китаї були наймогутнішими правителями країн Сходу. Що спільного та відмінного в становищі цих східних династій у своїх країнах?

Підсумковий урок

Варто пригадати!

- ✓ Назвіть найбільш розвинені європейські країни XVIII ст.
- ✓ Назвіть причини відставання країн Сходу від розвинутих європейських країн (§ 27).
- ✓ Яке наукове відкриття Нового часу, на вашу думку, можна назвати революційним (§ 13, 22)?

1. Світ у Новий час. Завдяки Великим географічним відкриттям у світі майже не залишилося земель, невідомих людству. Були встановлені контакти між більшістю цивілізацій Європи, Азії, Африки та Америки. Але саме в Новий час стає зрозумілим, що країни Європи випереджають інші держави за економічною та військовою силою, тому європейці почали не тільки торгувати з іншими країнами, але й захоплювати землі народів Америки, Африки та Азії. Уже в XVI ст. виникають перші колоніальні імперії — Іспанська та Португальська. Згодом колонії почали з'являтися в інших країнах Західної Європи — Англії, Франції, Голландії. На європейському сході значно зросли володіння Росії за рахунок приєднання Сибіру. Країни Європи почали дивитися на весь світ як на власну законну здобич та джерело прибутку, за який треба боротися з іншими європейцями.

На відміну від Європи, великі держави Сходу не брали участі в завоюванні світу. Розвиток цих країн гальмували панування традиційних економічних відносин, релігійні забобони та необмежена влада монархів. Навіть Османська імперія, яка ще в XVII ст. була загрозою для європейських столиць, через декілька десятків років вже не могла конкурувати з могутніми країнами Європи й почала втрачати свої володіння.

У Новий час почалося домінування європейських країн у світі.

Однак і в самій Європі тривала боротьба за право контролювати весь континент. Характерною рисою Нового часу став занепад багатонаціональних держав, які спочатку претендували на владу над більшістю Європи. Об'єднаними зусиллями європейських країн була зупинена агресивна політика австрійських та іспанських Габсбургів. Наприкінці XVIII ст. зникла з карти Європи багатонаціональна Річ Посполита. Натомість посилювались так звані національні держави, у яких домінує тільки одна нація — Франція, Англія, Пруссія, Швеція, Росія. Між ними складаються воєнні союзи та продовжується жорстока боротьба за Європу. Але саме боротьба національних держав між собою не дозволяє об'єднатися народам, що залишаються розділеними на десятки малих князівств, — німцям та італійцям. Сусіди докладали багато зусиль, аби загальмувати процес створення Німеччини та Італії, тому що не бажали появи нових конкурентів.

Рис. 1. Англійська мануфактура

Рис. 2. Папа-віслюк. Німецька карикатура XVI ст.

2. Держава та суспільство в Новий час. Майже три століття раннього Нового часу привели до значних змін у житті європейських країн. Стрімкий розвиток Західної Європи був викликаний перш за все економічними перетвореннями. Саме в країнах Європи виникли нові капіталістичні відносини, а в Англії у XVIII ст. вже розпочався *промисловий переворот*. Хоча на більшості території Європи ще панував феодалізм, мануфактурне виробництво поступово поширювалося на нові території. Запроваджувалися нові технічні засоби, які дозволяли значно збільшити обсяги товарного виробництва. Одночасно з розвитком мануфактур зростала торгівля як усередині країн, так і міжнародна.

У ранній Новий час у Європі стрімко розвиваються капіталістичні відносини.

Розвиток капіталізму викликав важливі зміни в суспільстві західноєвропейських країн. Значно посилилися позиції власників засобів виробництва — *буржуазії*, зросла кількість найманих робітників — *пролетаріату*. Хоча в більшості країн зберігалася трьохстанова будова суспільства, буржуазія все частіше вимагала зрівняти свої права з правами дворянства. В Англії саме буржуазія та споріднене з нею «нове дворянство» кинули виклик королівській владі та під час революції домоглися суттєвого обмеження влади монарха. На карті Європи в XVII ст. з'явилися обмежені монархії, зразком яких стала Англія. Згодом на території Північної Америки була утворена перша велика держава з республіканською формою правління — *Сполучені Штати Америки*. Не дивно, що в країнах, де залишки феодалізму були незначними, почався стрімкий розвиток промислового виробництва.

Але в більшості країн Європи монархи, спираючись на підтримку дворян та армії, установили власну абсолютну владу. *Абсолютна монархія* дозволяла об'єднати сили держави та

Рис. 3. Машина для мелення зерна у Франції

Рис. 4. Жебрачка. Зміни, що відбувалися в Новий час, часто призводили до зубожіння частини населення

проводити успішну зовнішню політику. Однак у XVIII ст. стало зрозумілим, що абсолютні монархії починають відставати в розвитку від передових капіталістичних країн. Тому майже всі королі та імператори намагалися запровадити реформи. Так званий «освічений абсолютизм» існував в Австрії, Пруссії, Росії та деяких інших монархіях XVIII ст. Але невдача багатьох реформ дала змогу зрозуміти, що без відмови від абсолютизму радикальні перетворення в цих країнах неможливі.

3. Людина в Новий час. Нові часи значно вплинули на свідомість людства, у першу чергу на населення країн Європи. Найбільш важливі зміни відбулися в ставленні європейців до релігії. XVI століття починалося як епоха завзятої релігійної боротьби, спричиненої Реформацією. Майже два століття чи не головне місце в житті людей посідали питання релігії. Саме боротьба за «справжню» церкву викликала братовбивчі громадянські конфлікти, як у Франції, та кровопролитні релігійні війни в Німеччині, інших країнах Європи. Прапор релігійної боротьби міцно тримали в руках голландські та англійські революціонери. Саме релігійний конфлікт спричинив першу загальноєвропейську війну — Тридцятилітню. Але з часом релігійне питання починає відходити на другий план. XVIII століття стає епоєю Просвітництва, коли сліпу віру поступово витісняють наука та розум, а релігія залишає політику. Ще наприкінці XVII ст. один із міністрів Людовіка XIV говорив: «Я вам нічого не повідомляю про проект священної війни. Ви знаєте, що вона перестала бути модною з часів Людовіка Святого (XIII ст.)».

Становище церкви залежало від розвитку науки, яка в Новий час уже не була «служницею богослов'я». Наукові відкриття, які

були зроблені великими вченими М. Коперником, Дж. Бруно, Г. Галілеєм, І. Ньютоном, пояснювали будову навколишнього світу набагато чіткіше, аніж застарілі релігійні уявлення. Геліоцентрична система Коперника та механіка Ньютона дозволили освіченій людині зрозуміти, що у світі все рухається не стільки за волею Бога, скільки згідно із законами природи. Тому європейці XVIII ст. більше покладалася на власний розум та енергію, аніж на молитви та вірність церкви. Критика церкви великими просвітителями Вольтером, Руссо та іншими мала такий вплив, що їх послідовники навіть намагалися замінити християнство культом розуму. Королі та імператори, у свою чергу, почали підкоряти церкву своїм інтересам, роблячи релігію однією з основ своєї влади.

Але не можна стверджувати, що християнство втратило вплив на європейців. Абсолютна більшість людства продовжувала вірити в Бога та ходити до храмів, тільки ця віра стала більш особистою справою, аніж політичною. Християнство залишалося основою духовного життя населення як Західної, так і Східної Європи.

Людина Нового часу стала більше покладатися на власні сили та розум, аніж на допомогу сеньйора та церкви.

Зміна ставлення до церкви невід’ємна від бурхливого розвитку культури XVI—XVIII ст. У ці часи свого найвищого розвитку досягла культура Відродження в Італії, стрімко розвивалася культура Північного Ренесансу. Якщо раніше твори мистецтва були доступні тільки невеликій групі феодалів та вищого духовництва, то в Новий час культура вийшла за межі замків та монастирських стін. Усе більше з’являлося світського живопису, скульптури. Значно поширилися світські літературні твори, у яких викривалися вади церкви та суспільства. Велична архітектура бароко стала основою королівських палаців більшості країн Європи. Такі пам’ятки культури Нового часу, як «Мона Ліза» Леонардо да Вінчі, «Давид» Мікеланджело або палац Версаль дійсно заслуговують звання світових шедеврів.

У ранній Новий час феодальні відносини в Європі значно послабшали, але не були усунені повністю. Капіталізм остаточно затвердився тільки в деяких країнах Європи та США.

Завдання й завдання

1. Які країни Європи могли продовжити боротьбу за владу в другий період Нового часу? 2. Чи вважаєте ви, що капіталістичні відносини неминуче змінять феодальні? 3. Чи можете ви назвати країну Сходу, яка б могла протистояти агресії європейських країн? 4. Яка європейська країна, на ваш погляд, мала можливість установити економічне панування в Європі? Чому? 5. Підсумуйте головні риси розвитку людства в ранній Новий час.

Абсолютизм (абсолютна монархія) — не обмежена влада монарха в державі.

Відродження, або Ренесанс («відродження» — франц.) — етап у розвитку культури країн Європи, що характеризується зростанням інтересу до античних творів мистецтва та поширенням ідей гуманізму.

Великі географічні відкриття — географічні відкриття європейських мандрівників від другої половини XV до середини XVII ст., що призвели до виникнення колоніальних імперій та значних зрушень у розвитку світової економіки, торгівлі та культури.

Гуманізм (від латин. *humanus* — людський) — напрямок суспільної думки епохи Відродження. Гуманісти, насамперед, цікавилися саме людиною та вважали за найвищу цінність людське життя.

Гугеноти — прихильники кальвіністської віри у Франції.

Декларація — офіційна заява, у якій проголошуються важливі положення внутрішньої та зовнішньої політики держави.

Енциклопедисти — європейські просвітителі, які брали участь у створенні «Енциклопедії наук, мистецтв і ремесел».

Єзуїти — члени чернечого ордену «Товариство Ісуса», створеного в 1534 р. Ігнатієм Лойолою задля боротьби з Реформацією. Єзуїти мали право навіть порушувати клятви задля захисту Папи Римського та католицизму.

Імперія — держава, у якій один народ підкорив землі інших народів.

Індуїзм — релігія, поширена, головним чином, на півострові Індостан. За принципами індуїзму, існує переселення душ, і всі люди поділені на окремі касты з чітко визначеними правами та обов'язками.

Іслам — одна зі світових релігій, яка визнає існування всемогутнього бога — Аллаха. Священною книгою ісламу є «Коран», створений пророком Аллаха Мухамедом.

Кальвінізм — один із найрадикальніших рухів протестантизму, заснований Жаном Кальвіном. Кальвіністи виступали за демократичний устрій церкви та держави, засуджували неробство та марнотратство.

Коаліція — угода між державами про ведення спільних дій.

Колонія — країна, що перебуває під владою іноземної держави (метрополії). Місцеве населення колоній перебувало в залежному, пригнобленому становищі.

Конституція — основний закон держави.

Контрреформація — система заходів, яких уживала папська влада проти реформаційного руху.

Конфуціанство — учення філософа Конфуція, поширене в Китаї, за яким від людини вимагається дотримуватися встановлених правил, традицій шанувати предків, поважати старших за віком і становищем у суспільстві.

Меркантилізм — політика активного втручання держави в економіку в XV—XVIII ст. із метою накопичування золота в державній скарбниці. Досягалася за допомогою підтримки торговельних компаній, власного виробника та протекціонізму.

Метрополія — держава, яка володіє колоніями.

Національно-визвольна війна — війна, спрямована на визволення від іноземного поневолювання та створення власної держави.

«Нові дворяни» («джентрі») — частина англійських дворян у XVI—XVII ст., які почали господарювати по-новому: використовували найману працю, реалізовували продукцію на ринку, засновували на своїх землях мануфактури.

Натурфілософія («філософія природи») — філософська течія, прихильники якої вважали, що природа є тим самим, що й Бог. Об'єднуючи природу з Богом, натурфілософи відмовлялися визнавати християнські уявлення про Бога й вимагали більш реального вивчення законів природи.

Опричнина — землі, які, згідно з реформою 1565 р., були безпосередньо підпорядковані московському цареві Івану IV Грозному. Крім того, опричниною називають жорсткі заходи Івана IV, спрямовані на посилення царської влади в Московській державі.

«Освічений абсолютизм» — політика абсолютистських монархів, які намагалися проводити реформи в дусі ідей Просвітництва, спрямовані на зміцнення та вдосконалення державного управління.

Палацові перевороти — насильницька зміна правлячого монарха в Росії у XVIII ст. за участю гвардії.

Парламент — вищий виборний законодавчий орган, у якому здійснюється представництво основних політично активних груп населення країни.

Просвітництво — ідейна течія в європейських країнах та їх колоніях у другій половині XVII—XVIII ст., представники якої наполягали на поширенні освіти та наукових знань серед населення, виступали за встановлення громадянських прав та свобод.

Протекціонізм — економічна політика держави, спрямована на захист національної економіки; сприяння розвитку власної промисловості й торгівлі.

Протестантизм — один з основних напрямків у християнстві, який відокремився від католицизму під час Реформації. Протестантизм об'єднує багато самостійних церков і відрізняється відсутністю чернецтва та складної церковної ієрархії.

Революція — докорінний переворот у житті суспільства, засобах виробництва, науці.

Релігійні війни — війни, викликані релігійними протиріччями. У Новий час у Європі найбільші релігійні війни відбувалися між католиками та протестантами.

Республіка — форма правління, за якої влада належить обраним представницькому органу та голові держави.

Реставрація — відновлення старого, поволеного суспільного устрою, династії чи релігії.

Реформа — поступове перетворення, покращення будь-чого.

Реформація (від латин. *reformatio* — «перетворення», «виправлення») — широкий суспільний рух у Європі в XVI—XVII ст., спрямований проти католицької церкви. Реформація передбачала перегляд основних догматів католицької церкви.

Самодержавство — форма абсолютизму, яка існувала в Російській державі в XVI — на початку XX ст.

Терор — здійснення позасудової розправи з противниками шляхом насильства.

Технічний прогрес — поступовий розвиток науки та техніки, який призводить до вдосконалення засобів виробництва.

Унія — союз, об'єднання держав або церков.

Утопія (від грецьк. — «місце, якого ніде немає») — термін походить від назви книги Т. Мора. Утопією називають зображення вигаданого ідеального суспільства або нереальні та нездійсненні мрії.

Федерація — форма державного устрою, за якої федеральні частини, що входять до складу держави, рівноправні та мають власні органи самоврядування.

Фільварок — велике феодальне господарство, що виготовляло продукцію для продажу на ринку.

Церковний розкол — відокремлення від російської православної церкви частини вірних, які не підтримували нововведення в церковному житті, започатковані патріархом Никоном у середині XVII ст.

Шляхта — середні та дрібні феодали в країнах Центральної Європи, насамперед у Речі Посполитій.

Вступ	3
ТЕМА I. ВЕЛИКІ ГЕОГРАФІЧНІ ВІДКРИТТЯ: ЗУСТРІЧ ЦИВІЛІЗАЦІЙ	7
§ 1. Великі подорожі	8
§ 2. Завоювання Нового Світу	13
ТЕМА II. ЛЮДИНА РАНЬОГО НОВОГО ЧАСУ	19
§ 3. Матеріальний світ і суспільство	20
§ 4. Повсякденне життя людей у XVI—XVIII ст.	25
ТЕМА III. РЕФОРМАЦІЯ ТА КОНТРРЕФОРМАЦІЯ В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ ..	31
§ 5. Реформація в Німеччині	32
§ 6. Реформація і Контрреформація в Європі	38
Титани Нового часу. Ігнатій Лойола й «Товариство Ісуса»	43
ТЕМА IV. ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКІ ДЕРЖАВИ В XVI — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.	47
§ 7. Франція в XVI — першій половині XVII ст.	48
§ 8. Злет і падіння Іспанської держави	53
§ 9. Нідерланди: народження республіки	58
§ 10. Піднесення Англії в XVI ст.	63
§ 11. Міжнародні відносини в першій половині XVII ст.	69
Підбиваємо підсумки	75
Тематичне оцінювання	76
Титани Нового часу. Томас Мор і його «Утопія»	78
ТЕМА V. КУЛЬТУРА ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ XVI — ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.	82
§ 12. Мистецтво епохи Відродження	83
§ 13. Освіта, наука та література епохи Відродження	89
ТЕМА VI. ПОЛЬСЬКА ДЕРЖАВА Й МОСКОВСЬКЕ ЦАРСТВО	94
§ 14. Річ Посполита	95
§ 15. Московська держава в роки правління Івана IV Грозного	100
§ 16. «Смутний час» і воцаріння династії Романових	107
Підбиваємо підсумки	113
Тематичне оцінювання	114
Титани Нового часу. Джордано Бруно — «Варог будь-якого закону, будь-якої віри...»	116

ТЕМА VII. КРИЗА «СТАРОГО ПОРЯДКУ». ПОЧАТОК МОДЕРНІЗАЦІЇ	120
§ 17. Англійська революція	121
§ 18. Промисловий переворот в Англії	127
§ 19. Франція за часів Людовіка XIV	131
ТЕМА VIII. ЕПОХА ПРОСВІТНИЦТВА	137
§ 20. Просвітництво й абсолютизм	138
§ 21. Австрія і Пруссія	143
§ 22. Розвиток культури епохи Просвітництва	149
ТЕМА IX. РОСІЯ НАПРИКІНЦІ XVII — У XVIII СТ.	154
§ 23. Московське царство на шляху до імперії	155
§ 24. Російська імперія за часів Катерини II	162
ТЕМА X. СПОЛУЧЕНІ ШТАТИ АМЕРИКИ	168
§ 25. Англійські колонії у Північній Америці	169
§ 26. Боротьба за незалежність США. Конституція США	174
Підбиваємо підсумки	179
Тематичне оцінювання	180
Титани Нового часу. Бенджамін Франклін — «Він спустив блискавку з неба та вирвав скіпетр у тирана»	182
ТЕМА XI. СВІТ СХОДУ В XVI—XVIII СТ.	186
§ 27. Східні цивілізації на рубежі Нового часу	187
§ 28. Османська імперія: між Азією та Європою	192
§ 29. Держава Великих Моголів в Індії	198
§ 30. Піднебесна імперія в XVI—XVIII ст.	203
Підбиваємо підсумки	209
Тематичне оцінювання	210
Титани Нового часу. Падішах-реформатор	212
Підсумковий урок	216
Основні терміни та поняття	220